

Waarden, mentaliteit en beroep

Een onderzoek ten behoeve van een
sociaal-kulturele interpretatie van
sociaal-ekonomisch milieu

Bert Tax

WAARDEN, MENTALITEIT EN BEROEP

**Een onderzoek ten behoeve van een sociaal-
kulturele interpretatie van sociaal-ekonomisch milieu**

WAARDEN, MENTALITEIT EN BEROEP

Een onderzoek ten behoeve van een sociaal-
kulturele interpretatie van sociaal-ekonomisch milieu

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van
doctor in de Sociale Wetenschappen
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen
op gezag van de Rector Magnificus prof. dr. P. G. A. B. Wijdeveld
volgens besluit van het College van Dekanen
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 29 januari 1982 des namiddags te 2.00 uur precies

door

Lambertus Cornelis Martinus Maria Tax

geboren te 's-Hertogenbosch

SWETS & ZEITLINGER B.V.

LISSE
1982

PROMOTOR: prof. dr. M. Albinski
CO-REFERENT: dr. M. A. van 't Hof

ISBN 90 265 0395 4

VERANTWOORDING		IX
HOOFDSTUK 1	Sociaal-ekonomisch milieu en waarden	1
1.1.	Formulering van een probleemstelling	1
1.1.1.	Inleiding	1
1.1.2.	Aard en verschijningsvormen van de sociale ongelijkheid	2
1.1.3.	Kultuurpatronen en waarden	7
1.1.4.	Probleemstelling	8
1.2.	Waarden en sociaal-ekonomisch milieu	9
1.2.1.	Inleiding	9
1.2.2.	Waarden: een begripsbepaling	9
1.2.3.	Het onderzoek van Kohn	13
1.2.4.	De konsepten en bevindingen van andere auteurs	22
1.2.5.	Van waarden naar mentaliteiten	24
1.3.	Samenvatting en konklusies	27
HOOFDSTUK 2	Verantwoording van de gebruikte variabelen	33
2.1.	Het Nijmeegse Groei-onderzoek	33
2.2.	Het ouderonderzoek binnen het Nijmeegse Groei-onderzoek	34
2.3.	De dataverzamelingsprocedure van het ouderonderzoek	37
2.4.	Konstruktie en beschrijving van de variabelen	42

2.4.1.	De variabelenkonstruktie	42
2.4.2.	Beschrijving van de variabelen	49
2.4.2.1.	Medische attitudes	49
2.4.2.2.	Attitudes t.a.v. opvoeding, school en kinderen en t.a.v. relationele gezins-aspekten	55
2.4.2.3.	Attitudes t.a.v. de ruimere sociale kontekst	59
2.4.2.4.	Sociale achtergrondvariabelen	66
2.4.3.	Longitudinaal gemeten variabelen	68
2.5.	Kritische beschouwing	73
HOOFDSTUK 3	De konstruktie van de mentaliteits-schaal	75
3.1.	De selektie van variabelen	75
3.1.1.	Inleiding	75
3.1.2.	De keuze van variabelen uit het ouder-onderzoek	75
3.2.	De schaalkonstruktie	79
3.2.1.	Inleiding	79
3.2.2.	Klusteranalyses	79
3.2.3.	Faktoranalyses	84
3.2.4.	Terugblik en interpretatie	93
3.3.	De betrouwbaarheid van de mentaliteits-schaal	95
3.3.1.	Inleiding	95
3.3.2.	Betrouwbaarheidsbepaling met de inter-periodekorrelatiematriks	96
3.3.3.	De longitudinale metingen	97
3.3.4.	De interperiodekorrelatiematriksen	101
HOOFDSTUK 4	De geldigheid van de mentaliteitsschaal	103
4.1.	Inleiding	103
4.2.	De geldigheidsproblematiek	104
4.3.	Konsekwenties voor de geldigheidstoetsing van de mentaliteitsschaal	107
4.3.1.	Inleiding	107
4.3.2.	Het theoretisch kader van de mentaliteitsschaal	108

4.3.3.	Hypothesen met betrekking tot de mentaliteitsschaal	111
4.4.	Toetsingen van de hypothesen van de theorie van de eerste orde	114
4.5.	Interpretatie van de toetsingen	115
4.6.	Samenvatting	127
HOOFDSTUK 5	Nabeschouwing	133
LITERATUUR		139
BIJLAGE 1	Overzicht van de variabelenkonstrukties	151
BIJLAGE 2	Overzicht van de faktoranalyses over longitudinaal gemeten items	189
SUMMARY		195
CURRICULUM VITAE		202

Dit onderzoek is uitgevoerd met gegevens die verzameld zijn in het kader van het ouderonderzoek als onderdeel van het Nijmeegse Groei-onderzoek.

Aan het ouderonderzoek werkten mee: drs. H. Emanuel-Vink, dr. P. Heydendael, drs. A. Ketelaar-van Ierssel, prof.dr. J. Persoon en drs. B. Tax, allen medewerkers van het Instituut voor Sociale Geneeskunde, dr. M. van 't Hof, verbonden aan de Mathematisch-Statistische Adviesafdeling; en drs. S. Veling en mevr. R. Aarts-Schellekens, medewerkers aan het Nijmeegse Groei-onderzoek. Dr. M. van 't Hof en mevr. R. Aarts-Schellekens hebben tevens meegewerkt aan de analyses ten behoeve van dit proefschrift.

De versies van het manuscript zijn getypt door mevr. D. Brugman-Diepenbroek, mevr. R. Schel-van der Noll en mevr. M. van Duynhoven.

Het Nijmeegse Groei-onderzoek is mogelijk gemaakt door een subsidie van het Praeventiefonds te 's-Gravenhage.

SOCIAAL-EKONOMISCH MILIEU EN WAARDEN

1.1. Formulering van een probleemstelling1.1.1. *Inleiding*

In de sociologische literatuur komt het begrip sociaal-ekonomisch milieu in verschillende betekenissen of met uiteenlopende accentverschillen voor, vaak uitgedrukt door een variatie aan termen. Te denken valt aan termen als klasse, sociale klasse, rang, status, sociaal-ekonomische status, beroepsstatus, beroepsaanzien, beroepsprestige. In het spraakgebruik bestaat eveneens een - van de vorige afwijkende - variatie aan termen: stand, milieu, van goeden huize, van laag allooi, hoge, lage afkomst, de upper ten. Zowel wetenschappelijk als in het leven van alledag wordt veel van wat in het leven valt waar te nemen "verklaard" door het met "sociaal-ekonomisch milieu" (een term die wij om praktische redenen kiezen om er het hier aangeduide verschijnsel van sociale ongelijkheid mee aan te geven) in verband te brengen. Een uitgebreid overzicht van de literatuur betreffende de korrelaties van sociaal-ekonomisch milieu, zij het beperkt tot die van de VS, geeft o.m. Lasswell (1965). Deze laatste auteur merkt hierbij op dat het sociaal-ekonomisch milieu echter de verschillen in sociale verschijnselen meestal slechts lokaliseert en ze niet verklaart. Een volgend probleem bij het gebruik van deze variabele in het onderzoek vormt de meerduidigheid van de betekenissen die men er aan kan toekennen. Zo merkt Verocruysse op: "Wat heeft men met het gebruik van het gegeven "beroep" voor? (...) inkomen

(...) arbeidsethos (...) beroepsprestige (...) levensstijl? (...) het afzonderlijk indiceren van de genoemde kenmerken (is) noodzakelijk." (Vercruysse, 1966, p.186). Van het sociaal-ekonomisch milieu kan in de sociologie een vruchtbaarder gebruik worden gemaakt, wanneer het begrip geschikter zou zijn een rol te vervullen in het wetenschappelijk verklaren, d.w.z. wanneer het beter in sociologische theorieën kan worden gebruikt. ("To ask for an explanation in science is to ask for a theory", Zetterberg, 1965, p.10). Een vereiste hiervoor is dat voortgang wordt geboekt in het krijgen van inzicht in de werkelijkheid waar het begrip naar verwijst. "(...) bij sociologisch onderzoek dat niet beperkt wil blijven tot descriptie, dienen de tot nu toe uit gewoonte overgenomen basisvariabelen opgesplitst te worden naar een aantal analytische kenmerken en door deze analytische variabelen te worden vervangen, teneinde deze variabelen voor verdergaande analyse en theorievorming vruchtbaar te maken; de analyse van de basisvariabelen zelf en het zoeken naar adequate operationalisering van de er aan onderscheiden aspecten zullen dan ook een eigen gebied van onderzoek moeten worden." (Wipper, 1968, p.p. 22-23). Het hier beschreven onderzoek is op dit gebied te situeren. Om tot de formulering van een probleemstelling m.b.t. de basisvariabele sociaal-ekonomisch milieu te komen zal nu eerst het terrein van de sociale ongelijkheid worden geëksploreerd om meer zicht te krijgen op de inhoud van het begrip.

1.1.2. *Aard en verschijningsvormen van de sociale ongelijkheid*

In tegenstelling tot de wijdse titel van deze paragraaf is de opzet er van bescheiden. Gepoogd zal worden een korte karakteristiek van het verschijnsel sociale ongelijkheid te geven. Deze moet als aanzet dienen voor het formuleren van de probleemstelling voor dit onderzoek en tevens er toe dienen de relevantie van dit onderzoek duidelijk te maken.

Voor een eerste karakteristiek van "sociale ongelijkheid" maken wij gebruik van een indeling van Dahrendorf (1968). Deze combineert het onderscheid tussen natuurlijke en sociale ongelijkheid, welk onderscheid teruggaat tot Rousseau, met de tegenstelling tussen onge-

lijkheid welke een rangordening inhoudt en ongelijkheid welke dat niet doet. Hij komt dan tot de volgende vier typen ongelijkheid die men t.a.v. individuen kan onderkennen:

- a) natuurlijke soortverschillen in bv. karakter en interesse,
- b) natuurlijke rangverschillen in bv. intelligentie en kracht,
- c) sociale differentiatie naar posities die in wezen een gelijke rang hebben en
- d) sociale stratifikatie gebaseerd op prestige en rijkdom en uitgedrukt in een ordening naar sociale status.

Het onderscheid binnen de sociale ongelijkheid tussen sociale differentiatie en sociale stratifikatie wordt door Kingsley Davis^{*} als volgt omschreven: "Those positions that may be combined in the same legitimate family - viz., positions based on sex, age, and kinship - do not form part of the system of stratification. On the other hand those positions that are socially prohibited from being combined in the same legal family - viz., different caste or class positions - constitute what we call stratification." Dit onderscheid moge tot de verbeelding spreken - onze aandacht is dus gericht op het gebied van de sociale stratifikatie -, een verscheidenheid in de gebruikte terminologie blijft bestaan.

Een historische benadering kan dienstig zijn orde in de terminologische verscheidenheid te bieden. Dahrendorf (1968) biedt de volgende - geschematiseerde - klassifikatie van in de geschiedenis uiteenlopende sociologische benaderingen van het verschijnsel van de sociale stratifikatie:

- a) de 18^e eeuw ziet vooral de eigendom als verklarende faktor voor de oorsprong van de sociale ongelijkheid;
- b) de 19^e eeuw voert de arbeidsverdeling als verklaring aan en concentreert zich op de klassenvorming;
- c) de 20^e eeuw is, vooral vanaf 1940, geïnteresseerd in de sociale stratifikatie en heeft een verklaring voor het verschijnsel vanuit de functionalistische theorie.

Tot in de 18^e eeuw zou, overeenkomstig de ideeën van Aristoteles,

^{*}Kingsley Davis (1949 , p.364), geciteerd door Kingsley Davis (1953, p.394)

vooral een samengaan van sociale en natuurlijke ongelijkheid worden verondersteld.

Deze historische benadering heeft als nieuw element dat het naast een - historische - ordening van in omloop zijnde termen het probleem van de genese van de sociale ongelijkheid toevoegt*. Het historisch plaatsen van termen blijkt op zichzelf echter geen inzicht in hun onderlinge relatie te geven. Dit te minder waar thans nog "19^e eeuwse" en "20^e eeuwse" termen naast elkaar gebruikt worden. In de hedendaagse stratifikatietheorie bv. wordt de 19^e eeuwse term "class" vaak gebruikt om er strata mee aan te duiden. Daarnaast heeft de term klasse, afhankelijk van de kontekst, ook nog zijn oorspronkelijke marxistische betekenis.

Ossowski (1963) doet een poging tot konseptuele duidelijkheid gescheiden van de terminologische verscheidenheid rond het begrip sociale klasse**. Hij onderscheidt drie mogelijke betekenissen van de term klasse - of de term nu feitelijk gebruikt wordt of niet - in de sociologische theorieën:

- a) in een algemene zin kan iedere groep die te beschouwen is als een van de basiskomponenten van de sociale structuur een "klasse" van de sociale structuur genoemd worden (ook kasten en standen en klassen - in één van de volgende twee betekenissen - zijn dan "klassen");
- b) in een engere betekenis wordt sociale klasse gebruikt om er een groep mee aan te duiden met een speciale relatie tot de eigendom. Hiermee wordt een economisch criterium ingevoerd;

*Dit element willen wij - gezien onze beperkte benadering van het terrein van de sociale stratifikatie - terzijde laten. Wij verwijzen naar de beroemde discussie m.b.t. de verklaring van sociale ongelijkheid vanuit de funktionalistische theorie in de American Sociological Review - zoals bv. weergegeven in Bendix and Lipset (1967) en in Wigboldus (1971) - en naar Lenski (1966) en Dahrendorf (1959; 1968).

**In overeenstemming met Kaufmann (1958, p.18) verstaan we onder een term de gestandaardiseerde uiting voor iets met een bepaalde betekenis, en onder een begrip of konsept een gestandaardiseerde opvatting los van zijn linguïstische uitdrukkingvorm, dus los van de gebruikte terminologie.

c) in een tweede gespecificeerde betekenis wordt een groep bedoeld waarvan het lidmaatschap niet door geboorte tot stand komt maar door op andere wijze verkregen sociale status. Privileges en diskriminaties zijn niet het effect maar de oorzaak van de toewijzing aan een klasse. De klasse is in deze betekenis te onderscheiden van de kaste of de stand.

De betekenis die men dient te gebruiken is afhankelijk van de kontekst. Het kan zinvol zijn verder te analyseren wat de verschillende konsepten gemeen hebben en wat ze onderscheidt. Gemeenschappelijk zijn volgens Ossowski de volgende aspecten:

- a) de klassen vormen een systeem van de meest omvattende groepen in de sociale structuur (dit aspect houdt in dat het om een klein aantal groepen gaat die in een bepaalde relatie tot elkaar staan; beroepsgroepen vormen dus evenmin als de ethnische en religieuze groepen sociale klassen, maar kunnen wel als zodanig worden geïnterpreteerd);
- b) de klassenindeling betreft sociale statussen die verbonden zijn aan een systeem van privileges en diskriminaties anders dan door biologische criteria (maar al dan niet als gevolg van economische criteria);
- c) het lidmaatschap van individuen van sociale klassen is relatief permanent.

Een viertal andere karakteristieken kan opgevat worden als fundamenteel voor specifieke klassensystemen:

- a) een vertikale ordening van de sociale klassen m.b.t. een systeem van privileges en diskriminaties. Klassenstructuur betekent dan klassenstratifikatie ("The groups (...) lie one above the other in layers")^{*}.

Deze privileges en diskriminaties dienen sociaal significant te zijn. In een enge betekenis hebben ze betrekking op rijkdom en macht, in een nog engere (marxistische) interpretatie zijn ze gebaseerd op de relatie tot de produktiemiddelen.

- b) het onderscheid in permanente klassebelangen, in het meest ekstre-

^{*}Marshall (1938, p.97), geciteerd door Ossowski (1956)

me geval nemen deze de vorm aan van klassenkonflikten.

- c) het bestaan van klassebewustzijn welke de vorm kan aannemen van klasse-identifikatie, besef van klassenonderscheid.
- d) sociale isolatie tussen de klassen, meestal de vorm aannemend van afwezigheid van sociale kontakten. (Hiermee in overeenstemming is de soms gebruikte definitie: een sociale klasse is de grootste groep mensen waarvan de leden intieme sociale toegang tot elkaar hebben; anders gezegd: waarvan de leden in principe elkaars huwelijkspartners zijn).

Ossowski merkt van deze differentiërende karakteristieken op dat ze weliswaar interdependent zijn maar dat, afhankelijk van de betreffende theorie, het primaat steeds op andere criteria zal worden gelegd (zoals in de marxistische theorie op karakteristiek a), bij Weber op b) en in de hedendaagse Amerikaanse sociologie op c) en d). Ook zijn variaties mogelijk in de mate waarin een kenmerk aanwezig wordt geacht, al dan niet in combinatie met andere kenmerken.

De korte presentatie van het verschijnsel sociale ongelijkheid in deze paragraaf, beperkt bovendien tot een structurele benadering, laat twee, globale, konklusies toe:

- a) ook na deze literatuurverkenning is geen duidelijke eenheid in het gebruik van de terminologie naar voren gekomen; wij blijven daarom gebruik maken van de, reeds om pragmatische redenen gekozen, term sociaal-ekonomisch milieu;
- b) van de aspecten die Ossowski als gemeenschappelijk noemde voor alle klassen is er één van meer inhoudelijke aard nl. waar hij zegt dat het om sociale statussen gaat die verbonden zijn aan een systeem van privileges en diskriminaties, al dan niet van ekonomische aard, maar niet als gevolg van biologische criteria. Deze omschrijving komt overeen met de aangehaalde typering bij Dahrendorf van sociale stratifikatie.

Wanneer wij nu op zoek willen gaan naar analytische kenmerken van de basisvariabele sociaal-ekonomisch milieu willen wij deze zien te vinden in de voor de sociaal-ekonomische milieus kenmerkende privileges en diskriminaties.

1.1.3. *Kultuurpatronen en waarden*

Kuiper (1965) noemt wezenlijk voor de sociaal-ekonomische milieus - hij zelf spreekt van sociale rangorde en sociale hiërarchie - het verschil in sociaal aanzien tussen de mensen (p.117). Dit verschil is gebaseerd op verschillen in cultuurpatroon. Hieronder verstaat Kuiper "het consistent, harmonieus geheel van normen, materiële en immateriële verworvenheden" (p.117). Elders meent hij: "In het cultuurpatroon zien we een verdeling van waarden, die hun zin ontleen aan de verhouding tot anderen: het is een sociale verdeling van waarden. En daarom komt veel ervan tot uiting in het gedrag ten opzichte van anderen." (p.121). Voor het cultuurpatroon is essentieel dat het om een configuratie gaat die uit tal van elementen bestaat. Auteurs, die door Kuiper met instemming worden geciteerd, spreken van "styles of life", tot uiting komend in gedrag en consumptie. "Class phenomena" dienen multidimensionaal benaderd te worden (p.118). Het is dan ook geen wonder "dat het empirisch bepalen van de sociale hiërarchie uitzonderlijk moeilijk, zo niet onmogelijk is" (p.148). Begrip is er voor de gevallen dat de sociale stratifikatie unidimensionaal benaderd wordt bv. via de beroepshiërarchie ("de meest profijtelijke" benadering, p.148). Maar, zegt de Moor, aangehaald door Kuiper (p.149): "Dit laatste rechtvaardigt mijns inziens het vermoeden dat het niet het beroep als zodanig, maar door het beroep geïndiceerde, meer algemene verschijnselen zijn welke de basis zijn van de differentiatie in maatschappelijk aanzien". En hier nu sluit het citaat van Wippler aan dat mede het uitgangspunt vormde voor dit hoofdstuk. Terwille van het sociologisch verklaren zouden deze "meer algemene verschijnselen" in analytische kenmerken moeten worden uiteengelegd. Is het cultuurpatroon van Kuiper (de privileges en diskriminaties uit de vorige paragraaf) zo'n analytisch kenmerk? Onzes inziens bevat deze "configuratie" een komplekse inhoud, waarin konstituerende elementen (met name de waarden) en konsekutieve aspecten (de materiële en immateriële verworvenheden) te onderkennen zijn. Terwille van het door Wippler en Vercruysse gestelde programma, maar ook ten dienste van de analyse van het cultuurpatroon zelf, nemen wij

ons voor na te gaan in welk opzicht het waarde-aspekt van cultuurpatroon, als analytisch kenmerk van sociaal-ekonomisch milieu, een bijdrage kan leveren in de verklaring van de samenhangen tussen sociaal-ekonomisch milieu en uiteenlopende sociale verschijnselen.

1.1.4. *Probleemstelling*

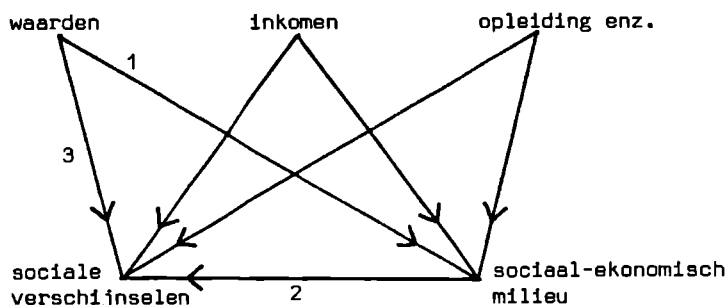
In par. 1.1.1. is aangegeven dat de basisvariabele sociaal-ekonomisch milieu met vele sociale verschijnselen samenhangt. Willen de samenhangen verklaringen worden van deze sociale verschijnselen dan dient het sociaal-ekonomisch milieu voor verdergaande theorievorming geschikt gemaakt te worden. Een mogelijkheid hiertoe biedt het afzonderlijk analyseren van analytische kenmerken van het sociaal-ekonomisch milieu. De paragrafen 1.1.2. en 1.1.3. hebben geleid tot de keuze van een vermoedelijk basaal element van het sociaal-ekonomisch milieu voor dit doel: het element waarde. Wij willen in het hier beschreven onderzoek nagaan óf dan wel in hoeverre de samenhang van sociaal-ekonomisch milieu met tal van sociale verschijnselen het gevolg is van de samenhang van sociaal-ekonomisch milieu met een differentiatie in waardenpatronen. In dit verband formuleren we de volgende vraagstellingen:

1. is het mogelijk een met sociaal-ekonomisch milieu samenhangende waardenschaal te konstrueren?
2. is het mogelijk nader inzicht te krijgen in de aard van de relaties tussen sociaal-ekonomisch milieu, waarden en sociale verschijnselen?

Ter toelichting op de vraagstelling zij verwezen naar Schema 1.1.

Het onderzoek richt zich op de relaties 1,2 en 3 van het schema waar in waarden evenals bv. inkomen en opleiding worden opgevat als analytische kenmerken (indikatoren) van sociaal-ekonomisch milieu. Het is er, samenvattend, op gericht na te gaan of voor sociaal-ekonomisch milieu kenmerkende waarden bestaan (relatie 1) en of en in hoeverre door deze waarden de samenhangen tussen sociaal-ekonomisch milieu en sociale verschijnselen (relatie 2) kunnen worden geïnterpreteerd.

Schema 1.1. : De onderlinge relaties tussen de variabelen sociaal-ekonomische milieu, de analytische kenmerken van sociaal-ekonomisch milieu en sociale verschijnselen.

1.2. Waarden en sociaal-ekonomisch milieu

1.2.1. Inleiding

In deze paragraaf wordt verslag gedaan van een literatuurverkenning naar de relaties tussen waarden en sociaal-ekonomisch milieu. De bedoeling is de konsepten en hun operationalisering op te sporen waarmee de waarden die met het sociaal-ekonomisch milieu samenhangen, kunnen worden getypeerd respectievelijk gemeten. De belangrijkste auteur waarop we ons in deze paragraaf zullen oriënteren is Melvin Kohn die vanaf het midden van de vijftiger jaren zeer actief is geweest op dit onderzoeksterrein. Ook worden enige andere auteurs kort gevisiteerd omdat zij een konseptuele aanvulling blijken te bieden die, hoewel door Kohn bekritiseerd, voor ons van nut lijkt te zijn. Aan de literatuurverkenning vooraf gaat een korte uiteenzetting over het begrip waarde.

1.2.2. Waarden: een begripsbepaling

Kohn is niet erg uitvoerig over het waarde-begrip dat hij hanteert. Hij beschouwt waarden "as standards of desirability-criteria

of preference" (Kohn, 1969, p.18) en zegt verder dat zijn waardebegrip aansluit bij dat van Williams. Uit een citaat dat hij van deze laatste opvoert blijkt, dat Williams in de meeste definities van "waarde" bij andere auteurs een cognitief element onderkent, een selectief of richtinggevend aspect en een affectieve komponent. Williams zegt in dit citaat verder dat twee wijzen van gebruik van "waarde" uit elkaar moeten worden gehouden. In één betekenis van waarde gaat het om de waardering van een bepaald objekt, in de tweede betekenis om de criteria of "standards" in termen waarvan waarderingen worden gedaan (Williams, 1968, p.283). Rokeach (1973) doelt op hetzelfde onderscheid wanneer hij wijst op het verschil tussen de uitdrukkingen: "een objekt heeft waarde" en "een persoon heeft een waarde". Zijn er theoretische gronden, zo vraagt hij zich af, op grond waarvan beslist kan worden of een systematisch onderzoek van waarden van objecten vruchtbaarder zal zijn dan wel één van waarden die personen hebben. Deze gronden ziet hij in Williams' omschrijving van "waarde als criterium". Een implicatie uit deze omschrijving is dat de waarden als criterium, eigen aan een persoon, aanzienlijk kleiner in aantal zullen zijn dan de waarden van de talloze denkbare objecten. Daarom zijn de waarden als criterium beter te identificeren, te meten en tot waardensystemen te herleiden. Maar niet alleen gronden van theoretische ekonomie en sociale relevantie zijn in het geding, het konsept is tevens centraler en dynamischer en is van belang voor problemen van opvoeding en overtuiging, traditioneel centraal in de sociale psychologie (Rokeach, 1973, pp. 4-5).

Het waarde-begrip dat wij in dit onderzoek willen gebruiken is er één van "waarde als criterium" dus van "waarde van personen". Wij volgen Kluckhohn's definitie: "a value is a conception, explicit or implicit, distinctive of an individual or characteristic of a group, of the desirable which influences the selection from available modes, means, and ends of action". Essentieel in deze definitie is volgens Kluckhohn het affectieve element ("desirable"), het cognitieve element ("conception") en het konatieve element ("selection"). De voornaamste uitgangspunten voor de definitie zijn de cultuur, de groep, en de relatie van het individu tot de cultuur en de plaats

in zijn groep (Kluckhohn, 1951, p.395). *Vandaar dat wij onze poging een interpreteerbare waardenschaal te konstrueren samenhangend met sociaal-ekonomisch milieu, een sociaal-kulturele benadering noemen van sociaal-ekonomisch milieu.*

Hutcheon meldt in haar overzichtsartikel (1972) dat beoogt de stand van zaken op te maken van de waardentheorieën in de sociologie, een verwarrend gebruik van het konsept waarde. Zij vermeldt o.a. het boven gemaakte onderscheid tussen waarden van objekten en persoonlijke waarden. In een aantal door haar genoemde gevallen wordt "waarde" gereduceerd tot een element van de door ons gehanteerde definitie (bv. waarde als waarschijnlijk gedrag, als "affective belief" enz.). Tenslotte wordt "waarde" ook verward met verwante begrippen waarvan het nochtans onderscheiden moet worden:

- een waarde is geen norm. Volgens Rokeach (1973) heeft een norm uitsluitend betrekking op gedrag; dat wordt voorgeschreven in een specifieke situatie (waarden overstijgen specifieke situaties); welke norm bestaat op basis van konsensus en van buiten de persoon komt, terwijl een waarde eerder geïnternaliseerd zal zijn. Waarden kunnen gezien worden als criteria op grond waarvan men normen aksepteert of verwierpt (Williams, 1968).
- een waarde is geen waardeoriëntatie. Kluckhohn (1951, p.409): "It is convenient to use the term value-orientation for those value notions which are (a) general, (b) organized, and (c) include definitely existential judgments. A value-orientation is a set of linked propositions embracing both value and existential elements". Het gaat om "a philosophy behind the way of life of every individual and of every relatively homogeneous group at any given point in their histories. This gives, with varying degrees of explicitness or implicitness, some sense of coherence or unity to living both in cognitive and affective dimensions (...). The specific formulation is ordinarily a cultural product. In the immediate sense, it is from the lifeways which constitute the designs for living of their community or tribe or region or socio-economic class or nation or civilization that most individuals derive most of their "mental-feeling outlook" (pp. 409-410).

Hutcheon (1972, p.176): "This term (...) seems to symbolize a deeply rooted set of culturally patterned and regulatory responses to the major environmental challenges facing man in every time and place, capable of being identified at the level of the cultural system." Het gaat o.i. bij "value-orientations" om een bijzonder soort waarden, "basic values", die relaties hebben tot essentiële zaken die in verband staan met de bijzonder positie van personen en groepen van personen in de samenleving. Het onderscheid met "waarde" is kwalitatief, maar niet essentieel. In de terminologie van Kluckhohn is de al eerder genoemde waardenschaal die wij willen konstrueren mogelijk beter waardeoriëntatieschaal te noemen, maar het overnemen van deze terminologie lijkt ons in dit stadium een te vergaande subtiliteit.

een waarde is geen attitude. Rokeach (1968, p.112): "An attitude is a relatively enduring organization of beliefs around an object or situation predisposing one to respond in some preferential manner". Fishbein (1967, p.V): "(an attitude is) a complex, multi-dimensional concept consisting of affective, cognitive, and conative components". Deze laatste aspecten heeft een attitude dus met een waarde gemeen, maar waarin verschillen ze van elkaar? Rokeach (1973, p.18) noemt een aantal punten: terwijl een attitude gericht is op een bepaald objekt of een specifieke situatie, overstijgt een waarde objekten en situaties; waarden fungeren als standaarden, maar attitudes ontleen hun standaarden in de evaluatie van objekten of situaties aan waarden; waarden nemen een centralere plaats in in iemands kognitief systeem en determineren attitudes en gedrag: attitudes zijn afhankelijk van waarden (Allport), ze drukken waarden uit (Watson), ze zijn functies van waarden (Woodruff). Tot zover Rokeach.

Het bovenstaande had tot funktie enige aan elkaar verwante begrippen te onderscheiden en tot een voor ons bruikbare definitie van "waarde" te komen. Van de hier beschreven relatie tussen waarden en attitudes zullen wij nog gebruik maken als het meten van waarden aan de orde komt.

1.2.3. *Het onderzoek van Kohn**

De aanleiding voor een reeks van onderzoeken naar de relatie tussen sociaal-ekonomisch milieu en waarden en oriëntaties door Kohn en enige medewerkers wordt gevormd door een onderzoek in 1954 door hem en Clausen naar sociale factoren in de ontwikkeling van schizofrenie. De uitkomsten van dit onderzoek leidden tot een interesse bij Kohn in het verband sociaal-ekonomisch milieu en gezinsrelaties vanuit de verwachting dat deze relaties van invloed zouden zijn op de persoonlijkheid en het gedrag van mensen

In 1958 verscheen een overzichtsstudie van de hand van Bronfenbrenner betreffende de onderzoeken in de 25 jaren er voor naar de relatie tussen sociaal-ekonomisch milieu en ouder-kinderrelaties, met name opvoedingstechnieken. Hij toonde aan dat in die 25 jaren een verandering had plaatsgevonden in het opvoedingsgedrag van "middle-class" ouders. Waren zij in het begin van die periode meer restriktief dan "working-class" ouders, op het eind er van, zo bleek uit de door Bronfenbrenner bestudeerde onderzoeken, waren de "middle-class" ouders tot meer permissief opvoedingsgedrag overgegaan. Ook bij de "working-class" ouders was een verandering naar een meer permissieve houding uit de onderzoeken af te leiden, deze bleef echter steeds enkele jaren achter bij de "middle-class" ouders. Bronfenbrenner verklaarde de veranderingen bij de "middle-class" ouders uit hun ontvankelijkheid voor wat door veronderstelde deskundigen als juiste opvoedingshouding in de loop der jaren was voorgedhouden. Arbeiders, met hun lagere onderwijsnivo minder ingesteld op gedrukte communicatie, volgden later.

Kohn, op wiens verslag van Bronfenbrenners studie bovenstaande samenvatting is gebaseerd, vroeg zich nu af *waarom* de mening van deskundigen opgevolgd wordt door ouders uit de "middle-class". Het is niet voldoende dat boeken en artikelen over opvoeding gelezen worden. Kennelijk ervaren "middle-class" ouders de opvoeding als meer pro-

* Deze paragraaf is gebaseerd op Kohn (1959, 1963, 1969, 1977), Pearlín and Kohn (1966) en Kohn and Schooler (1969).

blematisch en zijn zij meer geneigd ook op andere wijze dan door te lezen te zoeken naar goede informatie omtrent de opvoeding, b.v. door er over te praten met bekenden, met de huisarts en met de onderwijzer. Zij volgen niet zo maar de adviezen van deskundigen op, maar zoeken naar een nieuwe benadering die zij passend vinden. Deze houding moet samenhangen met de andere levensomstandigheden in de "middle-class" vergeleken met de "working-class". Het relatief lagere onderwijsnivo van het laatste milieu en de meer routinematige arbeid zal een zekere behoudzucht tot gevolg hebben, terwijl in de "middle-class" de aard van de arbeid de neiging bevordert naar nieuwe wegen te zoeken. Met betrekking tot de opvoeding houdt dit in dat voor dat opvoedingsgedrag gekozen zal worden dat in overeenstemming is met de eigen doeleinden en normen. De aandacht wordt hiermee verlegd van opvoedigstechnieken naar waarden die ouders voor hun kinderen en zichzelf van belang vinden; en tevens naar het veronderstelde verband van deze waarden met het sociaal-ekonomisch milieu: "Members of different social classes, by virtue of enjoying (or suffering) different conditions of life, come to see the world differently - to develop different conceptions of social reality, different aspirations and hopes and fears, different "conceptions of het desirable". (Kohn, 1969, p.7).

In 1956 was Kohn inmiddels begonnen met onderzoek binnen dit aandachtsgebied. Hij verzamelde in Washington gegevens door middel van interviews bij 339 moeders van 10- en 11-jarige kinderen, en in 82 gevallen ook bij de vader en het kind, allen blanken uit de "middle-class" en de "working-class". De nadruk lag op de waarden die men voor zijn kinderen van belang vond ("parental values"), op disciplinaire praktijken en op de ouder-kindrelatie in het algemeen (Kohn, 1959). In een studie in Turijn in 1962 en 1963 bij 341 vaders en 520 moeders uit diezelfde sociaal-ekonomische milieus werden dezelfde onderwerpen onderzocht, aangevuld met vragen aan de vaders betreffende hun arbeidsomstandigheden (Pearlin and Kohn, 1966). In 1964 werd een nationaal onderzoek uitgevoerd bij 3101 mannen, representatief voor alle mannen in civiele beroepen in de Verenigde Staten. Naast de onderwerpen uit de voorgaande studies werden meer algemene

oriëntaties gemeten en werden de beroepsomstandigheden uitvoeriger geoperationaliseerd (Kohn and Schooler, 1969).

In de twee onderzoeken werd "social class position" gemeten met Hollingshead's "Index of Social Position", een gewogen combinatie van beroepspositie en opleiding. Verder werden nog het inkomen en een subjectieve milieu-indeling gebruikt.

De resultaten van Kohn's onderzoek - voorzover voor ons van belang - zijn onder te verdelen in de resultaten met betrekking tot de relatie van sociaal-ekonomisch milieu met "parental values" en met meer algemene waarden en oriëntaties en in de bevindingen ter beantwoording van de vraag *waarom* sociaal-ekonomisch milieu is gerelateerd aan waarden en oriëntaties.

Zowel in Washington als in Turijn werd de ouders gevraagd uit een lijst van 17 karakteristieken er drie te noemen die zij het meest wenselijk achtten voor hun kind van 10 of 11 jaar. In Washington blijken de "middle-class" moeders vooral die waarden een hogere prioriteit te geven die de interne dynamiek van het kind betreffen alsmede zijn empathische gerichtheid op andere mensen. Zij waarderen significant sterker dan hun kind gelukkig is, met anderen rekening houdt, zich in de hand heeft en nieuwsgierig is in de zaken om hem heen. "Working-class" moeders geven een hogere prioriteit aan waarden met betrekking tot gedragskonformisme: gehoorzaamheid en er netjes en schoon uitzien. Een ander onderscheid tussen de milieus is dat de "middle-class" moeders geen waarden hoger of lager scoren voor hun zoons dan voor hun dochters, terwijl de "working-class" moeders dit onderscheid wel aanbrengen: zij waarderen prestaties op school en ambitie vooral voor hun zoons en geluk, netheid en goede manieren meer voor hun dochters. Indien dus de nadruk ligt op de interne dynamiek, op de "self-direction", dan gelden dezelfde waarden voor jongens en voor meisjes. Ligt de nadruk op gedragskonformisme, op van buiten opgelegde regels, dan is wat behoort voor jongens verschillend van wat behoort voor meisjes. Bij de vaders komt in essentie hetzelfde beeld terug. Additioneel waarderen de "middle-class" vaders betrouwbaarheid sterker dan de "working-class" vaders en deze laatsten

sterker het vermogen om zich te verdedigen dan de eersten. Uit het Italiaanse onderzoek komt naar voren dat de rangordening van waarden anders is dan in het onderzoek te Washington, tegelijk echter komen bijna alle significante verschillen tussen de sociaal-ekonomische milieus in Washington terug in Turijn.

Kohn trekt nu de konklusie dat "middle-class" ouders vooral "self-direction" als waarde belangrijk vinden voor hun kinderen en "working-class" ouders vooral "conformity to external authority". Hij omschrijft de twee konsepten als volgt: "self-direction focuses on *internal* standards for behavior; conformity on *externally* imposed rules. (One important corollary is that the former is concerned with intent, the latter only with consequences.) Self-direction does not imply rigidity, isolation, or insensitivity or others; on the contrary, it implies that one is attuned to internal dynamics - one's own, and other people's. Conformity does not imply sensitivity to one's peers, but rather obedience to the dictates of authority." (Kohn, 1969, p.35).

Het onderzoek ging vervolgens in twee richtingen verder: nagegaan werd welke de "conditions of life" zijn waardoor de kenmerkende verschillen in waarden tussen de sociaal-ekonomische milieus verklaard kunnen worden. Uit het Turijnse onderzoek blijkt dat drie daarin gemeten aspekten van zelfstandige beroepsbeoefening ("occupational self-direction") hierbij een rol vervullen, te weten de mate van supervisie over het werk, de mate waarin men respektievelijk in het werk te maken heeft met dingen dan wel met mensen dan wel met ideeën, en tenslotte de mate van verantwoordelijkheid. Deze aspekten hangen onafhankelijk van elkaar en onafhankelijk van sociaal-ekonomisch milieu samen met de waarden die men voor zijn kind van belang vindt. Naarmate de mannen minder supervisie krijgen van anderen, meer met ideeën te maken hebben en meer verantwoordelijkheid dragen, vinden zij "self-direction" voor hun kind belangrijker, zowel in de "middle-class" als in de "working-class". Maar ook de vrouwen, geskoord naar deze onafhankelijke kenmerken van hun echtgenoten, tonen hetzelfde verband, zij het in iets minder sterke mate. Dus het meer voorkomen van "occupational self-direction" in de "middle-class zou het meer

voorkomen van "self-direction" als waarde voor de kinderen daar verklaren vergeleken met de "working-class", daar het verband van sociaal-ekonomisch milieu met "parental values" sterk terugloopt na kontrôle voor "occupational self-direction".

Nagegaan werd tevens of de waarden die men als ouder belangrijk vindt voor zijn kinderen konsekventies heeft voor het gedrag ten aanzien van deze kinderen. In het onderzoek te Washington is geanalyseerd of het toepassen van sankties bij misdragingen van de kinderen in overeenstemming is met de aangehangen waarden. Er is een tendens dat de moeders uit de "working-class" meer fysiek straffen dan die uit de "middle-class". Als de eersten fysiek straffen dan is het vooral op grond van niet tolerabele gevolgen van het gedrag van hun kinderen: bij ekstreme vormen van wilde spelletjes en vechten met broers of zusters; bij minder ekstreme vormen straffen zij niet vaker fysiek dan moeders uit de "middle-class". Ook zullen zij niet snel fysiek straffen als het kind weigert een gebod op te volgen. "Middle-class" moeders zullen vooral fysiek straffen op basis van hun interpretatie van het gedrag van kinderen i.p.v. de uiterlijke vorm ervan: wild spel leidt b.v. niet tot straf als het gezien wordt als stoom afblazen maar wel als het wordt beschouwd als verlies van zelfkontrôle, als een driftbui. Zij leggen geen onderscheid aan tussen dochters en zoons. Moeders uit de "working-class" doen dit wel. Hun dochters dienen aan stringentere normen van wat behoort te voldoen. Kohn interpreteert de bevindingen op basis van de waarden die de ouders voor hun kinderen wenselijk vinden. In beide sociaal-ekonomische milieus worden kinderen gestraft wanneer zij tegen belangrijke waarden ingaan. Wanneer "self-direction" een belangrijke waarde is, wordt overschrijding beoordeeld in termen van de redenen waarom kinderen zich misdragen, bij "conformity" is belangrijk of het gedrag voorschriften die van buiten komen overtreedt. In overeenstemming met de waarden als uitgangspunt voor de disciplinaire maatregelen die worden genomen is tevens dat de "middle-class" moeders, overeenkomstig hun sterkere nadruk op bedoelingen, zich enigszins schijnen in te houden wanneer zij straffen, terwijl de "working-class" moeders zich weinig beperkingen opleggen bij het straffen van

hun kinderen wanneer die "zich te buiten gaan."

In Kohn's nationale onderzoek werd een verdere uitbreiding aan het onderzoek gegeven. Dit betrof zowel de populatie - nu een steekproef van mannen uit de gehele Verenigde Staten, uit alle civiele beroepen, uit alle sociaal-ekonomische milieus, met en zonder kinderen - als de vraagstellingen. Nieuwe gegevens werden verzameld en analyses gedaan om de invloed van het sociaal-ekonomische milieu op waarden nauwkeuriger te traceren. Een enigszins gewijzigde lijst met "parental values" werd gebruikt. Tevens werd nagegaan of sociaal-ekonomisch milieu behalve met de "parental values" ook een samenhang vertoont met waarden die men zelf heeft. De veronderstelling was verder dat, wanneer men "self-direction" voor zichzelf sterk waardeert, dit invloed heeft op de wijze waarop de werkelijkheid wordt benaderd. De wereld en de eigen capaciteiten worden dan zo beschouwd dat "self-direction" mogelijk en effectief wordt. Voor "conformists" zien de wereld en de eigen capaciteiten er zo uit dat "conformity" noodzakelijk en geëigend lijkt. De verwachting was daarom dat sociaal-ekonomisch milieu behalve met "parental values" en met waarden die men voor zichzelf hanteert ook verband zal hebben met de konsepties van de buitenwereld en van het zelf, in het onderzoek geoperationaliseerd tot drie aspecten: het werk, de samenleving en het zelf. Kohn noemt deze konsepties "orientations". Ook dit begrip wordt - evenals het begrip waarde - vaag omschreven: " they serve to define men's stance toward reality." (Kohn, 1969, p.73).

Er is dus sprake van twee uitbreidingen in de scope van het onderzoek: in de richting van de afhankelijke variabelen waarden en oriëntaties (a) en in de richting van de onafhankelijke variabele sociaal-ekonomisch milieu (b).

De resultaten van de analyses m.b.t. deze aspecten zijn als volgt samen te vatten:

ad a.

Het verband tussen sociaal-ekonomisch milieu en "*parental values*" wordt bevestigd. De multipale korrelatie met de 13 "parental values" bedraagt .38. Tevens wordt een zwak maar significant verband gevonden tussen "self-direction" en de onderwijsaspiraties en verwachtingen

en t.a.v. de kinderen.

Om de "*values for self*" te meten wordt de 13-itemlijst voor kinderen aangepast voor volwassenen. De hogere sociaal-ekonomische milieus skoren hoger op waarden als: belangstelling voor hoe en waarom de dingen gebeuren, goed oordeel, verantwoordelijkheid, zelfvertrouwen, het vermogen om de feiten goed tegemoet te treden en het vermogen om goed te handelen onder druk. In de lagere sociaal-ekonomische milieus wordt hoger geskoord op de waarden: gerespekteerd worden, in staat zijn veel dingen goed te doen, sukses en het vermogen om goed met anderen om te gaan. De multipele korrelatie van deze waarden met sociaal-ekonomisch milieu is .27.

De *konseptie van het werk* is gemeten door van 15 werkaspecten te vragen hoe belangrijk men die vond. Mannen uit de hogere sociaal-ekonomische milieus vinden intrinsieke kwaliteiten van hun baan van meer belang (hoe interessant hun werk is, de hoeveelheid vrijheid, de mogelijkheid anderen te helpen, de mogelijkheid de eigen capaciteiten te benutten), mannen uit de lagere sociaal-ekonomische milieus waar-deren sterker ekstrinsieke aspecten (de betaling, randvoorwaarden, de supervisie, de kollega's, de dagindeling, de vermoeidheid door het werk, de veiligheid, niet onder teveel druk staan). De multipele korrelatie tussen sociaal-ekonomisch milieu en 15 werkaspecten bedraagt .46.

De *oriëntatie op de samenleving* wordt geanalyseerd op basis van de verwachting dat mensen uit de hogere sociaal-ekonomische milieus vanwege hun "self-direction" meer open zullen staan bij hun beoordeling van wat sociaal akseptabel is en in hun tolerantie van non-konformisme. Zij zullen eerder op grond van morele standaarden waar zij zelf verantwoordelijk voor zijn oordelen, een zeker vertrouwen hebben in de medemens en menen dat verandering goed kan zijn. De korrelaties van sociaal-ekonomisch milieu met vier door faktoranalyse verkregen schalen zijn: met autoritair konservatisme .38; met kriteria voor morele oordelen (een kontinuum van morele posities met aan de ene kant opportunisme, aan de andere kant hoge eigen verantwoordelijkheid): .17; met vertrouwen in de medemens .17; met houding tegenover verandering .15, alle korrelaties in de verwachte richting.

Het *zelf-konsept* in de hogere sociaal-ekonomische milieus zal inhouden dat men zich als kompetent, effectief en in staat tot controle van de krachten die het leven beïnvloeden zal beschouwen. De vijf schalen zijn uit dezelfde faktoranalyse verkregen als de vier aspecten van oriëntatie op de samenleving. De korrelaties zijn: met zelf-vertrouwen .09; met zelf-kritiek .10; met de lokalisering van de verantwoordelijkheid (binnen-buiten) .13; met angst .05 en met ideeënkonformisme .13.

De bevindingen zijn weliswaar in overeenstemming met de verwachtingen, toch trekt Kohn uit de lage hoogte van de korrelaties de konklusie dat het sociaal-ekonomisch milieu minder relevant is voor hoe mensen zichzelf zien dan voor hoe zij de eksterne wereld zien.

ad b.

Allereerst werd nagegaan of niet andere sociaal-strukturele variabelen belangrijker zijn dan het sociaal-ekonomisch milieu. Zowel ten aanzien van de waarden die men voor kinderen belangrijk vindt, de waarden voor zichzelf, de konseptie van het werk, de oriëntatie op de samenleving en het zelfkonsept geldt dan dat sociaal-ekonomisch milieu er sterker mee korreleert dan ras, religie, regionale herkomst en nationale achtergrond samen dat doen. Bovendien blijkt de korrelatie van sociaal-ekonomisch milieu met de vijf waarden- en oriëntatiedimensies, indien gekontrolleerd voor tegelijkertijd ras, religie, regionale herkomst, nationale achtergrond, de grootte van de plaats waarin men woont en de frekwentie van kerkbezoek voor alle vijf waarden- en oriëntatiedimensies met minder dan éénvijfde terug te lopen. De konklusie is dan, op grond van de hoogte van de korrelaties, dat veel variantie in de waarden en oriëntaties van mensen voortkomt uit hun idiosynkratische persoonlijke ervaring. Maar de sociale struktuur heeft eveneens een geprononceerd en konsistent effect. Van alle aspecten van de sociale struktuur is het effect van het sociaal-ekonomisch milieu verreweg het sterkst.

Toen werd nagegaan welke dimensies van sociaal-ekonomisch milieu verantwoordelijk zijn voor de relatie van het laatste met waarden en oriëntaties bleek dat beide indikatoren van de door hem gebruikte ISP van Hollingshead: zowel opleiding als beroepspositie, onafhankelijk

van elkaar aanzienlijk bijdragen aan deze relatie; inkomen en sub-jektieve klasse-identifikatie dragen alleen bij aan de verklaring van de relatie sociaal-ekonomisch milieu en zelfkonsept. De verklaring voor het proces waardoor de samenhangen van de dimensie opleiding en beroepspositie met de waarden en oriëntaties bestaan werd gezocht in de zelfstandige beroepsbeoefening ("occupational self-direction"). De drie aspecten er van blijken, evenals in Turijn, ook in het nationale onderzoek sterk met "parental values" samen te hangen. Verder zijn er relatief aanzienlijke samenhangen met alle andere waarden en oriëntaties. De korrelatie van sociaal-ekonomisch milieu met waarden en oriëntaties wordt in bijna alle gevallen met 50% of meer gereduceerd wanneer voor de drie aspecten van zelfstandige beroepsbeoefening tegelijk wordt gekontrolleerd. Deze aanzienlijke proportionele reducties in de samenhang met waarden en oriëntaties bij konstanthouding van zelfstandige beroepsbeoefening treedt ook op met beroepspositie als onafhankelijke variabelen, maar niet met opleiding als onafhankelijk variabelen. M.a.w.: zelfstandige beroepsbeoefening is veel belangrijker voor de verklaring waarom beroepspositie samenhangt met de meeste aspecten van waarden en oriëntaties dan waarom opleiding er mee samenhangt. Kohn verklaart deze resultaten als volgt: beroepspositie verklaart de samenhang van sociaal-ekonomisch milieu met waarden en oriëntaties omdat het de mogelijkheden voor "self-direction" in het werk bepaalt, opleiding verklaart deze samenhang vooral vanwege zijn samenhang met intellectuele fleksibiliteit en breedte van perspektief.

In de tweede druk van het boek waarin Kohn in 1969 het tot dan uitgevoerde onderzoek bij elkaar bracht (Kohn, 1977) worden enkele aspecten van recenter onderzoek vermeld en wordt op enige diskussiepunten teruggekomen. Kohn vond bij nieuwe analyses op het materiaal van het nationale onderzoek een negatief verband tussen zelfstandige beroepsbeoefening en aliënatie, bij nieuw onderzoek vond hij aanwijzingen dat de processen waardoor de ervaringen op het werk in relatie staan tot andere levensgebieden geïnterpreteerd kunnen worden door een leer-generalisatiemodel. Hij erkent dat alleen longitudinaal

onderzoek meer finale uitspraken toelaat. Dit geldt ook voor het aantonen van de veronderstelde kausaliteit van de relaties die hij in zijn onderzoek legde. Door een nieuwe meting na 10 jaar bij een steekproef van het nationale onderzoek kon Kohn aantonen dat in een -geanalyseerd - deel althans van de veronderstelde keten sociaal-ekonomisch milieu-beroepsomstandigheden-waarden, oriëntaties, psychologisch funktioneren-gedrag, van kausaliteit sprake is n.l. van kompleksiteit van het werk in de richting van waarden, oriëntaties en psychologisch funktioneren. In nieuwe nationale onderzoeken van 1973 en 1975 tenslotte, worden eerdere bevindingen bevestigd. Bovendien blijkt dat voor vrouwen eveneens het verband geldt tussen sociaal-ekonomisch milieu en waarden, zowel wanneer voor sociaal-ekonomisch milieu indicatoren van de vrouw zelf als van haar man worden genomen.

In de volgende paragraaf zal kort op de konsepten van enige andere auteurs worden ingegaan. In de daarop volgende zal ons commentaar op de dan bestaande informatie worden gegeven waarna in par. 1.3. enige konklusies worden getrokken m.b.t. de probleemstellingen en de voortgang van dit onderzoeksverslag.

1.2.4. De konsepten en bevindingen van andere auteurs

Naast Kohn die, voorzover wij kunnen overzien, de laatste decennia de meest koherente bijdragen heeft gegeven voor het ontstaan van inzicht in de relatie sociaal-ekonomisch milieu en waarden, kunnen nog enige andere auteurs genoemd worden.

In 1950 ontwikkelde Florence Kluckhohn een tweetal thesen. De eerste houdt in dat fundamentele kulturele factoren bepalen welke elementen in een stratifikatiesysteem domineren over andere elementen. De tweede these zegt dat vooral sterk gedifferentieerde samenlevingen tegelijkertijd een "dominant profile of cultural orientations" kennen, alsook "substitute profiles". De stratifikatie zal variëren overeenkomstig de mate waarin een bepaald segment van het sociaal systeem de waarden en normen volgt waarin de dominerende oriëntaties worden uitgedrukt. De kulturele oriëntaties zijn gebaseerd op de antwoorden op een aantal vragen betreffende fundamentele menselijke problemen. Deze vragen zijn:

1. Welke zijn de aangeboren predisposities van de mens?
2. Hoe staat de mens in relatie tot de natuur?
3. Welke is de significante tijdsdimensie?
4. Welke type persoonlijkheid wordt het meest gewaardeerd?
5. Hoe staat de mens in verbinding met zijn medemens?

De dominerende kulturele oriëntatie in de Verenigde Staten zou door de volgende antwoorden op deze vragen zijn te typeren: de menselijke natuur is op het kwade gericht maar beweegt zich in de richting van het goede, hij heeft een rationeel-beheersende instelling, is op de toekomst gericht, meer op doen dan op zijn ("achievement" vs. "ascription") en wordt gekenmerkt door een individualistische relatie tot anderen. Deze dominerende kulturele oriëntatie zou vooral voorkomen in de "middle-class". (Kluckhohn, 1950)

Milio (1967) geeft een overzicht van onderzoeksbevindingen van diverse auteurs welke Kluckhohn's hypothetische relatie tussen deze kulturele oriëntatie en "middle-class" bevestigen, specificeren en uitbreiden. De resultaten van deze onderzoeken houden een gerichtheid in van de "middle-class" op de toekomst, op planning, op het uitstellen van behoeftebevrediging en op onderwijs als middel om vooruit te komen. Konsistent met deze bevindingen noemt zij de geïnvolveerdheid van de "middle-class" in het verenigingsleven en het vertrouwen in "experts" als rationeel middel de omgeving te manipuleren. Kinderen worden met nadruk op hun "ik" opgevoed en krijgen de hoge aspiraties naar sociaal welslagen en succes in de sfeer van het beroep van hun ouders mee. De "lower class" daarentegen, niet gekenmerkt door een geloof in de rationele beheersbaarheid van de wereld, vertonen een passieve, niet op "achievement" gerichte oriëntatie, met de nadruk eerder op aanpassing dan op beheersing. Plezierige gebeurtenissen ontstaan door geluk, niet door rationele opzet. Het heden wordt benadrukt en de onmiddellijke behoeftebevrediging. Planning, onderwijs en participatie in georganiseerde activiteiten zijn minder belangrijk. Invloed hebben "peers" in plaats van "experts".

Pratt (1976) tenslotte ontwikkelt het begrip "energized family-type", gekarakteriseerd door veelvuldige en gevarieerde interacties binnen het gezin en van de gezinsleden met groepen en organisaties

er buiten, door "active coping efforts to master their lives", een flexibele interne organisatie met gelijke verdeling van taken en van macht in het gezin en grote vrijheid en verantwoordelijkheid voor de gezinsleden.

De in deze paragraaf weergegeven gegevens zijn het resultaat van een selectief literatuuronderzoek. Zij vormen mede de basis voor een kritische reflectie op het onderzoek van Kohn en enige voor ons onderzoek van belang zijnde konklusies.

1.2.5. *Van waarden naar mentaliteiten*

De concepten "self-direction" en "conformity", zoals door Kohn omschreven na zijn onderzoek in Washington (zie par.1.2.3.) hebben o.i. in die fase nog een aanzienlijke surplusbetekenis (Boesjes-Hommes, 1970). Slechts de bevindingen dat moeders uit de "middle-class", vergeleken met die uit de "working-class", geluk voor hun kind sterker waarderen, evenals zijn rekening houden met anderen, dat hij zich in de hand heeft en nieuwsgierig is; dat vaders uit de "middle-class", vergeleken met die uit de "working-class", bovendien betrouwbaarheid sterker waarderen; dat moeders en vaders uit de "working-class" respektievelijk sterker gehoorzaamheid, er netjes en schoon uitzien en het vermogen om zich te verdedigen benadrukken, liggen aan de basis van deze concepten. In overeenstemming er mee zou ook zijn dat de "middle-class" moeders geen onderscheid maken tussen zonen en dochters en "working-class" moeders wel wanneer zij waarden noemen die zij voor hen van belang vinden. In het na Washington volgende onderzoek wordt de betekenis van de twee concepten weliswaar steeds verder opgevuld, er is echter tegelijkertijd een ontwikkeling die aanleiding is tot het maken van twee kritische opmerkingen.

In de eerste plaats verruimt de betekenis van "conformity" zich van "conformity to external authority" tot ook "conformity to one's peers". (M.b.t. "values for self" in het nationale onderzoek skoren de lagere sociaal-ekonomische milieus hoger op gerespekteerd worden en het vermogen om goed met anderen om te gaan; en m.b.t. zelfkon-

sept is er een verband met ideeënkonformisme, geïndiceerd door items als: Hoe vaak verschillen uw ideeën en meningen van die van uw vrienden? Van die van uw familieleden? van die van de meeste mensen in het land?). Hiermee vervalt o.i. tevens de grond voor de tegenstelling die Kohn in een eerdere fase nog aanbracht tussen zijn "conformity" en Riesman's konsept "otherdirectedness"

In de tweede plaats verandert de status van beide konsepten wanneer aan de basis ervan ook de onderzoeksbevindingen van het latere onderzoek worden gelegd. Niet alleen waardeaspecten, maar ook oriëntatieaspecten, Kohn erkent het, zijn in de konsepten besloten. Na de drie hier weergegeven onderzoeken worden de konsepten als volgt omschreven:

"The essence of higher class position is the expectation that one's decisions and actions can be consequential; the essence of lower class position is the belief that one is at the mercy of forces and people beyond one's control, often, beyond one's understanding. Self-direction - acting on the basis of one's own judgment, attending to internal dynamics as well as to external consequences, being open-minded, being trustful of others, holding personally responsible moral standards - this is possible only if the actual conditions of life allow some freedom of action, some reason to feel in control of fate. Conformity - following the dictates of authority, focusing on external consequences to the exclusion of internal processes, being intolerant of nonconformity and dissent, being distrustful of others, having moral standards that strongly emphasize obedience to the letter of the law - this is the inevitable result of conditions of life that allow little freedom of action, little reason to feel in control of fate.

Self-direction, in short, requires opportunities and experiences that are much more available to people who are more favorably situated in the hierarchical order of society; conformity is the natural consequence of inadequate opportunity to be self-directed." (Kohn, 1969, p.189).

De konsepten: "self-direction" en "conformity" herbergen dus heterogene elementen, zeker niet alleen waarden; de status van de konsepten kan wellicht het best worden weergegeven door het oude begrip mentaliteit. De definitie van Geiger (1932) is: "Die Mentalität (...) ist geistig-seelische Disposition, is unmittelbare Prägung des Menschen durch seine soziale Lebenswelt und die von ihr ausstrahlenden, an ihr gemachten Lebenserfahrungen." Dit begrip maakt het mogelijk zowel waarde-elementen als oriëntatie-elementen tot de "geistig-seelische Disposition" te rekenen en houdt tevens een verwijzing in

naar de structurele herkomst van de mentaliteit. Een mentaliteit is te onderscheiden van een ideologie ("een systeem van opvattingen, dat een uitdrukkelijke rechtvaardiging van de positie van de betreffende groepering inhoudt", van Doorn en Lammers, 1962). Een aantal typeringen door Geiger van mentaliteit en ideologie werpt een duidelijker licht op diens definitie van mentaliteit. "Mentalität ist subjektiver (wenn auch Kollektiv-) Geist - Ideologie ist objektiver Geist. Mentalität ist geistig-seelische Haltung, Ideologie aber geistiger Gehalt. Mentalität is Geistesverfassung - Ideologie is Reflexion, ist Selbstausslegung. (...) Mentalität ist Lebensrichtung - Ideologie ist Überzeugungsinhalt. (...) Ideologie ist ein Begriff der noologischen Kultursoziologie, Mentalität ein Begriff der Sozial-Charakterologie. (...) die Ideologie kann "falsch" sein; gegenüber der Mentalität ist die Frage "richtig oder falsch?" logisch unerlaubt." (Geiger, 1932, pp. 77-78).

Er is een tweede konsekwentie te trekken uit het bovenstaande. De negatievere omschrijvingen waarvan Kohn met het voortschrijden van zijn onderzoek gebruik maakt om "conformity" te typeren - het komt er op neer dat "conformity" een gevolg is van de onmogelijkheid "self-direction" te realiseren - vormen de sleutel voor het aanvaarden van een intrigerend probleem. Op een aantal plaatsen geeft Kohn te kennen dat een oriëntatie op de toekomst niet specifiek is voor "self-directed" mensen. "There is a stereotype, shared by many social scientists, that working-class values are "present-oriented" - in contrast to the "future-orientation" of the middle class. If there is truth to this belief, it has not been well documented and almost certainly has been exaggerated", (Kohn, 1969, p.104 en Kohn, 1978^{*}). Het argument tegen dit "stereotype" hangt o.i. samen met het feit dat Kohn, ondanks het betrekken van heterogene elementen in zijn beschrijvingen van "conformity", toch in bepaalde gevallen in "conformity" het waardeaspect wil laten domineren. Niet alleen "middle-class" ouders maar ook "working-class" ouders hebben dan, hiermee in overeenstemming, doeleinden op de lange termijn, overeenkomstig hun

* persoonlijke mededeling

specifieke waarden. En dan is er geen correlatie met toekomstgerichtheid. Nu echter duidelijk is geworden dat het bij "conformity", voortgekomen uit levensomstandigheden die weinig vrijheid van handelen toelaten alsook weinig vrijheid om de mogelijkheden tot beheersing van het lot te ontwikkelen, gaat om een mentaliteit waarbij niet "standards of desirability" overheersen, maar oriëntaties die deze onvrijheid insluiten, dan is daarmee de basis voor Kohn's argument zwakker geworden. Toekomstgerichtheid is niet met mentale onvrijheid te rijmen. Waar aliënatie is, worden geen doeleinden op de lange termijn ontwikkeld. Waarden als netheid, gehoorzaamheid en goede manieren voor de kinderen en gerespecteerd worden en succes voor zichzelf zijn dan in de "conformity"-mentaliteit o.i. eerder consequentieve sentimenten die hier en nu belangrijk zijn dan konstituerende elementen die het gedrag naar de toekomst zullen sturen.

1.3. Samenvatting en konklusies

In het voorafgaande is uitgegaan van de konstatering van een samenhang van sociaal-ekonomisch milieu met tal van sociale verschijnselen. Om deze beschrijvende relaties te doen vervangen door verklarende is het noodzakelijk dat het sociaal-ekonomisch milieu voor theorievorming geschikt gemaakt wordt. Dan moet worden onderkend dat dit milieu een komplekse realiteit dekt. Theorievorming kan bevorderd worden door in dit kompleks een aantal analytische kenmerken te onderscheiden en deze variabelen afzonderlijk in onderzoek te betrekken. In navolging van Kuiper werd aangenomen dat verschillen in kultuurpatroon de meest basale bron voor differentiatie tussen de sociaal-ekonomische milieus vormen. Dit kultuurpatroon op zich is ook weer op te vatten als een konfiguratie die uit tal van elementen bestaat. We gingen er van uit dat waarden in deze konfiguratie een konstituerend element vormen. Het fenomeen waarde werd dus beschouwd als een - essentieel - analytisch kenmerk van sociaal-ekonomische milieus. Ten aanzien van "waarde" als analytisch kenmerk van sociaal-ekonomische milieus werden twee vraagstellingen geformuleerd. Ten eerste wilden we nagaan of een met sociaal-ekonomisch milieu samen-

hangende waarden-schaal te konstrueren valt, m.a.w. *is* het element waarde een analytisch kenmerk van sociaal-ekonomisch milieu en welke inhoud hebben de waarden dan. Ten tweede vroegen we ons af of nader inzicht verkregen kan worden in de aard van de relatie tussen sociaal-ekonomisch milieu, waarden en sociale verschijnselen.

Vervolgens werd ten behoeve van de eerste vraagstelling het onderzoek van Melvin Kohn geëksploreerd. Deze auteur vond, op basis van een onderzoeksprogramma dat hij vanaf het midden der vijftiger jaren in en buiten de V.S. afwikkelde, een samenhang tussen "social class" en waarden en oriëntaties. De "middle-class" wordt vooral gekenmerkt door een kompleks van waarden en oriëntaties dat door het begrip "self-direction" kan worden samengevat, de "working-class" door waarden en oriëntaties, te typeren door "conformity to external rules". "Self-direction" zou voortkomen uit het hogere opleidingsniveau en de meer zelfstandige beroepsbeoefening in de "middle-class", "conformity" zou het gevolg zijn van het lagere opleidingsniveau en de meer routinematige en onzelfstandige beroepsuitoefening in de "working class". Van beide begrippen geeft Kohn o.a. de volgende - enumeratieve - definities:

"Self-direction - acting on the basis of one's own judgment, attending to internal dynamics as well as to external consequences, being open-minded, being trustful of others, holding personally responsible moral standards - this is possible only if the actual conditions of life allow some freedom of action, some reason to feel in control of fate. Conformity - following the dictates of authority, focusing on external consequences to the exclusion of internal processes, being intolerant of nonconformity and dissent, being distrustful of others, having moral standards that strongly emphasize to the letter of the law - this is the inevitable result of conditions of life that allow little freedom of action, little reason to feel in control of fate". (Kohn, 1969, p.189).

Wij formuleren uit het beschrevene in dit hoofdstuk nu de volgende konklusies en uitgangspunten op grond waarvan het verslag van ons onderzoek zal worden voortgezet.:

1. Niet slechts waarden, maar een kompleks van waarden en oriëntaties, vormen de kern van de kultuurpatronen die differentiëren tussen de sociaal-ekonomische milieus. Waarden en oriëntaties beschouwen we als isomorf. Zij kennen een gedragsgerichte of konatieve component,

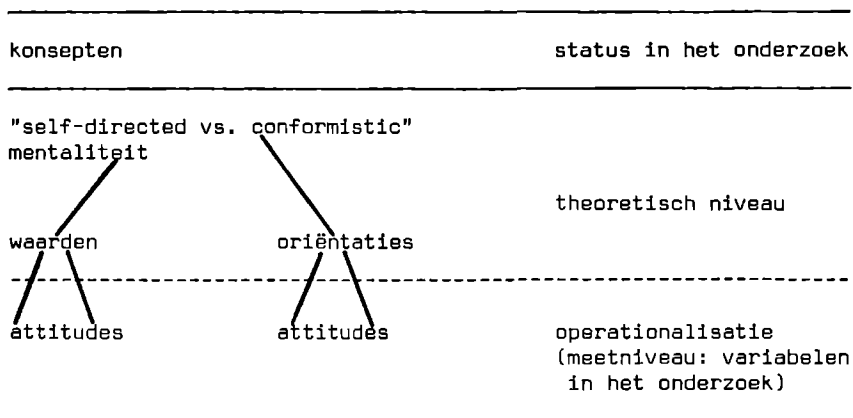
een cognitieve komponent en een affectieve komponent. In deze affectieve komponent hebben waarden en oriëntaties een andere inhoud: bij waarden is de affectieve komponent een uitdrukking van wat wenselijk is, de affectieve komponent van oriëntaties vatten we op als de uitdrukking van wat nuttig of noodzakelijk is.

2. Het kompleks van waarden en oriëntaties noemen we een mentaliteit. Geiger (1932, p.77): "Mentalität (...) ist geistig-seelische Disposition, ist unmittelbare Prägung des Menschen durch seine soziale Lebenswelt und die von ihr ausstrahlenden, an ihr gemachten Lebenserfahrungen". (Cfr. Kohn, 1969, p.7: "Members of different social classes, by virtue of enjoying (or suffering) different conditions of life, come to see the world differently - to develop different conceptions of social reality, different aspirations and hopes and fears, different "conceptions of the desirable"). In beide omschrijvingen zien we een verwijzing naar de structurele herkomst van de mentaliteit. Waar voorheen in de vraagstellingen gesproken werd over waarden, hebben we het nu verder over mentaliteiten.
3. Kohn onderzocht afzonderlijk de relaties van ouderlijke waarden, waarden die men voor zichzelf hanteert en enige oriëntaties t.a.v. sectoren van de realiteit met "social class". Wij willen nagaan of het mogelijk is de verschillende aspecten op basis van de gemeenschappelijke noemer "self-direction vs. conformity" in één unidimensionale mentaliteitsschaal te operationaliseren. Hierbij willen we op twee onderdelen afwijken van Kohn. In zijn omschrijvingen van "conformity" benadrukt Kohn dat hij een vertikaal konformisme bedoelt n.l. "conformism to external authority". Op grond hiervan wijst hij een overeenstemming van "conformity" met Riesman's "otherdirectedness" van de hand. In zijn operationaliseringen echter wordt "conformity" ook horizontaal gemeten (zie par.1.2.3.). Ook andere auteurs noemen dit horizontale konformisme als kenmerkend voor de "working class". Wij willen daarom de betekenis van "conformity" tot ook "conformism to one's peers" verruimd zien. Een tweede uitbreiding betreft de toevoeging van het aspect toekomstgerichtheid aan "self-direction". In par.

1.2.5. is beargumenteerd dat Kohn's bezwaar tegen dit aspect voortkomt uit een te groot gewicht dat hij aan het waarde-element in de "working class"-mentaliteit toekent. O.i. overweegt echter in Kohn's onderzoek en definities een negatieve opvatting van "conformity". Ook de onderzoeksbevindingen van andere auteurs, inhoudende het benadrukken van planning en van uitstel van behoeftebevrediging in de "middle class" en van onmiddellijke behoeftebevrediging in de "working class" onderstrepen de aanwezigheid van een tijdsdimensie in de mentaliteiten.

4. T.a.v. het meten van mentaliteiten sluiten we aan bij wat in par. 1.2.2. gezegd is over de wijze waarop waarden en attitudes zich tot elkaar verhouden. ("attitudes zijn afhankelijk van waarden (Allport), ze drukken waarden uit (Watson), ze zijn functies van waarden (Woodruff))". Attitudes kennen evenals waarden (en oriëntaties naar we aannemen) een affectieve, cognitieve en konatieve komponent. Echter attitudes zijn relationele entiteiten, ze bestaan t.o.v. objecten en situaties. Waarden (en oriëntaties) echter fungeren als standaarden los van objecten en situaties. Hutcheon (1972) meent dat wanneer de stap kan worden gemaakt van identifikatie van een attitude in een specifieke kontekst tot het schatten van de waarschijnlijkheid dat een bepaald gedragspatroon zich *in een aantal situaties* zal voordoen werkelijk onderliggende waarden worden aangeboord. Dit laatst geldt o.i. vanwege de isomorfe overeenkomst tussen waarden en oriëntaties c.q. ook voor onderliggende oriëntaties. Onze operationalisatie van de "self-directed vs. conformistic" mentaliteit is op de bovenstaande relatie tussen waarden en oriëntaties enerzijds en attitudes anderzijds gebaseerd. De "self-directed vs. conformistic" mentaliteit nu zal worden geoperationaliseerd d.m.v. een nader te specificeren selectie van attitudes t.a.v. de onderscheiden aspecten van de mentaliteit.

In Schema 1.2. wordt de hier beschreven relatie tussen de verschillende konsepten weergegeven.

In dit hoofdstuk is na de formulering van de twee vraagstellingen en de theorie behandeld m.b.t. de eerste vraagstelling. De vraag is nu of een met sociaal-ekonomisch milieu samenhangende "self-directed vs. conformistic" mentaliteitsschaal gekonstrueerd kan worden. Hiervoor willen we gebruik maken van reeds eerder verzamelde gegevens. Deze worden beschreven in hoofdstuk twee. In het derde hoofdstuk worden de variabelen geselecteerd op grond van de tot nu toe verkregen inzichten en wordt de mentaliteitsschaal gekonstrueerd. Tevens wordt de betrouwbaarheid van deze schaal bepaald. In het vierde hoofdstuk wordt ingegaan op de geldigheid van de mentaliteitsschaal. Hierbij wordt uitgegaan van de benadering d.m.v. de begripsgeldigheid ("construct-validity"). Deze deduktieve benadering van geldigheid is gebaseerd op de theorie van een concept waarvan men de geldigheid wil onderzoeken. Dit vierde hoofdstuk is daarom de plaats waar de analyses met betrekking tot de tweede vraagstelling, betreffende de relaties tussen sociaal-ekonomisch milieu, waarden en sociale verschijnselen, in een theoretisch kader worden geplaatst. In het vijfde hoofdstuk tenslotte wordt het onderzoek aan een nadere beschouwing onderworpen.

VERANTWOORDING VAN DE GEBRUIKTE VARIABLEN

2.1. Het Nijmeegse Groei-onderzoek

De analyses die op basis van de in hoofdstuk 1 geformuleerde vraagstellingen zijn uitgevoerd hebben plaatsgevonden in het kader van het Nijmeegse Groei-onderzoek. Dit onderzoek werd vanuit de Katholieke Universiteit te Nijmegen verricht in de jaren 1971 tot 1976 bij 486 kinderen van vier tot veertien jaar en hun ouders. Het onderzoek beoogde op basis van een "mixed longitudinal" en interdisciplinaire opzet een geïntegreerd inzicht te verschaffen in de groei en ontwikkeling van kinderen. Hiertoe werden de kinderen gedurende vijf jaren twee tot viermaal per jaar onderzocht. Daarbij werden lichamelijke, tandheelkundige en psychologische kenmerken gemeten. De ouders zijn in dezelfde periode onderzocht door middel van een mondeling afgenomen, schriftelijk vastgelegd interview ter wille van een sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Uit dit ouderonderzoek worden de data geput voor de konstruktie van de mentaliteitsschaal en voor de validering van de mentaliteitsschaal die in respektievelijk hoofdstuk drie en hoofdstuk vier aan de orde komen.

De opzet, de wijze van uitvoering, de vraagstellingen en veel analyses en resultaten van het Nijmeegse Groei-onderzoek worden beschreven in Prahl-Andersen, Kowalski and Heydendaal, eds. (1979). Op

het ouderonderzoek wordt in 2.2. - 2.4. uitvoerig ingegaan.*

2.2. Het ouderonderzoek binnen het Nijmeegse Groei-onderzoek

Het ouderonderzoek onderscheidde zich in een aantal opzichten van het onderzoek bij de kinderen:

- a. het richtte zich - vanzelfsprekend - op de ouders van de kinderen
- b. het werd, steeds bij andere categorieën ouders, één, twee of drie keer uitgevoerd.

Evenals de overige bij het groei-onderzoek betrokken disciplines had de sociaal-wetenschappelijke discipline monodisciplinaire en interdisciplinaire doelstellingen. Deze worden hier verder toegelicht voorzover de data die op grond er van zijn verzameld gebruikt zijn bij de konstruktie van de mentaliteitsschaal en bij de met de mentaliteitsschaal uitgevoerde analyses.**

Een van de doelstellingen van het ouderonderzoek was na te gaan welke de achtergronden waren van de participatie en vooral van de non-participatie aan het Nijmeegse Groei-onderzoek. In 1970 waren de ouders van 900 kinderen aangeschreven. Deze 900 kinderen vormden een at random selectie uit ongeveer 2050 kinderen geboren in bepaalde periodes van 1961 (de 9-jarigen), 1963/1964 (de 7-jarigen) en 1966/1967 (de 4-jarigen) en woonachtig in Nijmegen. In dit schrijven werd onder meer aan de kinderen een aan het groei-onderzoek inherent periodiek medisch en tandheelkundig onderzoek en tevens gratis tandheelkundige behandeling in het vooruitzicht gesteld. De ouders van 486 kinderen reageerden positief op het verzoek hun kind vanaf 1971 vijf jaar lang aan het groei-onderzoek te laten meedoen. De ouders van de overige

* Voor de uitvoering van het onderzoek zoals in dit hoofdstuk weergegeven zijn de medewerkers aan het ouderonderzoek gezamenlijk verantwoordelijk, de auteur van dit proefschrift draagt de verantwoording voor de beschrijving ervan.

** Een vollediger uiteenzetting over doelstellingen en data van het ouderonderzoek is te vinden in Tax, Heydendaal and Persoon (1979), en in Heydendaal, Tax and Persoon (1979).

414 kinderen reageerden niet of negatief. Nu kan het deelnemen aan het groei-onderzoek worden opgevat als gezondheidsgedrag, te definiëren als "any activity undertaken by a person who believes himself to be healthy for the purpose of preventing disease or detecting disease in an asymptomatic stage" (Kasl and Cobb, 1966). Aangezien de beslissing om aan het groei-onderzoek deel te nemen met name door de ouders zal zijn gedaan diende onderzoek naar de achtergronden van die beslissing ook bij hen plaats te vinden.

T.a.v. onderzoek naar gezondheids- en ook naar ziektegedrag zijn een aantal verklarende modellen te onderscheiden. Dingwall (1976) onderscheidt als meest gangbare in dit verband respectievelijk "individualistic" en "collectivity-orientated" modellen, Touw-Otten en Verbeek-Heida (1978) noemen deze categorieën modellen achtereenvolgens sociaal-psychologische en sociaal-kulturele modellen. De sociaal-psychologische modellen beogen het gezondheidsgedrag te verklaren vanuit attitudes en percepties van de individuen (met name t.a.v. gezondheid, ziekte en gezondheidszorg), terwijl de sociaal-kulturele modellen er vanuit gaan dat een individu deel uitmaakt van een sociaal netwerk dat het gedrag van het individu beïnvloedt vanuit in dat netwerk overheersende waarden (eveneens m.b.t. gezondheid, ziekte en gezondheidszorg, maar ook meer algemene waarden). Overigens merken critici op dat het onderscheid in beide soorten modellen nogal betrekkelijk is: beide bevatten impliciet of expliciet elkaars verklarende variabelen (Dingwall, 1976, Becker et al. , 1977) of zouden verenigd moeten worden tot één theorie (Mechanic, 1968). Buiten deze modellentraditie was voor ons vooral van belang een studie van Milio (1967). Zij trachtte gezondheidsattitudes en -gedrag te verklaren vanuit de waardenoriëntaties van individuen en onderscheidde in navolging van Kluckhohn (1950), Hyman (1953) en Parsons and Shils (1962) een aktivistische, rationele, toekomstgerichte waardenoriëntatie, vooral voorkomend in de "middle-class", en een passieve, irrationele, op het heden gerichte oriëntatie, vooral dominant in de "lower class".

Onze konklusie was dat alle door ons bestudeerde modellen en studies een plaats inruimen voor attitudes of waarden betreffende ge-

zondheid, ziekte en gezondheidszorg (verder te noemen medische attitudes). Deze kunnen gezien worden als de meest directe determinanten van gezondheidsgedrag. Daarnaast worden "sociaal-kulturele" variabelen vermeld, te onderscheiden in relationele variabelen, betrekking hebbend op de verwevenheid van individuen in een sociaal netwerk, en in algemene waardenvariabelen. Deze variabelen zullen voornamelijk indirect, via de medische attitudes, van invloed zijn op gezondheidsgedrag. Wij besloten bij de keuze van te operationaliseren variabelen voor het ouderonderzoek en bij de analyses naar de achtergronden van de participatie en de non-participatie voor een brede, explorerende aanpak. De vraagstelling luidde: hoe is de samenhang tussen met participatie aan het groei-onderzoek samenhangende medische attitudes enerzijds en met deze participatie samenhangende relationele variabelen en algemene waardenvariabelen anderzijds. Dit resulteerde in een keuze voor een breed scala van te operationaliseren medische attitudes, relationele variabelen (eveneens als attitudes opgevat en geoperationaliseerd) en voor centrale waarden als die m.b.t. de opvoeding, de school, het gezin, de vrije tijd, het wonen en de samenleving.*

Een tweede doelstelling van het ouderonderzoek was de mogelijkheid te onderzoeken een met sociaal-ekonomisch milieu samenhangende waardenschaal te konstrueren overeenkomstig een aantal theoretische eisen. De achtergronden voor deze doelstelling zijn uiteengezet in paragraaf 1.1. Ten tijde van de formulering van deze doelstelling was de literatuurstudie niet zo ver gevorderd dat strikte duidelijkheid bestond t.a.v. te operationaliseren konsepten. Zo bestonden nog niet de inzichten die zijn weergegeven in de paragrafen 1.2. en 1.3. Daarom werd, in overeenstemming met de uit de eerste doelstelling voortvloeiende keuze voor een breed scala van variabelen, gekozen voor een explorerende benadering in de fase van de dataverzameling. Nadere literatuurstudie zou dan tot een specifiekere benadering in de analysefase moeten leiden. Dit betekende konkreet de beslissing op een nader te bepalen wijze uit de reeds gekozen vermelde attitudes te put-

* Een uitgebreider verslag van de literatuur m.b.t. gezondheidsgedrag en de analyses m.b.t. de participatie aan het Nijmeegse Groei-onderzoek is te vinden in Tax, Heydendaal en Persoon (1978).

ten voor de konstruktie van wat toen de waardenschaal werd genoemd.

Een derde doelstelling was de veranderlijkheid van een selectie van de attitudes na te gaan. Met veranderlijkheid wordt hier bedoeld een mogelijke wijziging in de structuur van de attitudes en een wijziging in de positie van de respondenten op een attitudeschaal. Met het oog op het laatste werden afzonderlijke hypothesen geformuleerd t.a.v. de medische attitudes (wijzigingen onder invloed van het deelnemen aan het groei-onderzoek), attitudes m.b.t. opvoeding, school en gezin (wijzigingen in samenhang met de gezinsfasen, de ervaringen op school en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van de kinderen) en attitudes t.a.v. de samenleving (geen wijzigingen te verwachten tijdens de betrekkelijke korte duur van het groei-onderzoek).^{*} Ten behoeve van deze derde doelstelling zijn herhaalde metingen gedaan bij de ouders. Dit had voor dit proefschrift tot gevolg, dat daardoor de mogelijkheid ontstond analyses te doen naar de betrouwbaarheid en stabiliteit van de te konstrueren mentaliteitsschaal.

Een overzicht van de op grond van deze doelstellingen geoperationaliseerde variabelen, een korte beschrijving van de literatuur aangaande deze variabelen en een verantwoording voor de toegepaste datareduktie is te vinden in par. 2.4.

2.3. De dataverzamelingsprocedure van het ouderonderzoek

In het kader van het ouderonderzoek zijn drie enquêtes gehouden bij de ouders van de kinderen die deelnamen aan het groei-onderzoek (verder te noemen de participanten). De eerste enquête is ook gehouden bij de ouders die niet ingingen op het verzoek hun kinderen aan het groei-onderzoek te laten deelnemen (de non-participanten). De eerste enquête werd afgenomen in het najaar van 1972, dus na ruim anderhalf jaar groei-onderzoek, bij in principe alle participanten en non-participanten; de tweede enquête bij de helft van de

^{*} Deze derde doelstelling en er mee samenhangende analyses zijn verder uitgewerkt in Heydendael, Van 't Hof and Tax (1979) en in Emanuel-Vink, Van 't Hof and Vissers (1979).

participanten* in het voorjaar van 1974 en de derde enquête bij alle participanten in het najaar van 1975. De intervallen waren dus elk anderhalf jaar. In elke enquête werd, naast andere variabelen, een selectie van de attitudes gemeten waardoor een longitudinale komponent ten behoeve van de derde doelstelling (zie par. 2.2.) was ingebouwd.

Aan de eerste enquête namen 93,5% van de participerende ouderparen deel en 54,9% van de non-participanten [zie Tabel 2.1.).

Tabel 2.1. Deelname van ouderparen aan de eerste enquête van het ouderonderzoek, 1972.

	respondenten	non-respondenten	totaal
participanten	407 (93,5%)	28 (6,5%)	435** (100%)
non-participanten	185 (54,9%)	152 (45,1%)	337** (100%)
totaal	592 (76,7%)	180 (23,3%)	772 (100%)

De response van de participanten is voor een survey-onderzoek hoog, die van de non-participanten laag. De in bepaald opzicht grotere motivatie bij de participanten is tijdens de duur van het groei-onder-

* De geboortekohorten van de jongens waren genummerd van 1 t/m 6, de meisjeskohorten van 7 t/m 12. Alle even kohorten omvatten kinderen van dezelfde leeftijd als de in rangorde er aan voorafgaande oneven kohorten. Alleen de ouders van de kinderen uit de even kohorten zijn tijdens de tweede enquête geïnterviewd. Zij vormden ongeveer de helft van alle ouders en hadden dus kinderen uit dezelfde leeftijdscategorieën als de niet-geïnterviewde ouders.

** Van de in 2.2. vermelde 486 kinderen werden slechts 435 ouderparen bezocht wegens uitval uit het groei-onderzoek en omdat sommige gezinnen met meerdere kinderen in het groei-onderzoek vertegenwoordigd waren. Van de 414 non-participanten kon slechts in 337 gevallen nog een adres in Nijmegen achterhaald worden, de overigen waren buiten Nijmegen verhuisd.

zoek mogelijk nog versterkt. De hoge non-response bij de non-participanten, waarschijnlijk in de aanvang al een selektieve groep, kan mede verklaard worden uit het feit dat hen een schriftelijke uitnodiging tot deelname aan de enquête moest worden toegezonden waarin moeilijk een relatie met het belang van het groei-onderzoek kon worden gelegd. Nu hoeft een zekere selektiviteit van het materiaal bij korrelatieneel onderzoek onder bepaalde aannamen geen groot bezwaar te zijn. En in onze analyses wordt, met name in hoofdstuk vier, vooral gebruik gemaakt van korrelatietechnieken. Het gaat er in dit onderzoek om na te gaan of een interpreteerbare mentaliteitsschaal gekonstrueerd kan worden, interpreteerbaar in termen van konsepten die reeds in cross-kultureel onderzoek bruikbaar zijn geweest. Wanneer bijvoorbeeld één pool van de mentaliteitsdimensie minder vaak geskoord zou worden, dan is dat in deze kontekst van minder belang. Ook het feit dat het onderzoek bij ouders van kinderen in één stad is uitgevoerd en niet b.v. bij een a-selekte steekproef uit een grotere populatie, is, zo opgevat, niet essentieel.

De enquêtes zijn uitgevoerd met behulp van vragenlijsten die door de respondenten in aanwezigheid van interviewers moesten worden ingevuld. Voor deze vorm van interviewen is gekozen vanwege het grote aantal respondenten en de aanzienlijke hoeveelheid informatie die wij op grond van onze "brede" benadering wilden verkrijgen. Overigens was reeds eerder ervaring opgedaan met het houden van gezinsenquêtes met behulp van vragenlijsten (Heydendael et al., 1972). Voor de eerste enquête werden in totaal 60 interviewers ingezet die in instuktiebijeenkomsten op deze enquête werden voorbereid. Voor deze bijeenkomsten en voor het interviewen waren speciale handleidingen geschreven. Gedurende de gehele enquêteperiode (bijna drie maanden) was één medewerker aan het onderzoek bereikbaar voor begeleiding van de interviewers. Deze periode duurde relatief lang, omdat beide ouders tegelijkertijd geïnterviewd moesten worden, hetgeen het maken van een

afpraak bemoeilijkte.* Beide ouders moesten tegelijkertijd en zonder onderling overleg dezelfde vragenlijsten invullen na instructie door de interviewer bij ieder onderwerp en iedere nieuwe invultechniek. Het betrof dan items voor het meten van attitudes en kennis. Meer feitelijke informatie werd door de interviewer genoteerd na ondervraging van de ouders samen. Ook met deze methode van ondervraging hadden wij ervaring (Heydendaal et al., 1972); zowel toen als nu was onze indruk dat de meeste ouders de procedure niet onprettig vonden. De eerste enquête duurde gemiddeld 2½ uur en telde in totaal 1036 items, waarvan 84 gezamenlijk beantwoorde, 476 door de man ingevulde en 476 door de vrouw ingevulde, bij de participanten en 1009 items bij de non-participanten (sommige items, voorgelegd aan de participanten, hadden betrekking op het groei-onderzoek en werden niet aan de non-participanten gesteld). De tweede enquête, afgenomen bij de helft van de participerende ouders, duurde gemiddeld één uur en bestond uit 517 items (9 + 254 + 254). De response was 93,3% op 209 in aanmerking komende ouderparen. De derde enquête duurde bijna één uur gemiddeld; deze werd afgenomen bij in principe alle nog aan het groei-onderzoek participerende ouders (404 paren, response 96,8%) en omvatte 448 items (224 + 224).**

Het is duidelijk dat de enquêtes, vooral de eerste, omvangrijk zijn geweest. Wij waren ons dit ten zeerste bewust en hebben door een zorgvuldige opbouw van de vragenlijsten geprobeerd vermoeidheidsverschijnselen en ongewenste trends in de beantwoording te voorkomen. Tevens was de uitvoerbaarheid van zo'n omvangrijk interview bij 20 buiten het groei-onderzoek vallende ouderparen eerst uitgetest. Tijdens de enquêteperiodes werden de interviewers bij herhaling naar hun ervaringen gevraagd en werden zij eventueel bijgestuurd of vervangen. Toen bleek ook dat ouders erg gemotiveerd zijn bij onderwerpen als

* In een enkel geval was een afspraak met beide ouders onmogelijk of was nog slechts één ouder in het gezin aanwezig. De response bestaande uit door twee ouders ingevulde enquêtes ligt daarom ongeveer 4% lager dan in Tabel 2.1. aangegeven. Hertrouwde of nieuw samenwonende koppels werden als echte ouders beschouwd.

** Het itemboek waarin opgenomen de drie volledige vragenlijsten met inhoudsopgave is op aanvraag bij de auteur verkrijgbaar.

opvoeding, school, gezinssituaties en gezondheid en bij onderwerpen die als met de vorige in relatie staande worden gepresenteerd. Tenslotte bleek ook de overeenstemming tussen de echtgenoten in hun beantwoording van vragen m.b.t. feitelijke zaken in hun huishouding bijzonder hoog. Wij hebben daarom de neiging niet al te zwaar te tillen aan de eventualiteit van negatieve effecten als gevolg van de onorthodoks lange duur van vooral de eerste enquête.

Ten behoeve van de ouderenquêtes is een systeem ontworpen van dataverzameling en dataverwerking door de statisticus van het groei-onderzoek en de onderzoekers van het ouderonderzoek. Het berust op twee elementen: het standaard OMR-formulier (Optical Mark Reader) en dun-kartonnen maskers van hetzelfde formaat waarop de vragenlijsten zijn afgedrukt. Deze vragenlijsten worden over de OMR-formulieren gelegd. Ze zijn voorzien van gestante openingen op die plaatsen waar d.m.v. een zwart streepje een antwoord kan worden gegeven op het vrijkomende deel van het OMR-formulier. Bij het lezen van de OMR-formulieren later door de reader worden zwart gemaakte vlakjes in kodes omgezet die via ponskaarten door de computer verwerkt kunnen worden. De stansingen worden in de maskers aangebracht door speciaal vervaardigde stansvormen. Daarom is een zekere standaardisering in de vormgeving van de vragenlijst noodzakelijk en is de variatie in de typen van vragen beperkt. Wij kreëerden de mogelijkheid vijf typen vragen op te nemen:

- a. vragen in de vorm van uitspraken waarop antwoorden op 5-punts-schalen mogelijk waren;
- b. vragen met behulp van de semantische-differentiaaltechniek, ook hiervoor werd een 5-punts-schaal gebruikt, maar nu zo dat links en rechts van de schaal de contrastparen konden worden afgedrukt;
- c. vragen van het forced-choice type waarbij de alternatieven stonden afgedrukt achter de ruimten voor het antwoord;
- d. vragen met drie steeds herhaalde antwoordcategorieën b.v. "volgens mij juist", "volgens mij niet juist", "weet niet";
- e. vragen met een wisselend aantal feitelijke antwoordalternatieven,

afgedrukt vóór de ruimten voor het antwoord.

Alle te stellen vragen konden in dit systeem worden opgenomen met uitzondering van 45 vragen in de eerste enquête met veelal metrische schalen welke via codering op kaarten werden geponst. Het systeem was opgezet om de vaak onderschatte foutenbronnen van kodeerders en pons-typistes (Gadourek, 1969) te vermijden en om een snelle dataverwerking mogelijk te maken. Tevens konden op simpele wijze controles worden uitgevoerd op het materiaal die normaal door kodeerders zouden zijn gedaan. Het systeem bleek tenslotte economischer te zijn dan de meer gangbare systemen. Uiteindelijk waren binnen zes weken na het afsluiten van de interviewperiode van de eerste enquête alle gegevens (meer dan 500.000 skores) gekodeerd en gecontroleerd beschikbaar voor de analyses, die van de tweede en derde enquête in overeenkomstig kortere periodes.*

2.4. Konstruktie en beschrijving van de variabelen

2.4.1. *De variabelenkonstruktie*

In deze paragraaf worden de variabelen beschreven waarvan gebruik is gemaakt in dit onderzoek voor de konstruktie van de mentaliteitsschaal en voor analyses die met de mentaliteitsschaal zijn uitgevoerd. In Tabel 2.2. staat een overzicht van alle betrokken variabelen. Deze zijn verkregen door hercoderingen van items op basis van steekproefafhankelijke bewerkingen (meestal faktoranalyses) en steekproefonafhankelijke (zoals itemsommingen). Deze dataredukties zijn uitgevoerd op items die in de vragenlijsten waren opgenomen ter indicering van de konsepten (meestal attitudes) welke ten behoeve van de in par.2.2. beschreven doelstellingen van het ouderonderzoek waren geselecteerd. Ook de konsepten staan in het overzicht opgenomen, alsook de aantallen items die dienden ter indicering en de enquête (1,2 of 3) waarin ze werden gebruikt. De konsepten zijn onder te verdelen in:

* Het systeem met behulp van de Optical Mark Reader is uitvoerig beschreven in Van 't Hof, Tax en Veling, 1975.

- medische attitudes
- attitudes t.a.v. de opvoeding, school en kinderen en t.a.v. relationele gezinsaspecten
- attitudes t.a.v. de ruimere sociale kontekst
- sociale achtergrondvariabelen

Zij worden, aldus gegroepeerd, vervolgens besproken aan de hand van de literatuur die bij hun selectie en bij de variabelenkonstructie is geraadpleegd. Tevens wordt steeds de gevolgde werkwijze bij de konstructie aangegeven; voor ieder konsept staat deze volledig in Bijlage 1. In het algemeen geldt dat in het geval van faktoranalyse als methode van datareductie gebruik is gemaakt van de principale componentenmethode, gevolgd door varimaxrotatie. Dit gebeurde steeds na selectie van de in aanmerking komende items op basis van de spreiding van de antwoorden over de antwoordcategorieën. Deze items waren voornamelijk uitspraken waarmee de respondent zich in meerdere of mindere mate eens of oneens kon verklaren, items van het zogenaamde Likert-type. De faktorstructuur werd vervolgens beoordeeld door de onderzoekers en de statisticus op basis van de faktorladingen van de items op de factoren, de hoogte van de kommunaliteiten, de percentages verklaarde variantie door de factoren en de interpreteerbaarheid van de factoren, al dan niet mede bepaald door inzichten vanuit de literatuur. Het was nodig enkele analyses opnieuw te doen met uitsluiting van items die de structuur en de interpreteerbaarheid onduidelijk maakten en met verschillende faktoranalytische strategieën.

Bij vragenlijsten met dichotome antwoordmogelijkheden werd, wanneer unidimensionaliteit werd verwacht, gebruik gemaakt van item-restsomanalyse om de items te selekteren. De items met een lage rest-somkorrelatiecoëfficiënt (kriterium $r = .30$) werden verwijderd waarna de overige werden gesommeerd. Ter bepaling van de homogeniteit werd vervolgens over de geselecteerde items een alpha-coëfficiënt of een andere homogeniteitsmaat berekend. Wanneer uni-dimensionaliteit niet op voorhand verwacht kon worden werd eerst een iteratieve clusteranalyse (Boon van Ostade, 1969) toegepast om de structuur van de itemverzameling te onderzoeken.

Skores op incidenteel ontbrekende items (maximaal 20% per kon-

Tabel 2.2. Overzicht van de konsepten geoperationaliseerd in de vragenlijsten van het ouderonderzoek. De enquête (1, 2 of 3) waarin meting heeft plaatsgevonden, de aantallen indicerende items per konsept, de toegepaste konstruktietechniek (waarbij F = faktoranalyse, S = itemsom en H = hercodering + eventueel somming) en de dimensies (variabelen) die door datareductie op de items per konsept zijn verkregen.

konsepten	enquête	konstruktie- techniek	aantal items	variabelen
<i>medische attitudes</i>				
waardering gezondheid en gebit	1	F	13	1. afhankelijkheid van gezondheid 2. bereidheid tot maatschappelijk verzuim 3. esthetisch-relationale betekenis van het gebit 4. betekenis van het eigen gebit 5. sociale waardering van gezondheid
medische kennis*	1	H	20	1. medische kennis
waardering (huis)arts en medische institutie	1	F	15	1. beleving van de huisarts als zakelijk versus persoonlijk 2. vertrouwen in de medische institutie 3. skepticisme t.a.v. de behandeling door de arts
medische preventie	1	F	9	1. waardering voor preventie op beleidsniveau

*Bij deze attitude overheerst het cognitieve aspekt, bij de overige attitudes vooral het affektieve aspekt in de wijze van operationalisering.

Tabel 2.2. (vervolg)

konsepten	enquête	konstruktie- techniek	aantal items	variabelen
				2. waardering voor sport als preventief middel
				3. waardering voor preventie op indivi- dueel nivo
waardering tandarts	1	F	11	1. beleving van de tandarts als zakelijk versus persoonlijk
				2. zakelijk-kritische opstelling t.o.v. de tandarts
				3. vertrouwen in de tandarts als vakman
waardering (tandheelkundige) ver- zorging	1	F	10	1. nonchalance t.a.v. het gebit
				2. waardering voor preventieve tandheel- kundige maatregelen
				3. defaitisme t.a.v. het eigen gebit
waardering ekstrinsieke gezond- heid	1	F	8	1. gevoeligheid voor schoonheidsfouten
				2. gevoeligheid voor het dragen van kunstmiddelen
perceptie van medische en an- dere professies	1	F	11	1. geborgenheidsaspect
				2. technisch aspect
				3. dominantie-aspect
				4. financieel aspect

Tabel 2.2. (vervolg)

konsepten	enquête	konstruktie- techniek	aantal items	variabelen
konsumptiegeëignidheid	1	H	20	1. geneigdhaid dē huisarts tē raadplegen 2. uitstel van versus direkte behoeftebe- bevrediging
<i>attitudes t.a.v. opvoeding, school en kinderen en t.a.v. relationele gezinsaspecten</i>				
kultuur-pedagogisch nivo	1	F	4	1. koöperatieve houding t.a.v. dē school
aspiratienivo m.b.t. dē kinderen	1	F	5	1. prestatieverwachting m.b.t. dē kinderen
ouder-kindrelatie	1	F	15	1. autokratische houding 2. overprotektie 3. autonomiebevorderende houding 4. zelfbeklag
opvoedingsstijl	3	S	32	1. strengheid 2. ondersteuning
ouderlijke discipline	2	H	24	1. straffen versus niet straffen (feite- lijk) 2. straffen versus niet straffen (norma- tief)
gezinsrolopvattingen	1	S	30	1. traditionele vs. "developmental" opvat- ting m.b.t. dē moederrol 2. idem m.b.t. dē vaderrol 3. idem m.b.t. dē kinderrol
seksē-roldifferentiatie	1	H	14	1. instrumentaliteit 2. ekspressiviteit

Tabel 2.2. (vervolg)

konsepten	enquête	konstruktie- techniek	aantal items	variabelen
<i>attitudes t.a.v. de ruimere sociale kontekst</i>				
anomie/aliëntatie	1	F	21	1. normloosheid 2. machteloosheid 3. politieke machteloosheid 4. doelloosheid
aspiratienivo/tijdspektief	1	F	19	1. ekstrinsieke waardering van de arbeid 2. geldingsstreven 3. intrinsieke waardering van de arbeid 4. toekomstgerichtheid 5. interne prestatiedwang
waardering plicht en vrije tijd	1	F	12	1. puritanisme 2. waardering eigen vrije tijd 3. hedonisme
waardering wonen	1	F	14	1. waardering netheid m.b.t. wonen 2. zich thuis thuis voelen 3. traditionele waardering van de woon- kamer 4. behoefte aan visite 5. waardering huiselijkheid m.b.t. wonen
"localism" versus "cosmopolita- nism"	1	F	6	1. lokale versus landelijke gerichtheid 2. gebondenheid aan de woonplaats

Tabel 2.2. (vervolg)

konsepten	enquête	konstruktie- techniek	aantal items	variabelen
"social-character"	1	H	9	1. "otherdirectedness" versus "inner-directedness"
dogmatisme	2	H	14	1. dogmatisme
sociale wenselijkheid	3	H	13	1. sociale wenselijkheid
<i>sociale achtergrondvariabelen</i>				
sociaal-ekonomisch milieu	1	-	4	1. sociaal-ekonomisch milieu
beroepskategorie werkende vrouw	1	-	1	1. beroepskategorie
opleidingsniveau	*	-	1	1. opleidingsniveau
religieuze betrokkenheid	1	H	4	1. religieuze betrokkenheid
politieke betrokkenheid	1	H	4	1. politieke betrokkenheid
vrijetijdsbesteding	1	F	14	1. kultureel bezig 2. godsdienstig bezig 3. opinievormend bezig 4. televisie kijken

* Dit konsept is niet in één van de drie enquête geoperationaliseerd, maar gemeten door middel van een vraag tijdens de anamneseprocedure door de arts van het groei-onderzoek bij de eerste meting van het groei-onderzoek in de eerste helft van 1971.

sept) werden zowel bij de faktoranalyses als, in een aantal gevallen, ten behoeve van de itemsommering berekend uit een regressievergelijking op basis van de hoogste korrelatie van het ontbrekende item met een ander item van dezelfde kategorie.

In het derde deel van deze paragraaf (2.4.3.) worden de longitudinaal gemeten variabelen beschreven en worden enkele analyses ter bepaling van de stabiliteit van de faktorstructuren getoond. Deze longitudinale variabelen worden gebruikt bij de bepaling van de betrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal.

2.4.2. *Beschrijving van de variabelen*

2.4.2.1. *Medische attitudes*

Attitudes ten aanzien van gezondheid en ziekte, de medische (en tandheelkundige) professie en de gezondheidszorg, verder te noemen medische attitudes, vormden een belangrijk thema in het kader van de doelstellingen waarvoor gegevens van het ouderonderzoek noodzakelijk waren. Een probleem bij de selektie van konsepten en de operationalisering er van vormde de onoverzichtelijkheid van het veld der medische attitudes. Het lijkt er soms op dat iedere onderzoeker zijn eigen konsepten en methoden tot meting er van hanteert. Wij zijn daarom begonnen met te proberen een klassifikatie van medische attitudes te ontwerpen teneinde een zekere struktuur er in aan te brengen. In Tabel 2.3. staat deze klassifikatie weergegeven.

De funktie van zo'n klassifikatie kan zijn de relatie van onderwerpen m.b.t. gezondheid, ziekte, professie en gezondheidszorg ten aanzien waarvan attitudes kunnen bestaan beter te kunnen leggen om daardoor de medische attitudes als konsept beter te kunnen definiëren en vervolgens te operationaliseren. Wij zijn niet steeds tot eksplisiete definiëring van de konsepten overgegaan maar hebben de klassifikatie wel gebruikt als leidraad bij het formuleren van de items. Ook uit de literatuur werden door ons items, soms na wijziging van de formuleringen, overgenomen en werden inzichten gebruikt bij de interpretaties van de faktorstructuren (Bauman, 1961, Berkman, 1969, Bice and Kalimo, 1971, Boeke, 1964, Bremer, 1964, Buisman, 1959, Butler, 1970, Cassee, 1969, Freidson, 1961, Jaffe, 1965, Kegeles, 1963,

Tabel 2.3. Klassifikatie van medische attitudes naar componenten van een attitude en naar componenten ten aanzien waarvan de attitudes bestaan.

formeel componenten van een attitude	inhoudelijke componenten		
	ten aanzien van het lichaam	ten aanzien van de professie	ten aanzien van de medische institutie
kognitief	<ul style="list-style-type: none"> - kennis van ziekte - onderkennen van symptomen en afwijkingen 	<ul style="list-style-type: none"> - kwalitatief (kennis, mogelijkheden op medisch gebied) - kwantitatief (bekendheid met aanbod, verzorgingspotentieel) 	<ul style="list-style-type: none"> - wat de lichamelijke en geestelijke gezondheidszorg omvat - hoe het peil van de gezondheidszorg is - verzekeringsmogelijkheden
affektief	<ul style="list-style-type: none"> - waardering intrinsieke gezondheid (ziek zijn, bedreiging) - waardering ekstrinsieke gezondheid (als ziek beschouwd worden, maatschappelijke positie) 	<ul style="list-style-type: none"> - waardering van de persoon van de arts en tandarts - waardering van de deskundigheden van de arts en tandarts 	<ul style="list-style-type: none"> - emotioneel beleven van kuratieve en van preventieve zorg - emotioneel beleven van medische research, hooggespecialiseerde voorzieningen - emotioneel beleven van medische voorzieningen in vergelijking met milieuhygiëne, werkloosheid, woning problematiek enz.

Tabel 2.3. (vervolg)

formele componenten	inhoudelijke componenten		
	ten aanzien van het lichaam	ten aanzien van de professie	ten aanzien van de medische institutie
konatief	<ul style="list-style-type: none"> - kuratief (zelf-medicatie) - preventief (sport, trimmen, voeding, poetsen van tanden) 	<ul style="list-style-type: none"> - kuratief: raadplegen van artsen, tandartsen in geval van ziekte of aandoening (ziekte gedrag) - preventief: periodiek onderzoek (doorlichten en controle), gezondheidsgedrag 	<ul style="list-style-type: none"> - verzekerd zijn tegen ziekten, ongeval, invaliditeit - prioriteiten stellen (harttransplantaties versus voorlichting) - politiek gedrag ten opzichte van partijen met bepaalde prioriteitenstellingen

Kessel and Shepherd, 1965, Kisch and Reeder, 1969, Kleiser, 1966, Koos, 1954, Kouwer, 1958, Lammers, 1966, Land, 1966, Ludwig and Gibson, 1969, McKeithen, 1966, Nicolas en Van der Zwaan, 1967, Osgood, 1952 en 1962, Parsons, 1958, Van der Ploeg, 1970, Twaddle, 1969, Van der Velden, 1971 en Weima, 1963). Sommige aspecten in het klassifikatieschema hebben om praktische redenen (niet alles is na te gaan) en om technische (mogelijkheden van datareduktie) meer nadruk gekregen dan anderen. Desondanks is het totaaloverzicht vrij goed gevolgd. In het hierna volgende worden de attitudes, de wijzen van hun operationalisatie en konstruktie en eventueel de geïnterpreteerde factoren met een typerend item beschreven. Volledig staan de gebruikte items en een verantwoording van de variabelen-konstruktie in Bijlage 1*.

De *waardering van gezondheid en gebit* is door middel van 13 Likert-type vastgesteld. Na faktoranalyse zijn er vijf variabelen benoemd: "afhankelijkheid van gezondheid" (typerend item: "een goede gezondheid is absoluut nodig om je plezierig te kunnen voelen"), "bereidheid tot maatschappelijk verzuim" (typerend item: "ziekte is een goed middel om van vervelende verplichtingen af te komen"), "esthetisch-relationale betekenis van het gebit" (typerend item: "scheefstaande tanden is voor meisjes erger dan voor jongens"), "betekenis van het eigen gebit" (typerend item: "ik zou er veel geld en moeite voor over hebben om een goed verzorgd gebit te hebben"), en "sociale waardering van de gezondheid" (typerend item: "de meeste werkgevers willen geen risico's lopen door mensen met een slechte gezondheid in dienst te nemen"). Bijlage 1-1.

De *medische kennis* is vastgesteld door van 20 items de juiste antwoorden op te tellen, nadat na iteratieve klusteranalyse (Boon van Ostade, 1969) was gebleken, dat het om één dimensie ging. Type-rende items: "astma krijg je als je leeft in een kleine benauwde ruimte" en "in ons land is iedereen verplicht verzekerd tegen ziektekosten". Bijlage 1-2.

* Een analyse van de resultaten op itemnivo is te vinden in Tax, et al., 1975, Persoon et al., 1975, Heydendaal et al., 1975 en Ketelaar-van Ierssel et al., 1975.

De *waardering van de (huis)arts en medische institutie* is door middel van 15 Likert-type items gemeten, hetgeen na faktoranalyse drie dimensies opleverde: "beleving van de huisarts als zakelijk versus persoonlijk" (typerend item: "de meeste huisartsen geven je het gevoel dat zij zich voor je interesseren"), "vertrouwen in de medische institutie" (typerend item: "het beroep van dokter is zo ongeveer de hoogste roeping die een mens kan hebben"), en "skepticisme ten aanzien van de behandeling door de arts" (typerend item: "vaak heb ik het gevoel dat ik zelf beter weet wat ik mankeer dan de dokter"). Bijlage 1-3.

De *medische preventie* is gemeten door middel van negen items die na faktoranalyse drie variabelen opleverden: "waardering voor preventie op bereidsnivo" (typerend item: "er wordt veel te weinig voorlichting gegeven over hoe de mensen zouden moeten leven om gezond te blijven"), "waardering voor sport als preventief middel" (typerend item: "dat trimmen tegenwoordig vind ik wel wat overdreven"), en "waardering voor preventie op individueel nivo" (typerend item: "mensen van middelbare leeftijd zouden zich om de paar jaar eens helemaal door de dokter moeten laten nakijken"). Bijlage 1-4.

De *waardering van de tandarts* is gemeten door middel van 11 items die na faktoranalyse drie variabelen opleverden: "beleving van de tandarts als zakelijk versus persoonlijk" (typerend item: "de meeste tandartsen stellen je eerst op je gemak"), "zakelijk-kritische opstelling ten opzichte van de tandarts" (typerend item: "een goede verzorging van je gebit is tegenwoordig nauwelijks te betalen"), en "vertrouwen in de tandarts als vakman" (typerend item: "een goede tandarts is iemand die snel en zonder pijn behandelt"). Bijlage 1-5.

De *waardering van de tand(heelkundige) verzorging* is door middel van faktoranalyse over 10 items tot drie variabelen gereduceerd: "nonchalance ten aanzien van het gebit" (typerend item: "ik vind eenmaal daags tanden poetsen meer dan genoeg"), "waardering voor preventieve tandheelkundige maatregelen" (typerend item: "ondanks de huidige bezuinigingen zouder er veel meer tandartsen opgeleid moeten worden"), en "defaitisme ten aanzien van het eigen gebit" (typerend item: "ik vind dat ik veel meer problemen met mijn tanden heb dan de

meeste andere mensen"). Bijlage 1-6.

De *waardering van de ekstrinsieke gezondheid* is gemeten door van 12 uiterlijke, negatief beladen verschijnselen van het menselijk lichaam welke niet alle kentekenen hebben van ziekte in de strikte zin van het woord, te vragen hoe erg men die vond, te skoren op een vijfpunts-schaal. Hieraan waren vier items toegevoegd m.b.t. verschijnselen, niet op het vlak van de gezondheid, welke als erg zouden kunnen worden beschouwd. Faktoranalyse op acht goed spreidende items van de reeks van 12 leverde twee interpreteerbare dimensies op: "gevoeligheid voor schoonheidsfouten" (typerend item: "grijze haren op jonge leeftijd"), en "gevoeligheid voor het dragen van kunstmiddelen" (typerend item: "gehoorapparaat"). Bijlage 1-7.

In de *perceptie van medische en andere professies* is de affectieve beleving van de tandarts en de huisarts nagegaan en vergeleken met de automonteur als een specifieke technisch beroep, de onderwijzer als een niet-technisch maar wel dominerend beroep, de kapper als een technisch beroep met tegelijkertijd een persoonlijk aspect. Bij elk van de vijf beroepen werden 12 contrastparen aangeboden, bestaande uit adjektiva, overeenkomstig de semantische differentiaaltechniek van Osgood. De respondenten moesten steeds een positie kiezen dicht bij het ene dan wel bij het andere adjektief, op een vijfpunts-schaal. Faktoranalyse gaf een interpreteerbare reductie tot vier dimensies van de 11 bruikbare items: "geborgenheidsaspect" (typerend item: "sympathiek-onsympathiek"), "technisch aspect" (typerend item: "onhandig-handig"), "dominantie-aspect" (typerend item: "toegeeflijk-streng") en "financieel aspect" (typerend item: "rijk-niet rijk"). Bijlage 1-8.

De *konsumptiegeneigdheid* is gemeten door de respondenten 20 omschrijvingen van klachten voor te leggen met vijf mogelijkheden er in deze hypothetische situatie op te reageren. De antwoordmogelijkheden werden op twee manieren geherkodeerd. In beide gevallen leidde iteratieve klusteranalyse tot één cluster van klachten. Door sommering van de geherkodeerde antwoorden ontstonden twee verschillende schalen: "de geneigdheid om de huisarts te raadplegen" en "uitstel van versaus directe behoeftebevrediging". Bijlage 1-9.

2.4.2.2. *Attitudes t.a.v. opvoeding, school en kinderen en t.a.v. relationele gezinsaspecten*

Deze attitudes hebben met elkaar gemeen dat ze zich richten op de direkte sociale kontekst, die van het gezinsleven.

Het *kultuur-pedagogisch nivo* en *aspiratienivo met betrekking tot de kinderen* zijn gebaseerd op het werk van Rupp (1970). Deze concepten zijn ingebracht en beschreven door de psychologen van het groei-onderzoek^{*}. De items die het aspiratienivo indiceren zijn afkomstig uit een itempool van Hermans (1967). Op vier items van het cultuur-pedagogisch nivo is een faktoranalyse gedaan met als resultaat één faktor: "koöperatieve houding t.a.v. de school" (typerend - negatief ladend - item: "als ouders moet je je alléén met de gang van zaken op school bemoeien als er problemen zijn met het kind"). Bijlage 1-10. Ook de faktoranalyse op de vijf items van aspiratienivo met betrekking tot de kinderen leverde een bevredigende éénfaktorstructuur op: "prestatieverwachting met betrekking tot de kinderen" (typerend item: "dat mijn kind meer presteert dan zijn leeftijdgenoten vind ik erg belangrijk"). Bijlage 1-11.

De *ouder-kindrelatie* is geoperationaliseerd op basis van eerder aan het Instituut voor Sociale Geneeskunde verricht onderzoek (Heydendaël et al., 1972; Mertens et al., 1973) met vragenlijsten van Schaefer (1957, 1959 en 1961) en van Schaefer en Bell (1957 en 1958). De items van Schaefer's vier-kwadrantentheorie zijn geselecteerd op spreiding, ladingen op één faktor, toepasbaarheid op zowel vaders als op moeders en op validatiegegevens uit de bovengenoemde onderzoeken. De vier factoren worden resp. gekarakteriseerd door de items: "het is voor de kinderen zelf beter als ze streng worden aangepakt" ("autokratische houding": striktheid en kontrôle); "ik moet proberen om alle kleine teleurstellingen waarmee een kind in zijn leven te maken krijgt, te voorkomen" ("overprotektie": dwingende attractie); "hoe eerder een kind zelfstandig wordt en zich losmaakt van zijn ouders, hoe beter het is" ("autonomie bevorderende houding": losmaken van de

^{*} In Van den Munckhof and Wels (1979) wordt uitvoeriger op de theoretische achtergronden, de operationalisatie en de analyses m.b.t. psychologische ontwikkelingskenmerken ingegaan.

ouders); en "kinderen werken vaak op mijn zenuwen als ik er de hele dag mee moet optrekken" ("zelfbeklag": egocentrisme van de ouders, kinderen zijn een last). De vier geëkstraheerde factoren komen sterk overeen met de kwadranten van Schaefer's theorie. Bijlage 1-12.

Het konsept *opvoedingsstijl* is gebaseerd op de leertheorie en de onderzoeken van Stapf et al. (1972) en ontwikkeld door Wels (1977). Aan de ouders wordt aan de hand van 32 items gevraagd hoe zij zich in feite gedragen ten opzichte van hun zoon of dochter in het groei-onderzoek in een aantal situaties. Deze lijst is in de derde enquête opgenomen om twee redenen. In de eerste plaats zijn de items van Schaefer niet altijd even concreet en gaan zij alleen uit van de ouders, in de tweede plaats is aan de kinderen dezelfde lijst afgenomen teneinde de overeenkomst in attitudes te kunnen meten (Wels, 1977). Na dichotomisering van de drie antwoordcategorieën werd een iteratieve klusteranalyse uitgevoerd met twee clusters welke de items overeenkomstig de theorie in twee groepen verdeelden. Na sommering van de geherkodeerde antwoordcodes ontstond een variabele strengheid (typerend item: "als mijn zoon/dochter iets uitgehaald heeft, zeg ik dat hij/zij een vervelend kind is en zich moet schamen"). en een variabele ondersteuning (typerend item: "als hij/zij iets getekend of geknutseld heeft, kom ik het bekijken"). Bijlage 1-13.

De *ouderlijke discipline* is geoperationaliseerd door Brodbeck et al. (1956) op basis van de begrippen "inner- and other-directedness" (Riesman, 1950; Kassarian, 1962; Centers, 1962 en Peterson, 1964). Deze concepten (zie ook de beschrijving van "social character" in par. 2.4.2.3.) zijn door de schrijvers versmald tot "inner-other norms on social behavior", tot "het volgen van het eigen geweten" versus "doen wat anderen doen"; ofwel, in termen van Gutman en Wrong (1961), tot het attribuut "locus of goals" dat dezen aan Riesmans typologie toekenden. In het onderzoek van Brodbeck werd nagegaan of ouders zich ten aanzien van hun kinderen meer door "inner" dan door "other" normen laten leiden en ook of er specifieke omstandigheden zijn waarin deze voorkeur begint te vervagen. In navolging hebben wij aan de respondenten 12 situaties voorgelegd en gevraagd: hoe zij er feitelijk op zouden reageren, hoe zij dachten dat ze behoorden te

reageren en daarna hoe hun kennissen er gewoonlijk op reageerden. Hiermee werd dan respectievelijk de aktuele norm, de interne norm en de eksterne norm bepaald volgens welke de ouders in de bedoelde situaties handelen. De reacties konden worden weergegeven door keuze uit vijf sanktiemiddelen. Bijvoorbeeld: op "wat doet U als Uw kind niet wil eten" kon worden geantwoord van "het kind een klap geven" tot "er met het kind over praten". Bij de verwerking hebben wij voor een tweedeling van de antwoordmogelijkheden gekozen: straffen versus niet straffen. Deze methode leverde namelijk de grootste spreiding op en de eenvoudigste interpretatie. Vervolgens werden twee somskores berekend op basis van de hercoderingen: "1. straffen versus niet straffen (feitelijk)" en "2. straffen versus niet straffen (normatief)". De eerste maat geeft o.i. beter dan de antwoorden *bedoeld* om de interne norm te meten deze interne norm, zoals tot uitdrukking komend in het feitelijk gedrag, weer. De tweede maat geeft de eksterne norm weer. Bijlage 1-14.

De *gezinsrolopvattingen* zijn gebaseerd op de theorie en de vragenlijst van Duvall (1946), door Kohn (1969) genoemd als één van de voorlopers van zijn eigen onderzoek, en toegepast door onder andere Connor et al. (1957) en Heydendael et al. (1972). De vragenlijst biedt de mogelijkheid om te meten of men ten aanzien van de moeder, ten aanzien van de vader en ten aanzien van het kind een meer traditionele dan wel meer "developmental" rolopvatting heeft. Een rolopvatting is traditioneel, wanneer deze strikt aangeeft "what used to be expected"; "developmental", wanneer eerder groei en ontwikkeling van het individu worden benadrukt dan het aanleren van specifieke, algemeen acceptabel geachte gedragspatronen. Ten aanzien van de rol van de moeder, van de vader en van het kind zijn door Duvall 10 uitspraken gekonstrueerd waarvan er steeds vijf traditioneel en vijf "developmental" zijn. De respondenten werd gevraagd van deze 10 er telkens vijf uit te kiezen als volgens hen het meest van toepassing zijnde op respectievelijk "een goede moeder", "een goede vader" en "een goed kind". Hieruit konden drie schalen worden afgeleid met een range van 0-5 waarmee kan worden uitgedrukt of men resp. meer traditionele dan wel "developmental" opvattingen heeft over de rol van de moeder, de vader

en het kind in het gezin. Een typerend "developmental" item is: "een goede moeder laat haar kinderen hun eigen weg kiezen"; een typerend traditioneel item: "een goede moeder zorgt ervoor dat haar kinderen goed gehoorzamen". Bijlage 1-15.

Aan de funktionele vereisten van instrumentaliteit en expressiviteit waaraan ieder sociaal systeem moet voldoen terwille van zijn voortbestaan beantwoordt in het geval van het gezin volgens Parsons en Bales (1956) de *sekses-roldifferentiatie*. In het moderne, "middle-class" kern-gezin vervult de man de "instrumental-adaptive" rol, de vrouw de "expressive-integrative-tension and patterns regulating" rol. Uit later onderzoek is gebleken dat deze klassifikatie enige correcties behoeft. Breznitz en Kugelmass (1965 en 1966) stelden vast dat de adolescenten in hun onderzoek de instrumentele rol ten aanzien van henzelf toekenden aan de ouder van hetzelfde geslacht. Peal (1975) komt in haar historische analyse van het kerngezin tot het inzicht dat de man zijn "instrumental-adaptive" rol overwegend slechts uitoefent met betrekking tot het economische systeem, met betrekking tot het religieuze en het onderwijssysteem komt deze rol voornamelijk aan de vrouw toe; tevens dat van de vrouw die een beroep uitoefent steeds ook verwacht wordt dat zij haar "expressive-integrative-tension and patterns regulating" rol blijft vervullen.

Bij de operationalisering van de sekses-roldifferentiatie hebben wij 15 huishoudelijke taken verzameld waarover tussen de onderzoekers overeenstemming bestond ten aanzien van de typering als typisch mannelijk en typisch vrouwelijk vanuit een traditionele sekses-roldifferentiatie. Aan de respondenten werd gevraagd wie deze taken in de regel uitvoerde (man/vrouw/beiden). Dezelfde lijst werd vervolgens voorgelegd met de vraag wie deze taken zou moeten uitvoeren. Bij de "mannelijke" items werd het antwoord "man" als een positief antwoord beschouwd, het antwoord "beiden" als een negatief antwoord en het antwoord "vrouw" als een inkonsistent antwoord. Het aantal positieve antwoorden leverde een score op voor "feitelijke" respektievelijke "normatieve instrumentaliteit". Op een dergelijke wijze werden scores berekend voor "feitelijke" respektievelijke "normatieve expressiviteit".

Onze sekse-roldifferentiatie heeft een engere betekenis dan de gezinsrolopvattingen van Duvall. Deze laatste heeft een relationeel aspekt en is geoperationaliseerd met betrekking tot alle partners in het gezin, de sekse-roldifferentiatie richt zich alleen op de man en de vrouw en blijft beperkt tot huishoudelijke taken. Een typerend item voor de instrumentaliteit is "de vuilniszak buiten zetten", en voor de ekspressiviteit "'s avonds koffie of thee zetten". Eén instrumenteel item werd uitgesloten wegens een te groot aantal inkonsistente antwoorden. Bijlage 1-16.

2.4.2.3. *Attitudes t.a.v. de ruimere sociale kontekst*

Een derde reeks variabelen heeft als kenmerk dat het om attitudes gaat ten opzichte van de sociale kontekst in ruimere zin. De attitudes zijn op één na alle gekonstrueerd door middel van faktoranalyses. Ze zijn alle gebaseerd op meerdere items welke onder de volgende onderwerpen gegroepeerd waren: anomie/aliënatie (de sociale kontekst is hier de samenleving als zodanig), aspiratienivo en tijds-perspektief, waardering plicht en vrije tijd (werkterrein als sociale kontekst), waardering wonen (wonen als basis en als ontmoetingsplaats in de sociale kontekst), "localism versus cosmopolitanism" (sociale kontekst ruimtelijk beleefd), "social character" (sociale kontekst als "locus of goals"), dogmatisme en sociale wenselijkheid.

Het onderwerp *anomie/aliënatie* omvat begrippen van verschillende oorsprong die geoperationaliseerd, dus als onderzoeksinstrument, echter veel verwantschap vertonen. Centraal in de verschillende versies staat de afstandelijkheid tussen het individu en de sociale omgeving. Het van oorsprong sociologische begrip anomie legde met name bij Durkheim hierbij vooral de nadruk op de toestand van desorganisatie in de samenleving; het oorspronkelijk filosofische begrip aliënatie beperkte zich aanvankelijk tot de toestand van zelfvervreemding van het individu (Lukes, 1967). Echter ook Durkheim en latere auteurs die "anomie" hanteerden impliceerden nadrukkelijk de gevolgen van anomie voor de individuele perceptie van de samenleving. Anderzijds worden sinds Marx de maatschappelijke oorzaken van vervreemding eksplisiet geanalyseerd en is er sindsdien sprake van so-

ciologie van de vervreemding. Bij Srole (1956) worden beide begrippen gekoppeld door diens benadrukking van het feit dat anomie een toestand van sociale desintegratie is en voor de persoon een aliënatie tegenover de sociale omgeving (Heunks, 1967).

Er blijft echter een wezenlijk verschil bestaan tussen de mensbeelden die aan de twee konsepten ten grondslag liggen. Lukes (1967) wijst er op dat de niet-gealiënerde mens bij Marx is "a being with a wide range of creative potentialities, or species powers whose self-realization exists as an inner necessity, a need". "Man needs to develop all his faculties in a context where neither the natural nor the social environment are constraining". De menselijke natuur bij Durkheim echter is "essentially in need of limits and discipline. His (i.e. Durkheim's) view of man is of being with potentially limitless and insatiable desires, who needs to be controlled by society". Een gezonde samenleving is georganiseerd en meritokratisch. "Men...fulfil determinate functions in an organized system of work, where they conform in their mental horizons, their desires and ambitions to what their role in society demands and where there are clear-cut rules defining limits to desire and ambition in all spheres of life".

Naast historische verschillen tussen anomie en aliënatie, verschillen voortvloeiend uit respektievelijk het systeem nivo en het individuele nivo waarop de begrippen betrekking hebben en verschillen die zijn terug te voeren op uiteenlopende waarden waaraan ze refereren (zie Lukes), worden bovendien binnen de begrippen een aantal dimensies onderscheiden in de literatuur. Deze vloeien voort uit de verschillende oorzaken die tot de aliënatie leiden, c.q. de verschillende wijzen waarop een toestand van anomie door het individu kan worden gepercipiëerd. Bij de keuze van items behorend tot anomie/aliënatie is door ons dan ook gekozen voor een brede benadering, zeker waar de literatuur tot nu toe geen richting wijst in de veelvoudige keuzeproblemen (een uitzondering is het na onze dataverzameling gepubliceerde voorstel van Fischer, 1976). Gekozen is voor de volledige anomia-schaal van Srole, de anomaly-schaal van McClosky en Schaar (1965) en enige nieuw geformuleerde items.

Faktoranalyse leverde vier goed interpreteerbare factoren op.

Zeven items van de anomy-schaal vormen de eerste variabele, door ons genoemd "normloosheid": een subjectief onvoldoende normering om te kunnen streven naar doeleinden in een sociaal systeem (typerend item = "ik denk vaak dat veel van waar onze ouders achter stonden voor onze ogen verloren gaat"). Drie items van de anomia-schaal vormen met twee anomy-items "doelloosheid": een subjectief onvoldoende doelstelling in een sociaal systeem (typerend item = "zoals het er nu uit ziet is het bijna niet meer verantwoord een kind op de wereld te zetten"). Twee items vormen de variabele "politieke machteloosheid" (typerend item = "het heeft weinig zin om te stemmen, want een stem telt toch nauwelijks mee"). Deze faktor is een specifieke vorm van "machteloosheid": een subjectief onvoldoende nastreefbaarheid van doeleinden in een sociaal systeem: (typerend item = "men wordt in deze maatschappij als een nummer behandeld"). De definities van de vier dimensies zijn afkomstig van Heunks (1967). Bijlage 1-17.

Voor de ouders hebben wij voor wat betreft *het aspiratie-nivo en tijdsperspektief* aansluiting gezocht bij de opvattingen en methode van Hermans (1967). Dit ook, omdat in het onderzoek bij de kinderen de test is gebruikt. Uit de items die Hermans in zijn klusteranalyses noemt en uit de door hem ontwikkelde test zijn 15 items gekozen die ons geschikt leken om in een onderzoek als het onze aan de ouders aan te bieden. Met opzet is niet de test gebruikt, omdat veel items ons inziens niet geschikt zijn (Hermans geeft dit in zijn handleiding eveneens aan) voor alle soorten van te onderzoeken personen. Na faktor-analyse konden wij vijf factoren interpreteren. De eerste faktor handelt over het door anderen beschouwd worden als iemand die het druk heeft, die hard werkt en geen tijd heeft voor iets anders: de "ekstrinsieke waardering van de arbeid" (typerend item: "meestal heb ik het te druk"). De tweede faktor betreft het belangrijk vinden van presteren - bovenal -, tijd is geld, opklimmen in de maatschappij: "geldingsstreven" (typerend item: "meer presteren dan anderen vind ik zeer belangrijk"). De derde faktor: plezier in werk hebben, steeds graag werken, hard werken, werd door ons "intrinsieke waardering van de arbeid" genoemd (typerend item: "een leven waarin je helemaal niet zou hoeven te werken zou ik zeer onplezierig vinden"). De volgende

faktor heeft direkter betrekking op de toekomst: gerichtheid op, activiteiten met risico, organiseren, vooruit denken (typerend item: "ik ben in het algemeen sterk op de toekomst gericht"). De laatste faktor die in de items is terug te vinden met termen als doorzetten, niet "zomaar" ophouden, hoge eisen stellen, hebben wij "interne prestatiedwang" genoemd (typerend item: "als ik begonnen ben met een moeilijke taak, dan is ophouden iets dat ik niet gemakkelijk kan"). Bijlage 1-18.

In het onderwerp *waardering van plicht en vrije tijd* komt de sociale omgeving als kontekst waarin men zijn plicht vervult, al of niet in het werk, en waarin men vreugde beleeft, al of niet in de vrije tijd, tot uitdrukking. Twaalf items zijn overgenomen van Wippler (1968). Faktoranalyse geeft drie factoren die grote gelijkenis vertonen met de 3 factoren bij Wippler waaraan onze items zijn ontleend. De eerste faktor noemden wij "puritanisme" (typerend item: "als iemand van het leven wil genieten hoort hij ook bereid te zijn er hard voor te werken"). De betekenis ervan zien wij beperkt tot het aspect arbeidsethos; het enige item bij Wippler dat de waardering van seksuele vrijheid indiceerde werd door ons niet overgenomen. Afwijkend van Wippler is ook dat bij hem één item op een andere faktor hoog laadt die overeenkomt met onze derde faktor, benoemd als "hedonisme" (typerend item: "zolang ik goed te eten en te drinken heb kan de rest mij niet schelen"). Alle items die bij Wippler uniek hoog laadden op de faktor "waardering eigen vrije tijd" (typerend - negatief ladend - item: "ik zou het niet erg vinden als ik minder vrije tijd had dan nu"), op één na zijn door ons overgenomen en komen in onze tweede faktor terug die wij dan ook identiek benoemd hebben. Bijlage 1-19.

Zoals gezegd, kan men het *wonen* opvatten als ruimtelijke basis en als ontmoetingsplaats in de sociale kontekst: "das Wohnenerlebnis als Grundlage, von dem alles ausströmt und zu dem alles hinfließt" (Silbermann, 1966, p.117). Om deze reden is het onderwerp *waardering wonen* bij de analyses betrokken. Zestien items zijn verzameld, ontleend aan en geïnspireerd door Silbermann (1966), Grünfeld (1970), Priemus (1968), Zeldenrust - Noordanus (1956), Meyer - Ehlers (1968) en Land (1970). Faktoranalyse bracht aanvankelijk geen duidelijkheid. Zes factoren waren niet alle goed interpreteerbaar. Twee items zijn

daarop verwijderd. Een nieuwe faktoranalyse waaruit vijf factoren resulteerden leek ons meer inzicht te geven. Faktor 1 noemden wij "waardering netheid met betrekking tot het wonen" (typerend item: "ik heb graag de boel wat opgeruimd, omdat je nooit weet of er iemand komt"). In faktor 2 wordt een zekere ongedurigheid op verschillende wijzen uitgedrukt: "zich thuis thuis voelen" (typerend item: "zelfs thuis is het soms moeilijk om echt jezelf te zijn"). In faktor 3 komt een degelijke, ouderwetse visie, gekonkretiseerd in het wonen, of liever de huiskamer, naar voren: "traditionele waardering van de woonkamer" (typerend item: "het moderne meubilair is kil en ongezellig"). Faktor 4 is duidelijk te zien als "behoefte aan visite" (typerend item: "ik zou best eens wat vaker visite willen hebben") en faktor 5 noemden wij zonder veel problemen "waardering huiselijkheid met betrekking tot wonen" (typerend item: "het geeft niet hoe een huiskamer eruit ziet, als het maar gezellig is"). Bijlage 1-20.

Het begrip *localism versus cosmopolitanism* werd in 1957 geïntroduceerd door R.K. Merton. Het geeft de verte aan van de horizon waarop men is georiënteerd. De interesses van de lokaal georiënteerde blijven beperkt tot de gemeenschap waar men deel van uitmaakt. De "cosmopolitan" ziet zich als een geïntegreerd deel van de grote samenleving. "What the distinction calls attention to essentially, is the varying degree to which local loyalties may predispose a persons perceptual, cognitive, and evaluative responses". (Roof, 1975). Dit laatste wordt bevestigd door een reeks van onderzoekingen (Roof, 1975 en 1976). Deze zouden tevens moeten aantonen dat "localism" een zelfstandige verklarende variabele is naast bijvoorbeeld opleiding, leeftijd, sociaal-ekonomisch nivo, beroep, inkomen en tijdstip van vestiging. Merton (1957) beklemtoonde nog het belang van onderzoek naar determinanten van localism, Roof stelt vast "that measures of local-cosmopolitan orientation tap an independent source of variation in lifestyles, beliefs, and attitudes in modern mass society" (1975). Er zijn zes items gekonstrueerd om "localism" te indiceren. Twee ervan zijn bewerkt naar Dobrines (1958) en Dye (1963), de overige vier zijn er door ons aan toegevoegd. De items blijken door twee factoren te kunnen worden gerepresenteerd. Wij hebben ze als respectievelijk "lo-

kale versus landelijk gerichtheid" (typerend item: "het nieuws uit je eigen stad en streek is uiteindelijk toch het belangrijkste"), en als "gebondenheid aan de woonplaats" (typerend item: "je kunt beter lid zijn van een grote landelijke vereniging dan van een plaatselijke club"), geïnterpreteerd. De eerste faktor benadrukt vooral de gerichtheid in de oriëntatie, de tweede faktor de feitelijke participatie. Bijlage 1-21.

Het begrip *social character* is gelanceerd door Riesman (1950). Het hoort volgens Gutman en Wrong (1961) bij het veld aangeduid met "culture and personality" en met "national character". Ze geven een theoretische bespreking van Riesman's drie karaktertypen: het "tradition-directed" type, het "inner-directed" type en het "other-directed" type. Deze typen duiden niet op individuele karakters, maar op "social characters": die karaktertrekken die worden gedeeld door een groep mensen die leven in dezelfde samenleving en zijn blootgesteld aan een in het algemeen gelijk socialisatieproces. Riesman omschrijft zijn typologie dan ook in termen van "mode of conformity", kennelijk te verstaan als de mate waarin de maatschappij er in slaagt individuen voort te brengen die haar normen volgen. Hij geeft van zijn typen geen formele definities. Gutman en Wrong omschrijven echter vijf attributen waarop de typologie impliciet is gebaseerd: "locus of goals, selfhood, goal stability, emotional response to failure, agencies responsible for socialization". En volgens Kassarian (1962): "Tradition-directed people are oriented in the traditional ways of their forefathers; inner-directed people turn to their own inner values and standards for guidance in their behavior, while other-directed persons depend upon the people around them to give direction to their actions". Een andere kommentator (Peterson, 1964) van Riesman, welke laatste zelf weinig schematisch te werk gaat, ziet bij Riesman een historische of ontwikkelingsgang van de 3 typen van "tradition-direction" via "inner-direction" naar "other-direction" "in such a way that at any point in time all three are present in some degree". De "tradition-direction" speelt in de huidige samenleving geen grote rol meer. In Renaissance en Reformatie was het "inner-direction" type overheersend, het "other-direction" type wordt het in hoog geïn-

dustrialiseerde samenlevingen. In de huidige overgangsfase komen beide typen naast elkaar voor (Centers, 1962).

Ons onderzoeksinstrument gaat terug op de "I-O sociale preference scale" van Kassirjian (1962). Ze vat "inner-directedness versus other directedness" op als een continuüm, dus één-dimensionaal. De 36 items van de schaal zijn afgeleid uit het beschrijvende materiaal van Riesman. Nochtans komt van de daarin door Gutman en Wrong onderscheiden vijf attributen er slechts één in de items terug, die van de "locus of goals". Bij een aantal items ligt de nadruk bovendien eerder op "sociabiliteit" dan op het referentiekader-aspekt van de sociale omgeving. Tot beperking genoodzaakt hebben wij 14 items van het "forced-choice" type o.g.v. "face validity" geselecteerd. Deze zijn elk, na hercodering waarbij aan een "inner-directed" antwoord 1 punt werd gegeven, aan een "other-directed" 0 punt, gekorreleerd met de somscore van de overige 13 items. Van negen items waren de korrelaties zeer significant ($p < 0.01$), maar niet hoog, variërend van .13 tot .26. De test/hertest resultaten van Kassirjian, en de twee bevredigende uitkomsten van eksterne validatie (Kassirjian, 1962) brachten ons evenwel tot de konstruktie van een ééndimensionale schaal van "other-directedness versus inner-directedness". Typerend item: "Ik geef de voorkeur aan een beroep waarin ik: op mijn eentje kan werken ("inner-directedness") - met verschillende mensen in kontakt kom ("other-directedness"). Bijlage 1-22.

Het konsept *dogmatisme* vloeit voort uit de kritiek van Rokeach (1956, 1960, 1968) op de F-scale van Adorno et al. (1950). Deze F-scale, ontwikkeld om de autoritaire persoonlijkheid te meten, zou structurele en inhoudelijke elementen van de psychologische cognities niet goed onderscheiden, waardoor "autoritair" samenvalt met "politiek extreem rechts". Onder dogmatisme verstaat Rokeach een autoritaire kijk op het leven, intolerantie tegenover tegengestelde overtuigingen en het uitsluitend aksepteren van nieuwe informatie wanneer deze analoog is aan het eigen standpunt. Een belangrijk structureel element is het "belief/disbelief systeem", duidend op de wijze waarop de cognities in de persoonlijkheid zijn geordend. Op basis van Rokeach's 40 items tellende D-scale ontwikkelden Defares en Van Praag

(1969) een D-schaal van 17 items waarvan vijf er 14 overnamen. De antwoorden op de 14 betreffende uitspraken zijn gesommeerd. Typerend item: "de meeste mensen weten nu eenmaal niet wat goed voor ze is". Bijlage 1-23*.

Het koncept *sociale wenselijkheid* is geoperationaliseerd door middel van 13 items van Hermans (1967). Na hercodering en iteratieve klusteranalyse (Boon van Ostade, 1969), zijn de items opgeteld. Typerende items: "zo nu en dan sta ik er echt op mijn zin door te drijven" en "ik heb wel eens van iemand geprofiteerd". Bijlage 1-24.

2.4.2.4. *Sociale achtergrondvariabelen*

Als indikator voor het *sociaal-ekonomisch milieu* is gebruik gemaakt van de beroepsklassifikatie van het ITS. Deze klassifikatie is het resultaat van een sekundaire analyse over vijf onderzoeken welke onder andere tot doel had na te gaan welke beroepskenmerken het meest verantwoordelijk zijn voor de plaats van een beroep op de beroepsladder. De beroepskenmerken werden onderscheiden in objectief externe kenmerken (hangen niet regelrecht samen met de aard van de te verrichten werkzaamheden maar worden als achtergrondselementen naar het beroep toe gedefinieerd; voorbeelden: genoten opleiding, bedrijfstak) en in objectief-interne kenmerken (aspecten welke eigen zijn aan de aard en het nivo van de te verrichten werkzaamheden, zoals nivo van vereiste scholing, handen- versus hoofdarbeid). Een aantal meer uiterlijke waarneembare kenmerken werd nu zodanig gekombineerd tot groepen dat een maximale korrelatie ontstond met de prestigekore van het beroep (gebaseerd op de stratumindeling van Van Tulder, 1962), Pearson's $r = .89$. Verdere analyses, o.a. naar de relaties tussen de beroepskenmerken en allerlei houdingen en gedragingen, welke voor bepaalde sociale lagen karakteristiek geacht zouden kunnen worden, leidden tot een klassifikatie met zes klassen op basis van de volgende beroepskenmerken: handen versus hoofdarbeid, (vereiste) opleiding, nivo van vereiste verstandelijke aanleg, leidinggeven, zelfstandigheid van

* Een uitvoeriger inzicht in het koncept dogmatisme en de meting ervan in het Nijmeegse Groei-onderzoek, alsmede in een aantal validiteitsanalyses geven Emanuel-Vink en van 't Hof (1977, 1979).

het beroep. Deze gegevens kunnen worden afgeleid uit de naam van het beroep en een korte taakomschrijving en uit een drietal aanvullende vragen. De beroepsnivo's zijn: 1. ongeschoolde arbeiders, 2. geschoolde arbeiders, 3. lagere employees, 4. kleine zelfstandigen, 5. middelbare employees en 6. hogere beroepen. Van deze uiteindelijk gekonstrueerde klassifikatie wordt geen korrelatie met Van Tulder's stratumindeling genoemd. (ITS, 1971). Bijlage 1-25.

Swanborn (1978) noemt de gevolgde konstruktieprocedure objektief-analytisch, als kontrast t.o.v. die van Van Heek et al. (1958) en Van Tulder (1962). Deze laatste methode wordt subjektief-synthetische genoemd, subjektief omdat naar percepties van beroepsprestige door beoordelaars wordt gevraagd en synthetisch omdat de percepties van een beroep door verschillende beoordelaars worden gemiddeld. Tegen deze methode zijn ernstige bezwaren ingebracht o.a. door Van Doorn (1955) en Smyth (1971), welke laatste spreekt van de "classic mistake" van de "aggregation of subjektive evaluations". De ITS-klassifikatie is volgens Swanborn niet strikt als ordinaal te beschouwen, maar in de praktijk wel als een samengevatte ordinale indeling te gebruiken. Hij pleit ervoor de klassifikatie zodanig te ontwerpen dat deze vrijwel als ordinale prestigerangschikking is op te vatten. In ons onderzoek hebben wij de klassifikatie gebruikt, alsof het om een ordinale schaal ging. De betreffende vier vragen zijn uitsluitend gesteld aan de mannen.

De *beroepskategorie van de werkende vrouw* is vastgesteld door aan de vrouwen die in een beroep werkzaam waren de vraag te stellen hun functie te omschrijven. Hieruit werden 11 categorieën afgeleid die werden geherkodeerd tot de twee categorieën handen- versus hoofdwerk. Bijlage 1-26.

Het *opleidingsniveau* werd bepaald tijdens de eerste meetperiode van het onderzoek bij de kinderen in de eerste helft van 1971, dus niet door middel van één van de enquêtes. Aan de ouder die het kind vergezelde werd de vraag gesteld welke de hoogste voltooide opleiding was die hij of zij had genoten en welke die van de partner was. De antwoorden werden tot vier categorieën teruggebracht. Bijlage 1-27.

De *religieuze betrokkenheid* van de respondenten is gemeten door

de na dichotomisering geherkodeerde antwoordmogelijkheden op items m.b.t. kergang, kerkbelasting, lezen van godsdienstige literatuur, kijken en/of luisteren naar godsdienstige programma's te sommeren. Bijlage 1-28.

De *politieke betrokkenheid* is op dezelfde wijze als de religieuze betrokkenheid gekonstrueerd uit vier items: een item m.b.t. de politieke voorkeur en verder items m.b.t. lidmaatschap van een politieke partij, bezoek aan politieke bijeenkomsten en lezen van literatuur en/of kijken en/of luisteren naar politieke programma's. Bijlage 1-29.

De *vrijetijdsbesteding* is geïndiceerd door middel van een groot aantal vragen met betrekking tot het gedrag van mensen in hun vrije tijd en met betrekking tot het bezit van goederen die voor dit gedrag noodzakelijk kunnen zijn. Faktoranalyse over 14 items (soms geherkodeerd uit andere) gaf een duidelijke structuur van vier factoren: "kultureel bezig" (typerend item: "Leest U wel eens een boek? Zo ja, hoe vaak?"), "godsdienstig bezig" ("Leest U wel eens een boek over godsdienstige vraagstukken?"), "opinievormend bezig" ("Leest U regelmatig een krant?") en "televisie kijken" ("Kijkt U wel eens naar de televisie? Zo ja, hoe vaak?"). Bijlage 1-30.

2.4.3. *Longitudinaal gemeten variabelen*

Een aantal van de in par.2.4.2. behandelde konsepten is in elk van de drie enquêtes gemeten. Dit is gedaan om analyses mogelijk te maken naar de veranderlijkheid van attitudes in de loop van een aantal jaren (zie verder de derde doelstelling genoemd in par.2.2.)*. Enige van deze attitudes zijn gebruikt voor de konstruktie van de mentaliteitsschaal. De drie metingen kunnen gebruikt worden om een analyse uit te voeren die het mogelijk maakt een uitspraak te doen over de betrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal (in par. 3.3.).

De gevolgde werkwijze hield in dat allereerst een selektie werd gemaakt uit de items welke in de faktoranalyses op de verzamelingen

* Een uiteenzetting van de gevolgde procedures m.b.t. deze doelstelling wordt gegeven in Heydendael, Tax and Persoon (1979), Heydendael, Van 't Hof and Tax (1979) en Emanuel-Vink, Van 't Hof and Viissers (1979).

items van de eerste enquête waren gehandhaafd. Deze selectie vond plaats op basis van de kommunaliteiten van de items op de factoren. Deze aldus geselecteerde items werden opgenomen in de vragenlijsten van de tweede en van de derde enquête. De tweede en derde enquête werden niet gehouden onder de non-participanten. Deze staan dus buiten de longitudinale analyses. De tweede enquête is slechts afgenomen bij de helft van de deelnemende ouders. Er is om technische redenen hierbij geen selectie gemaakt uit de individuele gezinnen maar uit de geboortekohorten van de kinderen. Om arbitraire redenen viel de keuze op de ouders van de even kohorten. Zoals eerder vermeld zijn dit ouders van kinderen uit alle leeftijdsklassen en van beide seksen. In de derde enquête zijn weer alle deelnemende ouderparen bezocht. Naast het gemeenschappelijk deel van longitudinaal gemeten items bevatte iedere enquête nog een aantal een maal gemeten items.

Ten behoeve van de analyse naar het vóórkomen van structurele veranderingen in de factorstructuren is de volgende samenvatting van oudergroepen die in de drie enquêtes betrokken zijn te maken:

<i>meetijdstip</i>	<i>ouders van kinderen uit de</i>	<i>aangeduid met</i>
eerste enquête	even kohorten	1-even
eerste enquête	oneven kohorten	1-oneven
tweede enquête	even kohorten	2-even
derde enquête	even + oneven kohorten	3

Structurele verschillen tussen twee verschillende groepen respondenten (al of niet met een tijdsverschil ondervraagd) kunnen worden geanalyseerd door middel van een stress-maat. Wij gebruikten hiervoor de wortel van het gemiddelde gekwadrateerde verschil tussen de ladingen van korresponderende items op korresponderende factoren (Roskam et al., 1969). Om de vergelijkbaarheid tussen twee factorstructuren zo groot mogelijk te maken werden ze daartoe eerst naar elkaar toe gerooteerd. Bij een vergelijking van de factorstructuren van groep A en groep B werd dan een orthogonale rotatie matrix Q gezocht zó dat de stress van A en B minimaal was. Deze rotatieprocedure werd na de tweede enquête als volgt toegepast. Voor de groep indicerende items van elk konsept werd een afzonderlijke factoranalyse uitgevoerd over

de groep respondenten 1-even, 1-oneven en 2-even. De faktorstructuren van 1-oneven en 2-even werden elk geroteerd naar de faktorstructuur van 1-even. De stress tussen 1-even en 1-oneven kan als indicatie beschouwd worden voor de stress die ook tussen 2-even en 1-even zal bestaan ook al zou er geen sprake zijn van structurele verandering. Bij een te hoge stress (als grens werd gekozen .20) werd getracht tot een lagere te komen door items te elimineren of het aantal factoren te veranderen. Op deze wijze werden factoren verkregen die zich stabiel toonden in de periode van eerste tot tweede enquête. Na het aldus bepalen van akseptabele faktorstructuren over elk van de drie onderzoeksgroepen apart (dus met een akseptabele stress tussen 1-even en 2-even en 1-even en 1-oneven) werd een overall-faktoranalyse uitgevoerd over 1-even + 1-oneven + 2-even. Om praktische redenen werd deze ekstensieve stress-analyse niet uitgevoerd met ook de faktorstructuren van de derde enquête erbij. Het visueel checken van de faktorladingen van de items op de factoren van de eerste enquête en op die van de eerste, de tweede en de derde enquête gekombineerd liet zeer grote overeenkomsten zien en werd daarom als voldoende beschouwd.

In Tabel 2.4. worden enige resultaten van de stress-analyses getoond met betrekking tot die variabelen die in ons onderzoek gebruikt zullen worden. Het gaat om de stress-maten 1-even x 1-oneven en 1-even x 2-even en om de verklaarde varianties van de factoren en de totaal verklaarde varianties van de faktorstructuren per konsept. Uit de tabel blijkt dat in alle gevallen de stress beperkt bleef tot .16 of lager. Dit gold ook voor de niet vermelde variabelen (vijf konsepten op het gebied van medische attitudes met in totaal negen factoren) op één uitzondering na: de stress-maat 1-even x 2-even met betrekking tot de faktor "sociale waardering van de gezondheid" bedroeg .34. De konklusie kan dan ook zijn dat de vragenlijsten met in totaal 23 factoren vrijwel in alle gevallen een stabiele structuur vertoonden gedurende de periode waarbinnen de drie meettijdstippen vielen.

Behalve een interne vergelijking tussen de longitudinaal gemeten factoren, zoals hier beschreven, is echter ook een vergelijking van de overall-faktorstructuren (dus over de skores op de items van eerste, tweede en derde enquête tezamen) met die over de uitgebreidere

Tabel 2.4. Overzicht van stress-waarden en van percentages verklaarde variantie, gespecificeerd naar 14 factoren met betrekking tot zes longitudinaal gemeten konsepten.

konsepten en variabelen (factoren)	stress		verklaarde varianties (%)	
	1-even 1-oneven	1-even 2-even	1 + 2	1 + 2 + 3
<i>kultuur-pedagogisch nivo</i>			39	40
1. koöperatieve houding t.o.v. de school	.05	.07	39	40
<i>aspiratienivo m.b.t. de kinderen</i>			35	33
1. prestatieverwachtingen m.b.t. de kinderen	.08	.06	35	33
<i>ouder-kindrelatie</i>			54	54
1. autokratische houding	.08	.06	9	16
2. overprotektie	.09	.13	29	17
3. autonomiebevorderende houding	.10	.10	8	10
4. zelfbeklag	.16	.15	8	12
<i>anomie/aliënatie</i>			49	49
1. anomia	.07	.05	32	34
2. politieke machteloosheid	.11	.08	16	15
<i>aspiratienivo/tijdspektief</i>			48	47
1. ekstrinsieke waardering van de arbeid	.08	.05	20	12
2. geldingsstreven	.12	.12	9	11
3. intrinsieke waardering van de arbeid	.08	.12	10	10
4. prestatiedwang	.10	.09	9	14
<i>waardering plicht en vrije tijd</i>			49	50
1. puritanisme	.04	.04	29	28
2. hedonisme	.07	.03	20	22

verzamelingen van de eerste enquête waaruit ze zijn geselecteerd, van belang. Hiertoe zijn deze overall faktoranalyses opgenomen in de Bijlagen 2.1 - 2.6, zodat ze gelegd kunnen worden naast de overeenkomstige faktoranalyses in de Bijlagen 1. Deze vergelijking leert ons het volgende. De overall-faktoranalyses over de indicerende items van cultuur-pedagogisch nivo, aspiratienivo met betrekking tot de kinderen en ouder-kindrelatie zijn vrijwel identiek aan die over de eerste enquête, overigens uitgevoerd over de skores van participanten én non-participanten. Het betrof ook in beide gevallen dezelfde verzamelingen items. Van waardering plicht en vrije tijd zijn minder items longitudinaal gemeten. De uitgezochte items laadden hoog op de factoren puritanisme en hedonisme van de eerste enquête en komen in de overall-faktoranalyse ook weer uniek hoog op deze factoren terug, reden waarom we de overall factoren dezelfde naam hebben laten behouden. De faktoranalyse over de items van anomie/aliënatie in de eerste enquête laat een relatief groot aantal items zien die niet uniek hoog laden op één faktor maar tegelijk een nogal aanzienlijke faktorlading ($>.30$) hebben op een andere faktor (Bijlage 1-17). Dit betekent waarschijnlijk dat voor de respondenten de vier door ons naar aanleiding van deze faktoranalyse benoemde dimensies niet een realiteitswaarde vertegenwoordigen overeenkomstig de eraan gegeven interpretaties, dan wel dat de betreffende items nogal multi-interpretabel zijn geweest. Voor de longitudinale meting zijn daarom slechts de van Srole afkomstige anomia-items geselecteerd, alsmede twee items van de faktor politieke machteloosheid. Deze komen ook, aldus gegroepeerd, in de overall faktoranalyse terug (Bijlage 2-4). Aan de Srole-faktor hebben wij de naam anomia gegeven. Met betrekking tot aspiratienivo/tijds-perspektief laden de geselecteerde longitudinale items van de factoren ekstrinsieke waardering van de arbeid, geldingsstreven en intrinsieke waardering van de arbeid weer uniek hoog op "hun" factoren in de overall-faktoranalyse, die van interne prestatiedwang en toekomstgerichtheid komen echter samen in één faktor die we prestatiedwang genoemd hebben. Andere oplossingen lieten een te hoge stresswaarde zien. In alle hier genoemde overall-faktoranalyses was het niet nodig een longitudinaal item te laten vallen teneinde tot een

lage stress-waarde te komen. Dit was wel het geval in een faktoranalyse over de indicerende items van waardering tandarts. De drie-faktorenoplossing van de eerste enquête was niet terug te krijgen zonder hoge stress-waarden. Slechts een één-faktorenoplossing met eliminatie van vier items gaf een lage stress-waarde. De overige vier overall-faktoranalyses over longitudinaal gemeten medische attitudes vertoonden echter steeds een goede "fit" met de faktoranalyses van de eerste enquête. Deze vijf overall-faktoranalyses zijn hier echter niet weergegeven omdat ze in ons onderzoek verder niet worden gebruikt. Andere konsepten behalve de zes van de Bijlagen 2 en de medische attitudes zijn niet longitudinaal gemeten.

2.5. Kritische beschouwing

In dit hoofdstuk is een deel van de variabelen beschreven die in het kader van het ouderonderzoek binnen het Nijmeegse Groei-onderzoek gemeten zijn in de eerste, tweede of derde enquête. Het ging om die variabelen die ook daadwerkelijk zijn benut ten behoeve van de konstruktie van de mentaliteitsschaal (hoofdstuk drie) en van de analyses ter validering van deze mentaliteitsschaal (hoofdstuk vier). Een kritische kanttekening is thans op zijn plaats. De "brede" benadering waarvoor gekozen werd in par. 2.2., waar de doelstellingen van het ouderonderzoek beschreven zijn, heeft naast zijn verdiensten in explorerend onderzoek ook zijn nadelen. Met betrekking tot de keuze van te meten konsepten, de operationalisering er van en tot slot de datareduktie is de werkwijze van de groep onderzoekers die het ouderonderzoek uitvoerde eerder ekstensief dan intensief geweest. Dit was, gezien het grote aantal relevant geachte konsepten, welhaast onvermijdelijk. Het gevolg was dan ook dat in de bedoelde fasen van operationaliseren en variabelenkonstruktie mogelijk niet steeds een noodzakelijke nauwgezetheid is aangehouden, mede ook met het oog op de tijdsdruk die de longitudinale metingen met zich meebrachten. Dit geldt met name ook voor de routinematige toepassing van de faktoranalyse als reductie-techniek en tegelijkertijd als techniek voor de konstruktie van schalen. Meer geavanceerde schaaltechnieken en, er aan voorafgaand, een

meer weloverwogen keuze van items was waarschijnlijk in een aantal gevallen meer op zijn plaats geweest. Dit moge ook blijken uit de vaak niet erg hoge homogeniteitscoëfficiënten en die zijn opgenomen in de Bijlage 1, variërend van .32 tot .81.

Om twee redenen echter zijn deze objecties weer enigszins te relativiseren. De eerste reden komt naar voren uit de in par. 2.4.3. beschreven stress-analyses. Weliswaar is in een aantal gevallen daar een bevestiging te vinden voor bovenstaande kritiek: de drie factorenoplossing over de items van "waardering tandarts" was longitudinaal niet zonder hoge stress te repliceren, de dimensie "sociale waardering van gezondheid" van het konsept "waardering gezondheid en gebit" kwam slechts met een relatief hoge stress-maat (.34) longitudinaal terug en ook met betrekking tot "aspiratie-nivo/tijdspectief" was in de oplossing van de eerste enquête waarschijnlijk één faktor teveel geëxtraheerd. In de overige gevallen echter waren de lage stress-waarden er achteraf juist een aanwijzing voor dat de betreffende factoren dimensies in de werkelijkheid betreffen die zeer waarschijnlijk ook zullen bestaan. Met andere woorden: onze kritiek treft niet al ons datamateriaal in dezelfde mate.

De tweede reden betreft de functie van deze variabelen in dit onderzoek (en in de analyses betreffende de overige doelstellingen van het ouderonderzoek). Dit onderzoek is eerder explorerend dan toetsend. Het borduurt weliswaar voort op de bevindingen van anderen, de vraagstelling is echter niet zo afgeperkt dat een strikte theorie of uit een theorie af te leiden proposities moeten worden getoetst, maar eerder ruim in die zin dat wordt nagegaan of een stukje werkelijkheid zichtbaar gemaakt kan worden dat de samenhang tussen verschijnselen inzichtelijker kan maken. Deze doelstelling vraagt niet om een absoluut antwoord, relatief geldige variabelen zijn dan voldoende, zeker als men bedenkt dat de geldigheidsvraag altijd slechts een relatieve oplossing krijgt.

DE KONSTRUKTIE VAN DE MENTALITEITSSCHAAL

3.1. De selectie van variabelen3.1.1. *Inleiding*

Voor de konstruktie van een met sociaal-ekonomisch milieu samenhangende mentaliteitsschaal kiezen wij nu variabelen uit het databestand van het ouderonderzoek (zie hoofdstuk twee). Hierbij gaan we er van uit dat de variabelen als indicatoren beschouwd moeten kunnen worden van de dimensie waarvan de polen overeenkomen met Kohn's "self-direction" respektievelijk "conformity", in de meest ruime betekenis die hij aan de konsepten gegeven heeft (zie par. 1.2.5. en 1.3.), dus inklusief een horizontale interpretatie van "conformity". Als element aan deze betekenis voegen wij echter een tijdsdimensie toe op grond van het gestelde in par. 1.3. : "self-direction" houdt toekomstgerichtheid in en "conformity" een op het heden gerichte oriëntatie. Wij kiezen de variabelen zoveel mogelijk in overeenstemming met de nu bepaalde theoretische inhoud van de konsepten (vertikale indicering), dan wel met de variabelen die Kohn als indicatoren in zijn onderzoek heeft gebruikt (horizontale indicering). Hierbij streven we ernaar dat zowel waarden en oriëntaties binnen de gezinssituatie als ten aanzien van omgevingsaspecten (bij Kohn het werk en de samenleving) en zelfbeeld door indicerende attitudes (zie par. 1.3.) vertegenwoordigd zijn.

3.1.2. *De keuze van variabelen uit het ouderonderzoek*

Wij komen dan tot de volgende selectie van 15 variabelen: De

koöperatieve houding t.a.v. de school. Uit de items op grond waarvan deze variabele is gekonstrueerd (Bijlage 1-10) blijkt dat hierin zowel wordt benadrukt het belang van onderwijs als middel om vooruit te komen (een specificatie die door Hyman (1953) aan het waardencomplex van de "middle class" is toegevoegd) als de ontkenning dat het onderwijs zich vooral op aspecten als beleefdheid en goede manieren dient te richten (cfr. Kohn's "intent" vs. "consequences").

Ook de *autokratische houding* is in overeenstemming met dit laatste aspect en, zoals hier geoperationaliseerd, met de onderzoeksbevindingen van Kohn m.b.t. ouderlijke opvoedingsgedrag.

De *prestatieverwachting m.b.t. de kinderen* is de derde "parental value" die is geselecteerd. De verwachtingen t.a.v. deze variabele zijn enigszins ambivalent. Enerzijds vindt Kohn een zwakke maar significante korrelatie tussen "self-direction" en onderwijsverwachtingen die vaders hebben van hun kind. Anderzijds echter zijn de samenhangen in de diverse onderzoeken tussen sociaal-ekonomisch milieu en waarden die men voor zijn kind belangrijk vindt als "ambitious" en "tries hard to succeed" niet erg consistent. Als waarde die men voor zichzelf van belang vindt zijn, parallel aan de prestatieverwachting m.b.t. de kinderen *geldingsstreven* gekozen, en verder de variabelen *instrumentaliteit* en *ekspressiviteit* (de nadruk ligt dan op van buiten opgelegd gedragskonformisme m.b.t. de rolverdeling tussen man en vrouw; gekozen is voor de normatieve versie, zie par.2.4.2.2.) en de traditionele vs. de "developmental" ovatting m.b.t. de moederrol, de vaderrol en de kinderrol. Deze laatste dichotomieën, in 1946 door Duvall omschreven en in onderzoek toegepast, geven volgens Kohn in essentie reeds het verschil aan tussen respectievelijk het benadrukken van ekstern konformisme en interne processen. De drie maten zijn hier door somming gereduceerd tot één schaal: de *traditionele vs. "developmental" gezinsrolopvatting*.

Twee dimensies van anomie/aliënatie zijn, overeenkomstig onderzoeksbevindingen van Kohn, geselecteerd als aspecten van de oriëntatie op de samenleving: *doelloosheid* - "een subjectief onvoldoende doelstelling in een sociaal systeem" -, samenhangend ook met het ontbreken van toekomstgerichtheid, en *machteloosheid* - "een subjectief onvol-

doende nastreefbaarheid van doeleinden in een sociaal systeem" -, "conformity is the natural consequence of inadequate opportunity to be self-directed" (Kohn, 1969, p.189). *Lokale vs. landelijke gerichtheid* valt enigszins samen met "conformity vs. self-direction" en is in overeenstemming te zien met de door Milio gesignaleerde gerichtheid op "peers" en "experts" van respectievelijk de "working class" en de "middle class" (Milio, 1967).

"Other- vs. innerdirectedness" is aan de selectie toegevoegd ondanks Kohn's bezwaren tegen het gelijkschakelen van zijn "conformity" en "self-direction" aan deze theoretische begrippen van Riesman. De wijze waarop Kohn zijn "conformity" heeft geoperationaliseerd (nl. niet slechts als "conformity to external authority" - zoals beoogd - maar ook als "conformity to one's peers") heeft echter de ruimte geschapen "otherdirectedness" te beschouwen als indikator van "conformity" (zie par. 1.2.5.). Tegelijkertijd benadrukt de wijze waarop "innerdirectedness" door ons is geoperationaliseerd vooral een bij het handelen vertrouwen op eigen standaarden, geheel in overeenstemming met "self-direction". "Other- vs. innerdirectedness" passen enigszins in het aspect zelfbeeld (cfr. Kohn's ideeënkonformisme). Dit geldt ook voor *toekomstgerichtheid* (zie par. 1.2.5.), *uitstel van vs. directe behoeftebevrediging* - in zijn algemene betekenis door Milio (1967) genoemd in de opsomming van in de literatuur voorkomende korrelaten met de waardenkomplexen van respectievelijk "middle class" en "working class", door ons echter geoperationaliseerd als reactie op lichamelijke klachten - en *hedonisme*. Hedonisme komt sterk overeen met directe behoeftebevrediging in de algemene zin; er is een konnotatie met op het heden gericht zijn. Tenslotte is ook *waardering van netheid m.b.t. wonen* geselecteerd. Deze variabele is niet duidelijk tot één van de aspecten "parental values", waarden voor zichzelf, oriëntatie t.a.v. het werk en de samenleving en zelfbeeld te rekenen. Er zijn echter parallellen met de "parental value" netjes en schoon, maar er is ook een element dat naar de sociale kontekst verwijst - "das Wohnenerlebnis als Grundlage, von dem alles ausströmt und zu dem alles hinfließt" (Silbermann, 1966, p.117) -.

Het is niet gelukt in het materiaal van het ouderonderzoek varia-

belen te vinden die als indicatoren kunnen gelden voor "self-direction vs. conformity" m.b.t. het aspekt konseptie van het werk. Onze intrinsieke waardering van het werk heeft een afwijkende betekenis van Kohn's "intrinsic qualities of work". Door Kohn wordt hierbij gerefereerd aan de vrijheid verbonden aan een baan, aan de mogelijkheid om mensen te helpen en zijn vermogens te ontplooiën, door ons aan het belang dat men überhaupt aan werken hecht. Daardoor past onze variabele niet in de "self-direction" vs. conformity" dimensie. Dit geldt ook voor ons puritanisme. Het begrip is gerelateerd aan arbeidsethos en drukt uit dat geluk en plezier slechts zijn toegestaan na inspanning en werken. Er is één voordeel verbonden aan het weglaten van indicatoren m.b.t. het werkaspekt in onze verzameling: er ontstaat zo een grotere mogelijkheid dat een voor mannen en vrouwen overeenkomstige schaal kan worden gekonstrueerd. Minder dan 20% van de vrouwen in onze ouderpopulatie oefent een beroep uit. Intrinsieke en ekstrinsieke waardering van het werk zou daarom voor de mannenpopulatie - met overwegend meer beroepservaringen - en voor de vrouwenpopulatie op afwijkende bases geskoord worden.

Niet aan de selectie toegevoegd zijn verder dogmatisme (overeenkomend met het autoritair konservatisme van Kohn in de "working class" en in tegenstelling tot de "open-mindedness" in de "middle-class") en de opvoedingsstijlen ondersteuning en strengheid, passend bij het benadrukken van respektievelijk "intent" en "consequences". De reden hiervoor is praktisch: deze variabelen zijn alleen in de tweede respektievelijk de derde enquête opgenomen, dus niet gemeten bij de non-participerende ouders; de 15 wel geselecteerde variabelen zijn gemeten in de eerste enquête, bij alle participerende en non-participerende ouders. Hierdoor wordt de basis voor de mentaliteitsschaal verbreed. Overigens blijft het mogelijk de relatie van de mentaliteitsschaal met deze niet-geselecteerde variabelen na te gaan. (zie hoofdstuk vier).

3.2. De schaalconstructie

3.2.1. *Inleiding*

In deze paragraaf wordt via een aantal stapsgewijs uitgevoerde analyses en genomen beslissingen de mentaliteitsschaal gekonstrueerd. De beslissingen hebben betrekking op de - nu empirische - inpasbaarheid van de afzonderlijke variabelen in de selectie. Ze worden genomen op basis van de interpretatie van het "gedrag" van de variabelen in analytische en in theoretische zin. De beslissingen betreffen ook de keuzes met betrekking tot de achtereenvolgens uit te voeren analyses.

3.2.2. *Klusteranalyses*

Voor een eerste structuuronderzoek wordt gekozen voor een klusteranalyse op personen. Hiermee kan worden nagegaan:

- a) of de skoring van de variabelen in de clusters in overeenstemming is met de geformuleerde verwachtingen;
- b) of besloten moet worden tot het waarschijnlijke bestaan van twee duidelijk te onderscheiden clusters "self-direction" respectievelijk "conformity" dan wel tot één dimensie waarvan "self-direction" en "conformity" de respectievelijke polen vormen.

Als klustertechniek is gebruik gemaakt van de hiërarchische klusteranalyse volgens Ward, zoals opgenomen in het programmappakket Clustan (Wishart, 1969). In het hiërarchisch klusteringsproces wordt uitgegaan van alle individuen. In de eerste stap worden de twee individuen met de kleinste onderlinge afstand (kleinste "dissimilarity") samengevoegd tot een cluster van twee personen. In de volgende stappen wordt steeds gezocht naar die fusie van clusters of individuen, die de meest "hechte" clusters oplevert. Bij de methode van Ward wordt uitgegaan van de euclidische afstand tussen twee individuen op grond van de waarde die de gekozen variabelen aannemen, als "dissimilarity". Het fusieproces eindigt als alle individuen samen één cluster vormen. Door bestudering van het fusieproces in combinatie met theoretische verwachtingen kan een bepaalde tussenstap als uiteindelijke clusterindeling gekozen worden.

Na iedere stap van het fusieproces kan, uitgaande van:

x_j = het gemiddelde van variabele j en

s_j = de standaardafwijking van variabele j voor de gehele steekproef voor kluster k berekend worden:

x_{kj} = het gemiddelde van variabele j in kluster k

s_{kj} = de standaarddeviatie van variabele j in kluster k

s_{kj}^2/s_j^2 = F-ratio: een maat voor de aan de totale steekproef gerelateerde homogeniteit van kluster k met betrekking tot variabele j

$(x_{kj} - x_j) / s_j$ = T-waarde: de verschuiving van het gemiddelde van variabele j in kluster k ten opzichte van het steekproefgemiddelde, uitgedrukt in standaarddeviaties van de gehele steekproef.

Op basis van de F-ratio's (maat voor homogeniteit) en de T-waarden (aanduiding voor het klustergemiddelde vergeleken met het overall-gemiddelde) van de variabelen kan zowel een bepaald kluster worden geïnterpreteerd als de bijdrage van elke variabele aan die interpretatie.

De hiërarchische klustering is hier uitgevoerd over N-3 stappen, dus tot er drie klusters waren. Van drie klusters kan worden nagegaan of één te identificeren is als een "self-direction"-kluster en één als een "conformity"-kluster. Zijn de F-ratio's van de variabelen erg klein, dus de homogeniteit in de scores op de variabelen groot, dan kan besloten worden tot het bestaan van twee duidelijk te onderscheiden klusters. Zijn de F-ratio's daarentegen aan de grote kant én neemt het derde kluster een tussenpositie in tussen "self-direction" en "conformity", af te meten aan de T-waarden, dan ligt het voor de hand dat we te maken hebben met één dimensie "self-direction vs. conformity".

De klusteranalyses zijn apart uitgevoerd voor mannen en vrouwen, beide voor participanten en non-participanten in één groep. De drie klusters van de mannen met F-ratio's en T-waarden van de variabelen staan in Tabel 3.1., die van de vrouwen in Tabel 3.2..

Bij de mannen en bij de vrouwen zijn de klusters te herkennen als "conformistic" klusters. Er is blijkens de T-waarden een minder koöperatieve houding t.a.v. de school, men is er autokratischer in de opvoeding, wijst de traditionele rollen voor man en vrouw niet af en

beklemt voortaan relatief sterk (grote T) en vrij algemeen (kleine F-ratio) de traditionele gezinsrolopvatting. De mannen, maar vooral de vrouwen hebben een relatief hoge prestatieverwachting van hun kinderen. In het kennelijk "self-directed" kluster c heeft men, vooral bij de mannen, deze prestatieverwachting duidelijk niet. Deze variabele gedraagt zich dus minder ambivalent dan onze verwachtingen in par. 3.1.2. waren. Achteraf moet erkend worden dat deze scores goed passen in het totale beeld: wie gericht is op "intent" in plaats van op "consequences" en een meer "developmental" vader-, moeder- en kinderroloppvatting heeft, kan niet tegelijkertijd een hoge prestatieverwachting van zijn kinderen voorop stellen. Dit geldt wel in de "conformistic" kontekst. Daar worden normen van buiten af ervaren, zowel die van de kant van de samenleving: men moet vooruitkomen, als die van de kant van de "peers", van de direkte horizontale kontekst. Geldingsstrevens, "succes" bij Kohn, past hier eveneens bij, zoals het door ons is geoperationaliseerd onder verwijzing naar de sociale kontekst. De aliënatievariabelen scores in de "conformistic" klusters eveneens in de verwachte richting, met uitzondering van machteloosheid bij de vrouwen. Men is er lokaal- en "other"-gericht. Toekomstgerichtheid wordt afgewezen, maar niet sterk en met een relatief grote spreiding, konform de verwachting dus maar niet overtuigend. Er is een tendens tot uitstel van behoeftebevredestiging, eveneens gespreid geskoord en vooral bij de mannen niet zo duidelijk. Tenslotte wordt, zoals verwacht, hedonisme relatief benadrukt, - maar eveneens weinig algemeen - alsmede de netheid van het wonen als wenselijk ervaren.

De klusters c zijn te identificeren als "self-directed". De T-waarden van de variabelen zijn er alle tegengesteld aan die van de "conformistic" klusters b en in de verwachte richting, voorzover deze was geformuleerd. De klusters a kunnen bij mannen en vrouwen als tussenklusters gezien worden. Vrijwel zonder uitzondering duiden de T-waarden er op een gemiddelde van de variabelen dat veel dichter bij het overall-gemiddelde ligt dan die van de variabelen in de "conformistic" en "self-directed" klusters. Bij de vrouwen zijn de gemiddelden van de variabelen in dit tussenkluster gelijkelijk verdeeld tussen meer "self-directed" en meer "conformistic" waarden, bij de man-

Tabel 3.1. De drie klusters die door hiërarchische klusteranalyse voor de mannen zijn bepaald op basis van de 15 geselecteerde variabelen. F-ratio's en T-waarden* van de variabelen in de klusters. Rangnummer 1, 2 of 3 per T-waarde waarbij 1 = skore in de richting van "self-direction", 3 in de richting van "conformity" en 2 er tussen in. N = 564.

variabelen	kluster a			kluster b			kluster c		
	F	T*	rangnr.T	F	T*	rangnr.T	F	T*	rangnr.T
<i>koöperatieve houding school</i>	.58	.47	2	.84	-.61	3	.68	.48	1
<i>autokratische houding</i>	.88	-.06	2	.83	.33	3	1.00	-.57	1
<i>prestatieverwachting kinderen</i>	.92	.02	2	.82	.39	3	.50	-.83	1
<i>geldingsstreven</i>	.69	.19	2	.75	.38	3	.44	-1.11	1
<i>instrumentaliteit</i>	.75	-.23	2	1.01	.33	3	.98	-.31	1
<i>ekspressiviteit</i>	.81	-.06	2	1.09	.29	3	.69	-.50	1
<i>trad.vs. "devel." gezinsrolopv.</i>	.66	-.29	2	.69	.63	3	.57	-.82	1
<i>doelloosheid</i>	.80	-.35	1	.93	.44	3	.77	-.34	2
<i>machteloosheid</i>	.87	-.29	1	.95	.36	3	.85	-.26	2
<i>lokale vs. land.gerichtheid</i>	.69	-.34	2	.87	.59	3	.42	-.67	1
<i>"other-vs. innerdirectedness"</i>	.97	.06	2	.82	.35	3	.48	-.82	1
<i>toekomstgerichtheid</i>	.79	.20	2	1.11	-.32	3	.74	.33	1
<i>uitstel van vs.direkte behoeftebevrediging</i>	.91	.14	1	1.07	-.12	3	.95	.02	2
<i>hedonisme</i>	.80	-.27	2	1.04	.45	3	.48	-.48	1
<i>waardering netheid wonen</i>	.84	-.01	2	.79	.40	3	.72	-.80	1
$F \leq .64$, aantal variabelen	1			0			6		
$.64 < F \leq .81$, aantal variabelen	8			3			5		
$F > .81$, aantal variabelen	6			12			4		
N	198			247			119		

*De variabelen zijn opgevat als uni-dimensionaal. Een positief teken van de T-waarde betekent een verschuiving van het klustergemiddelde in de betreffende variabele in de richting van de pool die in de gekozen omschrijving van de variabele tot uitdrukking komt. Bij bipolair omschreven variabelen betekent een positieve T-waarde een verschuiving in de richting van de eerste pool.

Tabel 3.2. De drie klusters die door hiërarchische klusteranalyse voor de vrouwen zijn bepaald op basis van de 15 geselecteerde variabelen. F-ratio's en T-waarden* van de variabelen in de klusters. Rangnummer 1, 2 of 3 per T-waarde waarbij 1 = skore in de richting van "self-direction", 3 in de richting van "conformity" en 2 er tussen in. N = 585.

variabelen	kluster a			kluster b			kluster c		
	F	T*	rangnr.T	F	T*	rangnr.T	F	T*	rangnr.T
<i>koöperatieve houding school</i>	.68	.15	2	.82	-.81	3	.54	.61	1
<i>autokratische houding</i>	.98	-.04	2	.83	.48	3	.79	-.43	1
<i>prestatieverwachting kinderen</i>	.65	-.28	2	.81	.83	3	.63	-.46	1
<i>geldingsstreven</i>	.66	.04	2	.96	.64	3	.60	-.69	1
<i>instrumentaliteit</i>	.80	.19	2	.86	.43	3	.73	-.67	1
<i>ekspressiviteit</i>	1.01	.12	2	.96	.35	3	.63	-.50	1
<i>trad.vs. "devel." gezinsrolpv.</i>	.54	-.04	2	.75	.84	3	.51	-.79	1
<i>doelloosheid</i>	.80	-.16	2	.90	.53	3	.94	-.33	1
<i>machteloosheid</i>	1.07	.06	3	.87	-.04	1½	1.03	-.04	1½
<i>lokale vs. land.gerichtheid</i>	.72	-.01	2	.80	.65	3	.72	-.64	1
<i>"other-vs.innerdirectedness"</i>	.68	.09	2	.90	.51	3	.83	-.63	1
<i>toekomstgerichtheid</i>	.89	-.06	2	.98	-.23	3	1.01	.31	1
<i>uitstel van vs.direkte behoeftebevredestiging</i>	.83	.12	2	1.13	-.39	3	.86	.24	1
<i>hedonisme</i>	.60	-.18	2	1.32	.70	3	.44	-.47	1
<i>waardering netheid wonen</i>	.61	.17	2	.73	.52	3	.91	-.75	1
F ≤ .64 , aantal variabelen	3			0			6		
.64 < F ≤ .81, aantal variabelen	7			4			3		
F > .81 , aantal variabelen	5			11			6		
N	229			178			178		

* Zie onderschrift bij Tabel 3.1.

nen echter zijn de gemiddelden, op drie uitzonderingen na, meer "self-directed", zij het, zoals gezegd, op gematigde wijze.

Terwille van het overzicht zijn in de Tabellen 3.1. en 3.2. de T-waarden voorzien van een rangnummer van 1 tot 3 waarbij 1 aangeeft dat een variabele in één van de drie klusters vooral "self-directed" scoort, 3 dat de score meer "conformistic" is en 2 de tussenwaarde aanduidt. Met de grootte van deze waarden t.o.v. elkaar is hierbij geen rekening gehouden. Het aldus verkregen overzicht bevestigt de indruk van het bestaan van "self-directed" klusters c, "conformistic" klusters b en klusters a. Wij laten nu de meer inhoudelijke aspecten voorlopig voor wat ze zijn. Een voorlopige konklusie is dat het "self-direction"- en het "conformity"-patroon duidelijk herkenbaar door deze klusteranalyse naar voren komen.

De homogeniteit van de klusters in de variabelen is in het algemeen niet erg hoog. Verdelen we de F-ratio's in drie, vrij willekeurige categorieën: $F \leq .64$ (d.w.z. dat de standaarddeviatie van een variabele in een cluster 80% of minder is dan die in de populatie), $.64 < F \leq .81$ (spreiding tussen 80% en 90%) en $F > .81$ (spreiding meer dan 90%) dan kan een overzichtelijke samenvatting van de F-ratio's van de klusters worden gegeven, zie de Tabellen 3.1. en 3.2.. Onze slotkonklusie n.a.v. deze klusteranalyses is nu dat op basis van de concepten "self-direction" en "conformity" geen duidelijk van elkaar af te grenzen groepen van mensen zijn te onderscheiden. Daartegen pleiten de tussenklusters en de betrekkelijk grote spreidingen van de scores rond de variabelengemiddelden. Het is aannemelijker te opperen dat "self-direction" en "conformity" de polen vormen van één unidimensionale schaal waarop veel tussenposities mogelijk zijn. Een factoranalyse als techniek om de posities van individuen op deze dimensie te bepalen is daarom een meer aangewezen voortzetting, ook omdat hiermee de weg wordt geopend naar korrelatieve analyses die met een aldus te vormen "self-direction vs. conformity"-schaal mogelijk zijn.

3.2.3. *Factoranalyses*

De factoranalyses over de 15 variabelen met een één-faktoroplossing, staan weergegeven in Tabel 3.3., apart voor mannen en voor

Tabel 3.3. Faktoranalyse over 15 geselecteerde variabelen, apart voor mannen en voor vrouwen. Principale componentenmethode, één-faktoroplossing met faktorladingen en verklaarde variantie. N = 564, resp. = 565.

1 faktor	mannen	vrouwen
<i>koöperatieve houding school</i>	.61	.61
<i>autokratische houding</i>	-.47	-.41
<i>prestatieverwachting kinderen</i>	-.58	-.60
<i>geldingsstreven</i>	-.60	-.62
<i>instrumentaliteit</i>	-.40	-.46
<i>ekspressiviteit</i>	-.44	-.36
<i>trad. vs. "developmental" gezins- rolopvatting</i>	-.77	-.73
<i>doelloosheid</i>	-.36	-.47
<i>machteleosheid</i>	-.31	-.08
<i>lokale vs. landelijke gerichtheid</i>	-.58	-.64
<i>"other-vs. innerdirectedness"</i>	-.52	-.50
<i>toekomstgerichtheid</i>	.32	.22
<i>uitstel van vs. directe behoefte- bevrediging</i>	.19	.23
<i>hedonisme</i>	-.49	-.57
<i>waardering netheid wonen</i>	-.61	-.60
verklaarde variantie	.25	.26

vrouwen.

De faktorladingen van de variabelen staan alle in de verwachte richting, bij de mannen en bij de vrouwen. Ze zijn consistent met hun "gedrag" in de "self-directed" en "conformistic" klusters van mannen en vrouwen. Bij de mannen en bij de vrouwen representeert de faktor een herkenbare "self-direction vs. conformity"-dimensie. De door de faktor verklaarde variantie is echter niet erg hoog. Maar bij een twee-factoren oplossing wordt geen duidelijke verbetering geboden: de extra verklaarde variantie is slechts 8 - 9%, en de nieuwe factoren zijn moeilijk interpreteerbaar.

De ladingen van enkele variabelen vragen om aandacht. De variabele uitstel van versus directe behoeftebevrediging heeft bij mannen en vrouwen een lage faktorlading (respektievelijk .19 en .23). Ook in de klusters was de bijdrage in de interpretatie gering: geringe afwijkingen van de klustergemiddelden in de variabele t.o.v. het overall-gemiddelde en tevens spreidingen van dezelfde grootte-orde als de overall-spreidingen. Mogelijk is het specifieke objekt van de gemeten behoeftebevrediging - lichamelijke klachten -, van invloed op de geringe korrelatie van deze variabele met de faktor. De twee anomie/aliënatievariabelen laden eveneens niet erg hoog op de faktor, vooral geldt dit voor machteloosheid bij de vrouwen. Er zijn twee redenen denkbaar voor deze ladingen van doelloosheid en machteloosheid. Ze zijn beide afkomstig uit één faktoranalyse waarin orthogonaal is gerooteerd en daarom onafhankelijk van elkaar: dit verlaagt hun korrelaties op de gemeenschappelijke faktor in deze faktoranalyse. Bovendien wordt, zoals in par. 2.4.3. reeds opgemerkt, de faktorstructuur van de anomie/aliënatie-items gekenmerkt door relatief veel niet uniek hoog ladende items op de vier factoren. Dit kan duiden op een artefact-karakter van deze faktorstructuur en op multi-interpretabiliteit van de items. Ook geldingsstreven en toekomstgerichtheid zijn afkomstig uit één orthogonale faktorstructuur. Alleen toekomstgerichtheid heeft hier, naar het schijnt, van te lijden. De reden ervoor kan echter ook zijn dat toekomstgerichtheid op zich geen erg sterke faktor was. Zoals eveneens in par. 2.4.3. naar voren kwam, bleek toekomstgerichtheid bij de longitudinale structuuranalyses niet als zelfstandige faktor te

handhaven zonder een (te) hoge stresswaarde bij de vergelijking van de faktorstructuren.

De faktoroplossingen van mannen en vrouwen vertonen tot slot een vrij grote overeenkomst. De stress tussen beide factoren bedraagt .08 en is grotendeels afkomstig van de bekritiseerde variabelen doelloosheid, machteloosheid en toekomstgerichtheid.

Gezien bovenstaande opmerkingen lijkt een verbetering noodzakelijk. Daarom is een nieuwe faktoranalyse uitgevoerd over 13 variabelen. Vergeleken met de vorige over 15 variabelen is uitstel van verusus direkte behoeftebevrediging uit de selectie verwijderd. De variabelen doelloosheid en machteloosheid zijn vervangen door één nieuwe variabele anomia. Deze is door sommering samengesteld uit twee items op de faktor doelloosheid en drie items op de faktor machteloosheid. Deze vijf items vormen de door Srole (1956) ontwikkelde anomia-schaal. Bij de longitudinale metingen bleken de vijf items zich als sterke faktor met een lage stress-waarde te manifesteren (zie par. 2.4.3.). De variabele toekomstgerichtheid wordt vooralsnog gehandhaafd. Hiervoor gelden vooral theoretische overwegingen (zie par. 1.2.5.); er is reden om aan te nemen dat toekomstgerichtheid zwak geoperationaliseerd is.

In Tabel 3.4. staan de faktoranalyses over deze 13 variabelen weergegeven, apart voor mannen en voor vrouwen.

De aangebrachte veranderingen blijken een verbetering in te houden. Anomia laadt hoger dan doelloosheid en machteloosheid. Er is geen duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen, zoals bij machteloosheid het geval was. Het ziet er naar uit dat instrument-technische redenen de oorzaak waren voor het gedrag, tegen de verwachtingen vanuit de literatuur in, van doelloosheid en machteloosheid in de faktoranalyse over 15 variabelen. Naar wij aannemen geldt deze reden nog steeds voor het hier gebruikte instrument toekomstgerichtheid. Zoals reeds aangegeven zijn op de operationalisering van toekomstgerichtheid in dit onderzoek zeker aanmerkingen te maken. Enige reden, buiten de genoemde theoretische, om de positie van toekomstgerichtheid, zoals hier gemeten, in de selectie toch te rechtvaardigen kan gevonden worden in de itemrestsomkorrelatie met de skores, na eventueel omkeren van teken, van de overige 12 variabelen. Deze bedraagt .20, is dus niet

Tabel 3.4. Factoranalyse over 13 geselecteerde variabelen, apart voor mannen en voor vrouwen. Principale componentenmethode, één-faktoroplossing met faktorladingen en verklaarde variantie. N = 562, resp. = 578.

1 faktor	mannen	vrouwen
<i>koöperatieve houding school</i>	.61	.61
<i>autokratische houding</i>	-.48	-.43
<i>prestatieverwachting kinderen</i>	-.58	-.59
<i>geldingsstreven</i>	-.59	-.62
<i>instrumentaliteit</i>	-.40	-.47
<i>ekspressiviteit</i>	-.44	-.35
<i>trad. vs. "developmental" gezins- rolopvatting</i>	-.77	-.73
<i>anomia</i>	-.51	-.49
<i>lokale vs. landelijke gerichtheid</i>	-.58	-.65
<i>"other- vs. innerdirectedness"</i>	-.52	-.49
<i>toekomstgerichtheid</i>	.33	.24
<i>hedonisme</i>	-.49	-.57
<i>waardering netheid wonen</i>	-.61	-.60
verklaarde variantie	.29	.29

erg hoog, maar wel significant ($p < .01$).

De overeenkomst tussen de faktoroplossingen van mannen en vrouwen is eveneens met de nieuwe selectie groter geworden: de stress-waarde bedraagt nu .05. Ook is de verklaarde variantie in beide gevallen toegenomen en wel van .25 tot .29 en van .26 tot .29. Al met al is een betrekkelijk bevredigend resultaat bereikt waarvan zou kunnen worden nagegaan of het aan eisen van betrouwbaarheid en van geldigheid, overeenkomstig de geformuleerde verwachtingen, beantwoordt. Toch willen wij deze faktoranalyse nog niet als het eindresultaat beschouwen, en wel om twee redenen:

- a) Deze faktoranalyse is een faktoranalyse van de tweede orde, de variabelen waarover de analyse is uitgevoerd zijn meestal zelf factoren uit faktoranalyses, twee zijn zelfs afkomstig uit één faktoranalyse (geldingsstreven en toekomstgerichtheid). Een tweede-ordefaktoranalyse houdt een dubbel verlies van variantie in.
- b) Een tweede reden is praktisch: een mentaliteitsschaal gebaseerd op 13 factoren en uit meerdere items samengestelde variabelen is in feite een omvangrijk meetinstrument. In ons geval zijn er 92 items mee gemoeid om deze faktoranalyse uit te kunnen voeren.

Als volgende stap willen we daarom nagaan of een faktoranalyse op een selectie uit deze 92 items een goed resultaat geeft. Van de 13 factoren en samengestelde variabelen zijn een aantal typische items geselecteerd: van iedere faktor en variabele één tot vier items. Kriterium was de lading van het item op de betreffende faktor, of de item-restsomkorrelatie in het geval van door sommering gekonstrueerde variabelen. Een uitzondering vormt de variabele traditionele versus "developmental" gezinsroloppvatting: deze variabele is slechts uit keuzes uit 30 items te konstrueren (zie par. 2.4.2.2.) en is hier weer in de vorm van de drie oorspronkelijke variabelen opgenomen. De faktoranalyses voor mannen en vrouwen over de aldus geselecteerde 24 items (inklusief de traditionele versus "developmental" opvatting over de rol van respektievelijk moeder, vader en kind) staan weergegeven in Tabel 3.5.

De verklaarde variantie blijkt bij mannen en vrouwen enigszins terug te vallen maar alle geselecteerde items skoren in de juiste

Tabel 3.5. Faktoranalyse over 21 typerende items van 12 factoren en variabelen plus traditionele versus "developmental" opvatting over de rol van moeder, vader en kind.

Principale componentenmethode, één-faktoroplossing, met faktorladingen en verklaarde variantie, apart voor mannen (N = 559) en vrouwen (N = 578).

1 faktor	variabele	mannen	vrouwen
1 Als ouders moet je je alleen met de gang van zaken op school bemoeien als er problemen zijn met het kind	koöperatieve houding school	-.47	-.36
2 Een goede onderwijzer brengt de kinderen op de eerste plaats beleefdheid en goede manieren bij	koöperatieve houding school	-.58	-.51
3 Een kind zal je later dankbaar zijn voor de strenge opvoeding die je het hebt gegeven	autokratische houding	-.54	-.47
4 Het is mijn plicht erop toe te zien dat de kinderen doen wat ik zeg	autokratische houding	-.56	-.46
5 Ik moet mijn kinderen leren dat je vooruit komt door veel te doen en geen tijd te verknoeien	autokratische houding	-.49	-.47
6 Verstandige ouders zullen hun kinderen vroeg leren wie de baas is	autokratische houding	-.60	-.64
7 Dat mijn kind meer presteert dan leeftijdgenoten vind ik erg belangrijk	prestatieverwachting kinderen	-.41	-.52
8 De uitdrukking: tijd is geld, vind ik juist - wat overdreven	geldingsstreven	-.38	-.39
9 Verder komen in de maatschappij is iets waarvan de waarde overdreven wordt - dat waard is om na te streven	geldingsstreven	.47	.34
10 Karweitjes in huis opknappen (man - (vrouw) - beiden)	instrumentaliteit	-.33	-.29
11 Voor de inkomsten zorgen (man - (vrouw) - beiden)	instrumentaliteit	-.31	-.44
12 'S-avonds koffie of thee zetten ((man) - vrouw - beiden)	ekspressiviteit	-.30	-.26
13 Traditionele vs. "developmental" opvatting m.b.t. de moederrol	gezinsrolopvatting	-.63	-.58

Tabel 3.5. (vervolg)

1 faktor	variabele	mannen	vrouwen
14 Traditionele vs. "developmental" opvatting m.b.t. de vaderrol	gezinsroloppvatting	-.61	-.61
15 Traditionele vs. "developmental" opvatting m.b.t. de kinderrol	gezinsroloppvatting	-.69	-.66
16 Tegenwoordig weet je helemaal niet meer op wie je kunt vertrouwen	anomia	-.64	-.38
17 Het nieuws uit je eigen stad en streek is uiteindelijk toch het belangrijkste	lokale vs. landelijke gerichtheid	-.52	-.60
18 Het is wenselijker om door iedereen graag gemogen te worden - om aan eigen standpunten vast te houden al maakt je dat minder geliefd	"other- vs. inner-directedness"	-.42	-.44
19 Het is wenselijk dat men de meningen deelt die anderen over een bepaalde zaak hebben - dat men sterk aan zijn meningen vasthoudt, ook al verschillen ze radikaal van die van anderen	"other- vs. inner-directedness"	-.38	-.25
20 Zich lang van te voren voorbereiden op een belangrijke taak is dikwijls voorbarig - getuigt van realiteitszin	toekomstgerichtheid	-.26	-.23
21 Zolang ik goed te eten en te drinken heb kan de rest mij niet schelen	hedonisme	-.41	-.50
22 Ik heb graag de boel wat opgeruimd omdat je nooit weet of er iemand komt	waardering netheid wonen	-.60	-.54
23 Als ik bij iemand kom waar het een erge rommel in huis is, voel ik me niet erg op mijn gemak	waardering netheid wonen	-.47	-.51
24 Ik vind het erg als mijn kind(eren) krassen of andere beschadigingen op de huiskamermeubels maakt (maken)	waardering netheid wonen	-.40	-.42
verklaarde variantie		.23	.22

richting. De korrelatie tussen deze faktoroplossing en die over 13 variabelen is bij mannen en vrouwen .94. Enige items korreleren niet erg hoog met de faktor. Dit geldt voor de items 8 en 9 (geldingsstreven), 10, 11 en 12 (instrumentaliteit en ekspressiviteit), 19 ("other-vs. innerdirectedness") en 20 (toekomstgerichtheid). Dit laatste item gedraagt zich niet anders dan toekomstgerichtheid deed in de faktoranalyse over faktoren: ook nu is de konklusie dat van toekomstgerichtheid een groot deel van de variantie door de faktor onverklaard blijft. Dit geldt ook, in iets minder sterke mate, voor de items 10, 11 en 12.* In de faktoranalyse over faktoren laadden instrumentaliteit en ekspressiviteit gematigd op de faktor, nu doen het de drie indicerende items. De items 8 en 9 blijven in lading achter bij wat het korresponderende geldingsstreven presteerde op zijn faktor. Ook item 19 laadt veel lager op deze faktor, dan "other- vs. innerdirectedness" laadde. De totaalverklaarde variantie wordt juist door deze items enigszins gedrukt.

De konklusie is in toto positief. Konseptueel geeft deze faktoranalyse geen verandering vergeleken met de faktoranalyse over faktoren. Ook is de korrelatie met deze laatste hoog. De overeenkomst tussen de faktoroplossing bij de mannen en bij de vrouwen is groot: de stress is nu .07. Als netto voordeel blijft dan over de grotere handzaamheid van een instrument gebaseerd op dit beperktere aantal items vergeleken met het aantal dat betrokken is bij de faktoranalyse over faktoren. Het is tegelijkertijd een aantal dat niet meer sterk verminderd kan worden: eliminatie van de zwakkere items zou het verdwijnen betekenen van enkele aan de dimensie "self-direction-conformity" ten grondslag liggende konsepten. Daarom zien wij de in Tabel 3.5. gekonstrueerde faktor als de afsluiting van de serie analyses die ten doel hadden een mentaliteitsschaal te konstrueren - met variabelen gemeten in het kader van het ouderonderzoek - die interpreteerbaar zou

* De items 10, 11 en 12 worden beschouwd als dichotome variabelen met als antwoordcategorieën man vs. beiden bij de items 10 en 11 (op het inkonsistente antwoord vrouw valt slechts 1% van de antwoorden) en bij item 12 vrouw vs. beiden (het inkonsistente antwoord man krijgt 6% van de skores). Mogelijk zijn de lage faktorladingen enigszins te verklaren door het achterwege laten van korrekties op deze inkonsistenties.

zijn met behulp van de herziene en aangevulde concepten "self-direction" en "conformity". Op de interpretatie gaan wij in de nu volgende paragraaf dieper in. Daarna volgen in dit hoofdstuk analyses ter bepaling van de betrouwbaarheid van de mentaliteitschaal.

3.2.4. *Terugblik en interpretatie*

Bij de interpretatie van de mentaliteitschaal kijken we vooral naar de resultaten van de faktoranalyse over factoren (Tabel 3.4.) omdat deze het meest inzichtelijk is. De analyses ten behoeve van de bepaling van betrouwbaarheid en geldigheid worden uitgevoerd met de faktorscores op de faktor verkregen uit de faktoranalyse over items. Zoals gezegd korreleren beide factoren hoog (.94) terwijl de laatste gemakkelijker te repliceren is.

Ook achteraf lijkt de verbreding van de terminologie waarmee de schaal gekarakteriseerd wordt, van waardenschaal tot mentaliteitschaal, juist. De ruime definitie van mentaliteit laat het toe dat niet alleen waarde-aspekten maar ook oriëntatie-aspekten er onder begrepen kunnen worden. Beide soorten aspecten kunnen worden opgevat als standaarden voor het gedrag, waarbij dan o.i. bij waarden de standaarden gebaseerd zijn op wenselijkheid en bij oriëntaties op nut of noodzakelijkheid van het gedrag. Anomie is duidelijk geen waarde te noemen, het begrip is op te vatten als een het gedrag bepalende oriëntatie, passend bij "conformity" als "the natural consequence of inadequate opportunity to be self-directed" (Kohn, 1969, p.189). Ook de lokale versus landelijke gerichtheid, "other - versus innerdirectedness" (zoals hier geoperationaliseerd gelijkend op Kohn's oriëntatie-aspekt ideeënconformisme) en toekomstgerichtheid kunnen beschouwd worden als oriëntatie-aspekten.

Inhoudelijk wordt door de ladingen van de variabelen de dimensie "self-direction versus conformity" ondersteund zij het met enige conceptuele nuanceringen. Een meer dynamische interpretatie van de ladingen van de variabelen op de faktor zou als volgt kunnen luiden. Centraal staan de "occupational self-direction" en de intellectuele flexibiliteit, respectievelijk het ontbreken van beiden, in samenhang met de positie in het sociaal-ekonomisch milieu, voortvloeiend

uit de beroepspositie die men er in inneemt en uit het genoten onderwys. Deze aspecten en hun samenhang met "self-direction versus conformity" zijn door Kohn uitvoerig onderzocht (zie par. 1.2.3. en 1.2.5.). De toestand van "conformity" ("the natural consequence of inadequate opportunity to be self directed") die er in het ene geval uit voortvloeit is een vorm van aanpassing aan deze toestand van anomie (vgl. Merton, 1949). Deze vorm van aanpassing houdt ook aanpassing in aan van buiten opgelegd gedragskonformisme t.a.v. de rolverdeling tussen man en vrouw (instrumentaliteit en expressiviteit) m. b.t. huishoudelijke taken en aan "what used to be expected" t.a.v. de relationele aspecten van de partners in het gezin (de traditionele gezinsrolopvatting). De autokratische houding vloeit voort uit een, door de aanpassing opgeroepen, gerichtheid op de "consequences" van het gedrag van kinderen in plaats van op de interne dynamiek van het gedrag. Naast verticale aanpassing is er ook een horizontale aan de directe sociale omgeving (lokale gerichtheid en "otherdirectedness"). Bij deze aanpassing past tevens de houding er dan maar het beste van te maken (hedonisme, waardering netheid wonen). Er is echter geen sprake van inertie, een zekere expansiegeeneidheid kan herkend worden in de prestatieverwachting van de kinderen. Zij moeten het maar goed maken, waar men zelf niet toe in staat is geweest. Er komt ook een konformisme in tot uitdrukking aan van buiten af ervaren normen. Beide aspecten, expansiegeeneidheid en konformisme, gelden ook het geldingsstreven. Onzes inziens blijkt uit de ladingen op prestatieverwachting van de kinderen een geldingsstreven overigens geen toekomstgerichtheid. Er lijkt eerder sprake van een plaatsvervangende waarde, van een onverplichtend sentiment. Enige steun voor deze opvatting wordt gevonden in het ontbreken van een koöperatieve houding t.a.v. de school. Men is niet geneigd wat aan de prestatieverwachting te willen doen*. Ook uit het hedonisme blijkt enige ondersteuning voor de

* Dit blijkt bv. ook uit de antwoorden op de vraag: Heeft U buiten de ouderavonden ook nog met de onderwijzer van uw kind gesproken. De vaders én de moeders die hierop nee antwoorden zijn zeer significant meer "conformistic" dan zij die ja antwoorden ($p < 0,01$).

op het heden gerichte oriëntatie van de "conformistic" pool. Daarom lijkt, ondanks de lage faktorladingen van toekomstgerichtheid, waarvoor reeds eerder instrument-technische redenen werden gesuggereerd, een tijdsdimensie inherent aan de "self-direction versus conformity"-dimensie.

Onze konklusie is nu dat het mogelijk is gebleken een op basis van de besproken literatuur interpreteerbare mentaliteitsdimensie te isoleren. De faktor, verkregen uit de faktoranalyse over items, beschouwen we als de schaal waarop de relatieve posities in deze dimensie worden weergegeven. Als Nederlandse vertaling voor de dimensie, tevens aangepast aan de verkregen konseptuele wijziging er van, stellen we voor: *op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit*.

3.3. De betrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal

3.3.1. *Inleiding*

Na de konstruktie van een meetinstrument dient men inzicht te krijgen in de vraag of met het meetinstrument ook werkelijk gemeten kan worden wat men er mee beoogt te meten. Deze vraag betreft de geldigheid van het instrument. Het geldigheidsprobleem wordt benaderd in hoofdstuk vier. Een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde voor de geldigheid van een instrument is dat het betrouwbaar is. In feite gaat het dan om de vraag naar het voorkomen van onsystematische fouten die met het instrument gemaakt kunnen worden. Een indruk hiervan is reeds verkregen door de wijze waarop het instrument is gekonstrueerd n.l. de toets op de interne consistentie of homogeniteit. Door de faktoranalyse zijn de itemspecifieke kenmerken van elk item (te onderscheiden van het dimensiespecifieke deel van het item) mét de toevallige meetfouten die met de skoringen op de items gepaard gingen teruggebracht tot het onverklaarde deel van de variantie. Hiermee is echter nog geen schatting verkregen van de onbetrouwbaarheid als gevolg van het tijdstip van invullen. Om deze onbetrouwbaarheid te schatten dient de "test-retest" of stabiliteitstoets. Het longitudinale karakter van het ouderonderzoek maakt het mogelijk uit een "test-

retest"-procedure met behulp van een z.g. interperiodekorrelatiematriks bij benadering een uitspraak te doen over deze onbetrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal.

3.3.2. *Betrouwbaarheidsbepaling met de interperiodekorrelatiematriks*

Deze betrouwbaarheidsbepaling, in feite een toets op de reproduceerbaarheid van een meetinstrument, is ontwikkeld ten behoeve van het longitudinale onderzoek naar de individuele verschillen in somatische, motorische en psychologische groei en ontwikkeling.* Bij dat soort onderzoek is het van belang dat de toevallige meetfout de groeiverschillen tijdens het onderzoek niet te boven gaat. De verhouding tussen meetfout en individuele groeiverschillen kan worden bestudeerd met behulp van de interperiodekorrelatiematriks. Dit is de matriks van de korrelatiecoëfficiënten tussen de meetperioden van een variabele. Aangetoond kon worden dat deze korrelatiecoëfficiënten kunnen worden benaderd door een lineaire funktie van het tijdsinterval tussen de metingen (van 't Hof and Kowalski, 1979). Het intersept op de vertikale as van de rechte lijn die deze relatie beschrijft kan opgevat worden als de korrelatiecoëfficiënt tussen twee onafhankelijke metingen met tijdsinterval nul, dus als een maat voor de "test-retest" reproduceerbaarheid zonder tijdsverschil. De helling van de rechte lijn is een maat voor inter-individuele groeiverschillen. Door vergelijking van het intersept met deze helling kan men de bruikbaarheid van de variabele schatten voor longitudinaal onderzoek naar individuele groei en ontwikkeling. Wanneer bijvoorbeeld het intersept klein is en de lijn min of meer horizontaal kan men aannemen dat de toevallige meetfout groter is dan de individuele groeiverschillen, zodat deze laatste niet kunnen worden geanalyseerd. Is het intersept groot (bijna 1.00) en de helling stijl dan gaat een hoge reproduceerbaarheid gepaard aan grote groeiverschillen tussen individuen en kunnen b.v. groeisnelheden etc. bestudeerd worden. Tot zover Veling en van 't Hof (1980).

* De hier weergegeven uiteenzetting is ontleend aan Veling and van 't Hof, 1980.

In het geval van de mentaliteitsschaal is de interesse minder gericht op de mogelijkheid om individuele ontwikkelingen in mentaliteit te analyseren. De hier geschetste procedure geeft echter de mogelijkheid om de reproduceerbaarheid als maat voor de betrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal te schatten, dankzij het feit dat in het ouder-onderzoek een aantal variabelen longitudinaal gemeten zijn.

3.3.3. *De longitudinale metingen*

In de drie enquêtes zijn niet alle 24 items die ten grondslag liggen aan de mentaliteitsschaal gemeten, maar slechts 11 er van. Daarnaast geldt ook als beperking dat aan de tweede en derde enquête slechts participanten aan het groei-onderzoek deelnamen, aan de tweede enquête bovendien slechts de helft van deze participanten. Daarom kan slechts een redelijke indruk van de reproduceerbaarheid van de mentaliteitsschaal gegeven worden. In Tabel 3.6. staan de faktoranalyses over de selectie van 11 longitudinaal gemeten items uit de 24 die dienden voor de konstruktie van de mentaliteitsschaal weergegeven, apart voor mannen en voor vrouwen. Alle items laden in de zes faktoranalyses in dezelfde richting als in de twee faktoranalyses over 24 items. Bovendien blijken de verklaarde varianties wat hoger te liggen. Van belang is echter vooral de hoge korrelatie tussen de mentaliteits-schaal over 24 items en de verkorte versie er van over 11 items van de eerste enquête. Deze bedraagt voor de mannen .92 en voor de vrouwen .90 (met respectievelijk $N = 559$ en $N = 578$). Deze hoge korrelaties rechtvaardigen de relevantie van de schattingen van de reproduceerbaarheidskoefficienten op grond van deze 11 items voor de test-retest-betrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal over 24 items.

Ook van de faktoranalyse over factoren (Tabel 3.4.) zijn de vergelijkbare longitudinale faktoranalyses uitgevoerd. In dit geval zijn zes van de 13 factoren longitudinaal gemeten. Deze longitudinale faktoranalyses zijn weergegeven in Tabel 3.7. Ook deze zes variabelen laden in de goede richting, en ook de verklaarde varianties blijken hoger te liggen dan in het geval van de faktoranalyses over 13 factoren van de eerste enquête. De korrelaties van de verkorte met de uitgebreide versies bedragen respectievelijk .87 voor de mannen en .88

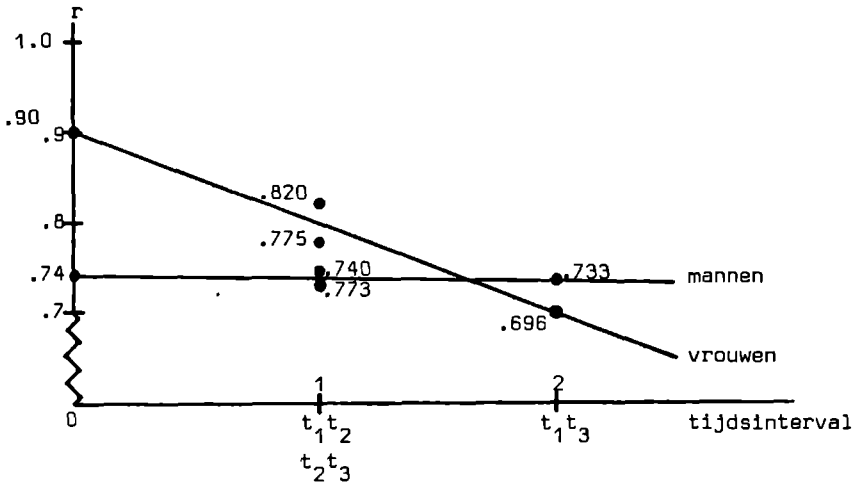
Tabel 3.6. Faktoranalyses over een selectie van 11 longitudinaal gemeten items uit de 24 items waarmee de mentaliteitsschaal is gekonstrueerd. Principale componentenmethode, één-faktoroplossing apart voor mannen en voor vrouwen, en voor elk van de drie enquêtes.

1 faktor	mannen			vrouwen		
	ENQ1	ENQ2	ENQ3	ENQ1	ENQ2	ENQ3
1 Als ouders moet je je alleen met de gang van zaken op school bemoeien als er problemen zijn met het kind	-.52	-.26	-.47	-.42	-.41	-.55
2 Een goede onderwijzer brengt de kinderen op de eerste plaats beleefdheid en goede manieren bij	-.59	-.57	-.66	-.56	-.60	-.57
3 Een kind zal je later dankbaar zijn voor de strenge opvoeding die je het hebt gegeven	-.62	-.63	-.61	-.56	-.58	-.65
4 Het is mijn plicht er op toe te zien dat de kinderen doen wat ik zeg	-.65	-.68	-.67	-.53	-.55	-.64
5 Ik moet mijn kinderen leren dat je vooruitkomt door veel te doen en geen tijd te verknoeien	-.58	-.72	-.64	-.56	-.56	-.61
6 Verstandige ouders zullen hun kinderen vroeg leren wie de baas is	-.64	-.73	-.74	-.71	-.73	-.72
7 Dat mijn kind meer presteert dan leeftijdgenoten vind ik erg belangrijk	-.43	-.47	-.39	-.56	-.38	-.50
8 De uitdrukking: tijd is geld, vind ik juist - wat overdreven	-.41	-.25	-.44	-.47	-.40	-.41
9 Verder komen in de maatschappij is iets waarvan de waarde overdreven wordt - dat waard is om na te streven	.48	.48	.48	.37	.53	.38
16 Tegenwoordig weet je helemaal niet meer op wie je kunt vertrouwen	-.48	-.44	-.50	-.36	-.41	-.43
21 Zolang ik goed te eten en te drinken heb kan de rest mij niet schelen	-.39	-.17	-.41	-.49	-.52	-.53
verklaarde variantie	.29	.28	.31	.27	.27	.31
N	563	190	371	583	194	390

Tabel 3.7. Faktoranalyses over een selectie van 6 longitudinaal gemeten factoren uit de 13 factoren waarmee een mentaliteitsschaal is gekonstrueerd. Principale componentenmethode, één-faktoroplossing apart voor mannen en voor vrouwen, en voor elk van de drie enquêtes.

1 faktor	mannen			vrouwen		
	ENQ1	ENQ2	ENQ3	ENQ1	ENQ2	ENQ3
<i>koöperatieve houding school</i>	.62	.57	.72	.60	.54	.68
<i>autokratische houding</i>	-.45	-.48	-.55	-.41	-.49	-.51
<i>prestatieverwachting kinderen</i>	-.68	-.66	-.59	-.75	-.71	-.68
<i>geldingsstreven</i>	-.82	-.53	-.64	-.65	-.70	-.67
<i>anomia</i>	-.56	-.59	-.69	-.62	-.58	-.69
<i>hedonisme</i>	-.52	-.41	-.42	-.57	-.61	-.51
verklaarde variantie	.34	.30	.37	.37	.37	.40
N	369	191	372	406	195	391

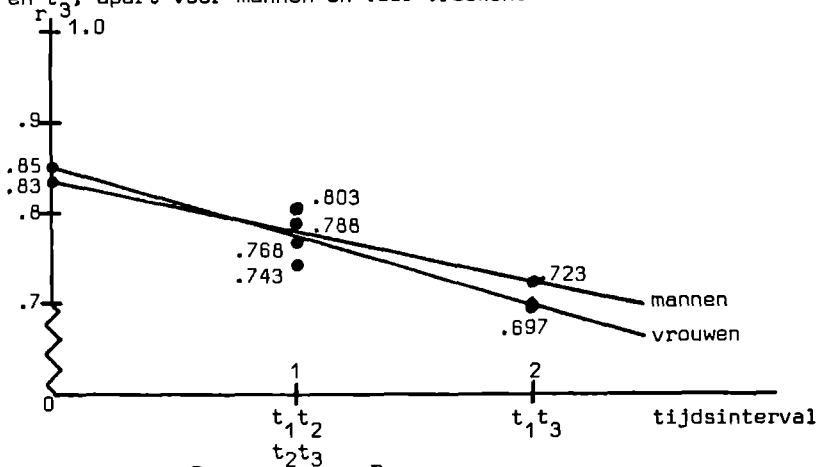
Figuur 3.1. Interperiodekorrelatiematriks voor de korrelaties tussen de factoren over 11 items van de metingen op de tijdstippen t_1 , t_2 en t_3 , apart voor mannen en voor vrouwen.

$$r_{t_1 t_2} = .740, r_{t_2 t_3} = .733, r_{t_1 t_3} = .733 \text{ (mannen)}$$

$$r_{t_1 t_2} = .775, r_{t_2 t_3} = .820, r_{t_1 t_3} = .696 \text{ (vrouwen)}$$

Figuur 3.2. Interperiodekorrelatiematriks voor de korrelaties tussen de factoren over 6 factoren van de metingen op de tijdstippen t_1 , t_2 en t_3 , apart voor mannen en voor vrouwen.

$$r_{t_1 t_2} = .788, r_{t_2 t_3} = .768, r_{t_1 t_3} = .723 \text{ (mannen)}$$

$$r_{t_1 t_2} = .743, r_{t_2 t_3} = .803, r_{t_1 t_3} = .697 \text{ (vrouwen)}$$

voor de vrouwen (met respectievelijk $N = 396$ en $N = 406$).

3.3.4. *De interperiodekorrelatiematriksen*

In de figuren 3.1. en 3.2. staan de interperiodekorrelatiematriksen weergegeven, voor respectievelijk de korrelaties tussen de factoren van Tabel 3.6. en Tabel 3.7., apart voor mannen en voor vrouwen.

De aldus bepaalde reproduceerbaarheidskoëfficiënten bedragen in het geval van de mentaliteitsschaal gebaseerd op items .74 voor de mannen en .90 voor de vrouwen, en in het geval van de mentaliteits-schaal gebaseerd op factoren .83 voor de mannen en .85 voor de vrouwen. De koëfficiënten zijn bepaald op verkorte versies van de items resp. factoren die ten grondslag liggen aan deze schalen. Aangezien de korrelaties van de verkorte versies met de uitgebreide versies vrij hoog zijn (variërend van .87 tot .92) kan de betrouwbaarheid van de uitgebreide mentaliteitsschalen op grond van de reproduceerbaarheidskoëfficiënten van de verkorte versies als akseptabel worden opgevat.

DE GELODIGHEID VAN DE MENTALITEITSSCHAAL

4.1. Inleiding

De "op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit" is een theoretisch begrip, als variabele geoperationaliseerd door middel van de in par. 3.2.3. gekonstrueerde schaal. Juist t.a.v. theoretische begrippen doet zich, in tegenstelling tot andere categorieën begrippen als "concreta", "illata" en "abstracta", de geldigheidsproblematiek voor wanneer zij als variabele in onderzoek betrokken worden (Boesjes-Hommes, 1970). "Concreta", "illata" en "abstracta" kunnen respektievelijk op direkte en indirecte wijze en definitorisch aan de hand van waarneembare objecten of processen gemeten worden. De relatie van de theoretische begrippen tot de "concreta" berust daarentegen op een postulaat, een uitputtende definitie van theoretische begrippen door middel van "concreta" is zelfs in principe onmogelijk. De theoretische begrippen maken deel uit van een nomologisch netwerk, ze vormen de basiselementen van een theorie die betrekking heeft op een bepaalde relatie tussen verschijnselen in de werkelijkheid. Theoretische begrippen zijn gedachtenkonstrukties. We gaan er echter bij het onderzoek van uit, dat de empirische verschijnselen waarop de theoretische begrippen betrekking hebben, bestaan (Boesjes-Hommes, 1970). De geldigheidsproblematiek doet zich nu voor wanneer we ons afvragen of een instrument dat ontworpen is om de in een theoretisch begrip geformuleerde empirische entiteit te meten, ook inderdaad dit stukje werkelijkheid meet. Een eerste vereiste is

dat het instrument betrouwbaar, dat wil zeggen in alle omstandigheden hetzelfde, meet. Is aan deze eis voldaan dan is de volgende vraag: meet het instrument ook werkelijk wat in de "gedachtenkonstruktie" beoogd wordt. In par. 3.3. is een indruk verkregen van de betrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal, in dit hoofdstuk zien we de vraag naar de geldigheid onder ogen. Zoals zal blijken biedt de keuze die wij zullen maken om de geldigheidsvraag te benaderen de mogelijkheid de analyses te presenteren met betrekking tot de twee vraagstellingen die in hoofdstuk een zijn geformuleerd.

4.2. De geldigheidsproblematiek*

In de literatuur worden drie soorten inductieve geldigheidstoetsen onderscheiden: substantieve toetsen, structurele toetsen en externe toetsen.

De *substantieve toetsen* onderzoeken de beoogde gelijkstelling in de semantische betekenis van een begrip en zijn operationalisering. Hieronder vallen de toetsen op "face-validity" en op inhoudsvaliditeit. Deze toetsen - in de praktijk item-analyse door respectievelijk de onderzoeker en een groep van beoordelaars - zijn de enige die een *direct* verband leggen tussen empirische variabele en theoretisch begrip. Structurele en externe toetsen leggen dit verband onder de invoering van aannamen. De substantieve geldigheidsvraag nu is moeilijk te beantwoorden. Wat betreft de procedure is op zijn best sprake van een intersubjectieve werkwijze. En verder wordt er meestal van uit gegaan dat een theoretisch begrip samenvalt met zijn semantische betekenis. Er is echter ook een structureel betekenselement (de conjunctieve, dysjunctieve of kompensatorische opbouw van het begrip) en een functioneel of theoretisch betekenselement welke het verklaringsdoel, de theoretische kontekst van het begrip omvat. Deze theoretische betekenis is weer bepalend voor de semantische en structurele betekenselementen van een begrip. Worden de andere betekenselementen dan de

* Deze paragraaf is gebaseerd op Boesjes-Hommes (1970, hfdst. VIII).

semantische eveneens in de beoordeling betrokken dan zal blijken dat de toetsing moeilijk door anderen dan de onderzoeker zelf is uit te voeren.

De *strukturele toetsen* geven door korrelationele en multivariate analyses de empirische overeenstemming aan tussen de indicerende items of dimensies van een begrip. Deze typen toetsen (konsistentietoetsen) zijn horizontaal: er is slechts een indirekt verband met het theoretische begrip op grond van de aanname dat indicatoren kennelijk hetzelfde verschijnsel meten wanneer ze hoog onderling gekorreleerd zijn. Hierdoor wordt impliciet een konjunkatief model gehanteerd met betrekking tot de structuur van de variabele: alle indicatoren wordt een gelijkwaardige positie toegekend t.o.v. het te bestuderen verschijnsel. Nu worden strukturele toetsen meestal inductief gebruikt terwijl vanuit de theorie b.v. een dysjunctief of kompensatorisch model geboden zou kunnen zijn. Strukturele toetsen hebben al met al slechts heuristische waarde, de geldigheidsvraag wordt er niet door opgelost. Hieraan kunnen de toetsen wel een bijdrage leveren wanneer ze deduktief zouden worden toegepast.

De *eksterne toetsen* trachten, door middel van korrelatietechnieken een verband te leggen tussen indicatoren en eksterne variabelen. (De substantieve en strukturele toetsen betreffen de interne geldigheid). Ook hier is sprake van horizontale toetsing, nu onder de aanname dat indicerende items en dimensies hetzelfde verschijnsel zullen meten wanneer ze hoog korreleren met een eksterne faktor. Voor deze toetsen (prediktieve en post- of retrodiktieve geldigheidstoetsen en de toetsen op soortgenoot-geldigheid - "congruent validity" - en op gelijktijdige validiteit - "concurrent validity" -) geldt bij inductief gebruik hetzelfde bezwaar als voor de strukturele toetsen: er wordt geen direkt verband bereikt met het theoretisch begrip.

De drie hier beschreven typen toetsen worden meestal inductief, vanuit de operationalisatie toegepast, waardoor toevallige verbanden een te grote waarde wordt toegekend. Van een geheel ander uitgangspunt wordt gebruik gemaakt bij de deduktieve "construct-validity" of *begripsvaliditeit*. De validering vindt hierbij plaats vanuit het theoretisch konsept, niet vanuit de operationalisering. Theorieën met

betrekking tot semantiek en structuur van het begrip zelf, alsook het theoretisch kader of het nomologisch netwerk waarbinnen het begrip funktionele betekenis dient te hebben worden aan toetsing onderworpen. Het gaat hierbij om drie typen theorieën:

a) een theorie van de eerste orde, betreffende de functie van het begrip binnen een theoretisch verband. Bij konfirmatie van een theorie omtrent de samenhang van theoretische konsepten is tegelijkertijd getoetst op de geldigheid van definities en operationaliseren. Een beperking wordt evenwel gevormd door het feit dat een specifieke nomologisch netwerk wordt toegepast op een specifieke populatie. De geldigheidsvraag moet steeds opnieuw worden opgelost. Een groter probleem ontstaat wanneer de theorie gefalsificeerd wordt. Slechts bij een betrouwbaar uitgevoerd onderzoek met bevestigde theorieën van de tweede en derde orde (zie verder) kan dan verondersteld worden dat het begrip geldig gemeten was, maar de theorie van de eerste orde onjuist was.

b) een theorie van de tweede orde, betreffende de realiteitswaarden van het theoretisch begrip, is gebaseerd op twee vragen:

- is het zinvol een bepaald sociaal verschijnsel begripsmatig te isoleren?
- komen de veronderstelde dimensies van het begrip overeen met de empirische resultaten?

Het gaat hier dus om een theorie met betrekking tot het begrip zelf. Bij de falsifikatie is ook hier weer het probleem: ligt het aan deze theorie dan wel aan de betrouwbaarheid van het onderzoek of de operationalisering van het begrip.

c) een theorie van de derde orde betreft de geldige operationalisering van het theoretische begrip. De geldige operationalisering is bij begripsvaliditeit dus onderdeel van een complexer probleem. Ook van belang zijn immers de vragen of het begrip een functie heeft in een theoretisch verband (a) en of het realiteitswaarde heeft (b).

Bij toepassing van de begripsvaliditeit dienen dus meerdere vragen tegelijk beantwoord te worden en gaat het niet om de toepassing van één specifieke geldigheidstoets. Alle bruikbare, eerder genoemde,

toetsen dienen in deze deduktieve benadering te worden aangewend om deze vragen vanuit de bedoelde betekenis van het begrip en de bedoelde theoretische functie ervan te beantwoorden. De antwoorden zijn aanduidingen voor de mate van geldigheid van het gemeten begrip voorzover hun gebondenheid aan reikwijdte en abstraktienivo van de theorieën dit toelaten. Of met de Groot (1961), geciteerd bij B.-H.: "Behalve van theoretische bedoelingen - die zich kunnen verschuiven - hangt de beoordeling af van zulke heterogene "bijdragen tot de begripsvaliditeit" als: beoordeling van de adekwaatheid naar inhoud (inhoudsvaliditeit), 'soortgenootvaliditeit', prediktieve validiteits-uitkomsten in verschillende populaties ten opzichte van vaak sterk uiteenlopende criteria, en in het algemeen van 'patronen' van empirische bevindingen met betrekking tot de variabele in kwestie."

4.3. Konsekwenties voor de geldigheidstoetsing van de mentaliteits-schaal

4.3.1. *Inleiding*

In de voorafgaande paragraaf is aan de hand van één auteur de geldigheidsproblematiek geïntroduceerd. Deze introductie zou aanleiding kunnen zijn tot een discussie over de aangevoerde informatie. Zo meent Swanborn (1973) dat het onderscheid tussen theorieën van de eerste, tweede en derde orde niet op methodologisch relevante gronden berust. De toetsing van een model is methodologisch hetzelfde, wanneer men de operationele variabelen opvat als behorend tot één konsept (bij B.-H. is hierbij dan de theorie van de tweede orde ter sprake), dan wel als behorend tot verschillende concepten (de theorie van de eerste orde). (De theorie van de derde orde is voor Swanborn reeds besloten in de theorie van de tweede orde). Bedoelde discussie is op deze plaats echter niet van groot belang tegen de achtergrond van de conclusies die uit het betoog met betrekking tot de geldigheidsproblematiek reeds kunnen worden getrokken.

De eerste conclusie betreft de superioriteit van een benadering van de geldigheidsproblematiek vanuit de begripsvaliditeit vergeleken met de inductieve benaderingen, gezien de centrale betekenis van

theorieën voor het wetenschappelijk verklaren.

De tweede konklusie betreft het onderscheid tussen de theorieën van de eerste, de tweede en de derde orde. Dit onderscheid lijkt hier zinvol daar er een ordening door kan worden aangebracht in de toetsen waarmee wij de begripsvaliditeit van de mentaliteitsschaal willen nagaan. Het onderscheid loopt bovendien deels parallel aan het karakter van dit onderzoek dat we willen typeren als instrumenteel-nomologisch (de Groot, 1961): de aandacht is dan gericht op de theorieën van de tweede en derde orde, het onderzoek betreft hier de eerste vraagstelling aangaande een met sociaal-ekonomisch milieu samenhangende mentaliteitsschaal, en als eksploratief (de Groot, 1961): hier staan de theorieën van de eerste orde in de aandacht en betreft het onderzoek de tweede vraagstelling aangaande de relaties tussen sociaal-ekonomisch milieu, mentaliteit en sociale verschijnselen. De wijze waarop een benadering vanuit de begripsvaliditeit is toe te passen hangt samen met de theoretische status van het onderzoek. Hier wordt in par. 4.3.2. aandacht aan besteed.

4.3.2. Het theoretisch kader van de mentaliteitsschaal

Het hier beschreven onderzoek is uitgevoerd vanuit een in hoofdstuk een geformuleerde vraagstelling. Gekombineerd met het nadere literatuuronderzoek (par. 1.2.) en daaruit getrokken konklusies (par. 1.3.) kan nu een theoretisch kader voor de mentaliteitsschaal worden aangegeven. Dit is noodzakelijk om vanuit de begripsvaliditeit de geldigheidsvraag te kunnen benaderen.

Uitgangspunt in hoofdstuk een was de vraag hoe te verklaren valt dat sociaal-ekonomisch milieu - de term die wij kozen om de in omloop zijnde termen onder één noemer te brengen - een samenhang vertoont met zo vele sociale verschijnselen. Deze vraag, naar verklaring i.p.v. beschrijving van verbanden, werd gesteld in navolging van onder meer Vercruyssen (1966) en Wippler (1968). Wat opviel aan het sociaal-ekonomisch milieu is dat het een multi-dimensionaal begrip is. Van alle uni-dimensionale benaderingen van het sociaal-ekonomisch milieu is volgens Kuiper (1965) de beroepshierarchie de meest *profijtelijke*. Tegelijkertijd echter is de differentiatie in cultuurpatronen het meest

typerende kenmerk van de sociaal-ekonomische milieus (eveneens Kuiper, 1965). Maar ook "kultuurpatroon" is een veelomvattend begrip, waarvan o.i. waarden en oriëntaties het meest basale element vormen. De konklusie is nu dat waarden en oriëntaties - met hun gedragsgerichte komponent en als determinanten van attitudes (zie par. 1.2.2.) - voor zover samenhangend met sociaal-ekonomisch milieu ten dele de verklaring kunnen zijn voor de korrelatie van dit sociaal-ekonomisch milieu met andere sociale verschijnselen, met name met gedragingen en attitudes. Deze verklaringsmogelijkheden zijn groter naarmate de hiervoor geselecteerde waarden en oriëntaties essentiëler zijn voor het sociaal-ekonomisch milieu.

De auteur Kohn en in navolging van hem anderen (genoemd bij Kohn, 1969; 1977) hebben vele onderzoeken, ook cross-kulturele, uitgevoerd naar de samenhang van sociaal-ekonomische status en waarden en oriëntaties. Ook onderzochten zij de genese van waarden en oriëntaties vanuit sociaal-ekonomische aspecten. Verantwoordelijk voor de spreiding van waarden en oriëntaties over de sociaal-ekonomische milieus zijn volgens deze onderzoeken de spreidingen van opleidingsnivo en van met de beroepspositie samenhangende aspecten van zelfstandige beroepsuitoefening. Dit kompleks van voor het sociaal-ekonomisch milieu meest essentiële waarden en oriëntaties werd de "self-direction versus conformity value orientation" genoemd (zie par. 1.2.3.). Van het kompleks maken dus behalve waarden ook oriëntaties deel uit. Beide soorten elementen kennen een affektieve, een kognitieve en een konatieve komponent. Zij vormen standaarden voor het gedrag van mensen; in het geval van waarden, omdat de uitkomst van het gedrag als wenselijk wordt gezien; in het geval van oriëntaties, omdat het gedrag als nuttig of noodzakelijk wordt beschouwd. Een kompleks van waarden en oriëntaties kan worden aangeduid met het begrip mentaliteit. De samenhang van de hier aangeduide mentaliteit met het sociaal-ekonomisch milieu zal gematigd zijn. Behalve uit de genoemde, in het sociaal-ekonomische milieu gelegen determinanten, worden waarden en oriëntaties immers ook voortgebracht door persoonlijke, idiosynkratische ervaringen van mensen. De konklusie is nu dat, als een mentaliteit als hier aangeduid de reden is voor (een deel van) de

samenhang van sociaal-ekonomisch milieu met uiteenlopende sociale verschijnselen, de verklaarde variantie van deze sociale verschijnselen door deze mentaliteit zelf groter kan zijn dan de verklaarde variantie door het sociaal-ekonomisch milieu. De grootte van de verklaarde variantie in de sociale verschijnselen door de mentaliteit vergeleken met die door het sociaal-ekonomisch milieu zal afhangen van de relevantie van het gedragsgerichte en attitudes voortbrengende karakter van de mentaliteit voor de verklaring van de betreffende sociale verschijnselen. Is deze relevantie groot dan zal de mentaliteit een groot deel van de korrelatie van het sociaal-ekonomisch milieu met de sociale verschijnselen wegverklaren en er zelf relatief hoger mee korreleren.

Samenvattend komen wij tot het volgende theoretische raamwerk:

- a) Opleidingsnivo en zelfstandige beroepsuitoefening, indicatoren van sociaal-ekonomisch milieu (s.e.m.), zijn deels verantwoordelijk voor een met s.e.m. samenhangende mentaliteit.
- b) Deze mentaliteit omvat waarden en oriëntaties, en is te karakteriseren als "self-direction versus conformity".
- c) De mentaliteit hangt op een gematigd nivo samen met het s.e.m., want wordt tevens gegenereerd door persoonlijke, idiosynkratische ervaringen.
- d) De samenhang van het s.e.m. met sociale verschijnselen zal, vanwege de gedragsgerichte en attitudes voortbrengende eigenschappen van waarden en oriëntaties, in een aantal gevallen geheel of ten dele verklaard kunnen worden door de samenhang bedoeld onder c.
- e) In de gevallen dat d zich voordoet, kan verwacht worden dat deze mentaliteit zelf meer variantie van de bedoelde sociale verschijnselen verklaart dan het s.e.m. verklaarde, indien de relevantie van het gedragsgerichte en attitudes voortbrengende karakter van de mentaliteit relatief groot is.

Wij willen dit theoretisch kader geen nomologisch netwerk noemen. Zo'n netwerk dient te beantwoorden aan strengere eisen met betrekking tot de vorm en de daarbij toegepaste logika (Wippler, 1969). Het hier weergegeven kader is echter voldoende ontwikkeld om er aanzetten voor een theorie van de eerste orde en voor een van de tweede en derde

orde uit af te leiden. De theorieën van de tweede en derde orde komen voort uit het gestelde onder b en betreffen de eerste vraagstelling. Voorzover dit onderzoek deze theorie wil toetsen is het een instrumenteel-nomologisch onderzoek. De theorie van de eerste orde betreft de funktionele betekenis van het konsept en is op te bouwen uit de elementen a, c, d en e. Deze elementen betreffen de eerste (element c) en de tweede vraagstelling (elementen a, c, d en e). Voor zover dit onderzoek deze theorie van de eerste orde benadrukt is het een eksploratief onderzoek. Wij willen de typering toetsend onderzoek niet gebruiken. Afgezien van de precieze eisen die bv. Vercryse (1966) aan zo'n onderzoek stelt met betrekking tot de uitvoering (een toetsend onderzoek toetst de kausaliteit van samenhangen, bij voorkeur in een eksperimentele opzet) is hiervoor ook een positieve reden te noemen. Wij willen uit de elementen d en e van dit theoretisch kader voor ons onderzoek de doelstelling distilleren te eksploreren voor welke sociale verschijnselen het gedragsgerichte en attitudes voortbrengende karakter van de mentaliteit de reden is dat een korrelatie met het s.e.m. door deze mentaliteit geheel of ten dele kan worden "wegverklaard". Een theorie betreffende het mechanisme waardoor de mentaliteit met zijn gedragsgerichte en attitudes voortbrengende karakter zou dienen samen te hangen met (geselekteerde) sociale verschijnselen wordt echter niet getoetst.

In de volgende paragraaf zal worden nagegaan welke toetsingsmomenten uit de theorieën van eerste, tweede en derde orde zijn af te leiden teneinde de begripsvaliditeit van de mentaliteitsschaal te kunnen benaderen.

4.3.3. *Hypothesen met betrekking tot de mentaliteitsschaal*

De theorie van de tweede orde, die met betrekking tot de afgrenzing van het met s.e.m. samenhangende mentaliteitskompleks, is reeds aan de orde geweest in par. 1.2.5.. Daar bleek dat oriëntaties een essentieel onderdeel van dit kompleks zijn. Tevens kon de konklusie getrokken worden dat ook een tijdsfaktor met de waarden en oriëntaties samenhangt. Het kompleks is getypeerd als een unidimensionale mentaliteit, waarvan de ekstremen respektievelijk "self-direction" en "con-

formity" uitdrukken in de waarden en oriëntaties die men voor zichzelf en zijn kinderen, met betrekking tot het werk, de samenleving en het zelfbeeld van belang vindt. Aan "conformity" werd behalve een vertikaal ook een horizontaal aspekt toegekend. In par. 3.1.2. is de mentaliteit geoperationaliseerd. Bij de operationalisering is gebruik gemaakt van criteria van "face-validity". Het bleek niet mogelijk in het materiaal van het Nijmeegse Groei-onderzoek geschikte items te vinden voor "self-direction" en "conformity" met betrekking tot het werk. De theorieën van tweede en derde orde werden getoetst in par. 3.2.. Het bleek mogelijk één bevredigende mentaliteitsschaal te konstrueren. De verwachte tijdsdimensie was hierin te herkennen. De schaal werd geacht de meting mogelijk te kunnen maken van *op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit*. Toetsing gaf een goede indruk van de betrouwbaarheid van de mentaliteitsschaal (par. 3.3.). Tot zover de theorieën van de tweede en derde orde en het instrumenteel-nomologisch aspekt van het onderzoek.

De theorie van de eerste orde betreft, zoals gezegd, de functionele betekenis van de mentaliteit. Een deel van de in de vorige paragraaf vermelde hypothetische relaties met andere konsepten is meermalen getoetst door Kohn en anderen (Kohn, 1969, 1977). Het betreft de elementen a en gedeeltelijk c van het in die paragraaf aangegeven theoretische raamwerk. Met behulp van het ons beschikbare materiaal zullen de volgende hypothesen met betrekking tot (en niet afgeleid uit*) de theorie van de eerste orde getoetst worden:

1. Op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gericht mentaliteit hangt matig positief samen met s.e.m., d.w.z. dat "hogere" sociaal-ekonomische milieus meer op ontplooiing en toekomst gericht zullen zijn.

De reden voor het matige karakter van de samenhang is af te leiden uit de in element c genoemde, door ons echter niet te toetsen, gedeeltelijke generering van de mentaliteit uit persoonlijke, idiosynkratische ervaringen. De hoogte van de matige samenhang schatten we in de orde

* De hypothesen kunnen slechts gezien worden als losse bouwstenen voor een nog te konstrueren theorie. Ze zijn slechts genummerd terwille van het gemak van de beschrijving van de er op gebaseerde analyses.

van grootte van .40. De grond voor deze schatting vormen de door Kohn gevonden verbanden tussen s.e.s. en aspecten van "self-direction versus conformity" welke variëren van .05 tot .46.

2. De korrelatie van s.e.m. met sociale verschijnselen zal vaak voor een deel "wegverklaard" kunnen worden door op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit.

Deze hypothese, wellicht eerder een oriënterende uitspraak (Wippler, 1969) te noemen, is gebaseerd op de vorige en op het gedragsgerichte en attitudes voortbrengende karakter van de mentaliteit. In de mate waarin dit karakter aanwezig is - op zichzelf hier niet te toetsen - en voor zover dit karakter van belang is zal de korrelatie van s.e.m. met sociale verschijnselen méér worden "wegverklaard". De hypothese is weinig specifiek en levert daarom geen grote bijdrag aan de begripsvaliditeit.

3. Er zal een samenhang zijn tussen de mentaliteit van echtgenoten en echtgenotes.

4. Hypothese 1 zal ook opgaan, wanneer daar onder s.e.m. wordt verstaan s.e.m. van de echtgenoot en onder op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit de mentaliteit van de echtgenote.

5. Hypothese 2 zal ook opgaan, wanneer daar onder s.e.m. wordt verstaan s.e.m. van de echtgenoot en onder op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit de mentaliteit van de echtgenote.

Hypothese 3 is gebaseerd op de bevindingen van Kohn (zie par. 1.2.3.) en op het in de gezinssociologie bekende verschijnsel van de homogenie (Blood, 1972; Burr, 1973) en de veronderstelling dat mannen en vrouwen gedurende hun huwelijk aan een wederkerig socialisatieproces onderworpen zijn. Hypothesen 4 en 5 vloeien voort uit de overwegingen bij hypothese 3. Het wordt niet zinvol geacht de hypothesen 1 en 2 te toetsen met het s.e.m. van de vrouwen zelf aangezien slechts van ongeveer 20% van de vrouwen het s.e.m. bepaald kan worden op grond van eigen aktuele beroepsaktiviteiten.

4.4. Toetsingen van de hypothesen van de theorie van de eerste orde

De korrelaties ter toetsing van de hypothesen 1, 3 en 4 zijn weergegeven in Tabel 4.1..

Tabel 4.1. Enige korrelatiecoëfficiënten (Pearson) tussen sociaal-ekonomisch milieu en de mentaliteitsschaal

	s.e.m. (mannen)	mentaliteit (mannen)	mentaliteit (vrouwen)
s.e.m. (mannen)	_____	.48* (N=556)	.42* (N=570)
mentaliteit (mannen)		_____	.61* (N=553)
mentaliteit (vrouwen)			_____

* $p < 0.001$

In de Tabellen 4.2. en 4.3. zijn korrelaties weergegeven ter toetsing van resp. hypothesen 2 en 5. Het betreft de korrelaties van resp. sociaal-ekonomisch milieu, mentaliteit, sociaal-ekonomisch milieu onder konstanthouding van mentaliteit, mentaliteit onder konstanthouding van sociaal-ekonomisch milieu en de multipele korrelaties van sociaal-ekonomisch milieu en mentaliteit met een reeks van afhankelijke variabelen die op basis van de eerste, de tweede of de derde enquête van het ouderonderzoek gekonstrueerd zijn. Het sociaal-ekonomisch milieu is steeds dat van de man, de andere variabelen zijn gemeten bij resp. mannen (Tabel 4.2., hypothese 2) en vrouwen (Tabel 4.3., hypothese 5). Aan de hand van deze korrelaties kunnen de hypothesen 2 en 5 getoetst worden. Tevens kan worden nagegaan hoe de verklaringsmogelijkheden van sociaal-ekonomisch milieu en op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit t.o.v. categorieën van deze variabelen zich tot elkaar verhouden. Deze eksploratie van de korrelatiepatronen kan van belang zijn om voor nieuw onderzoek specifiekere hypothesen op te leveren. De selektie van de afhankelijke variabelen is tot stand gekomen op basis van het criterium van een signifikante korrelatie van het sociaal-

ekonomisch milieu óf de mentaliteitsschaal met een variabele uit het bestand van het ouderonderzoek bij mannen of vrouwen. Hiertoe waren vrijwel alle niet statistisch van de mentaliteitsschaal afhankelijke variabelen uit dit bestand met sociaal-ekonomisch milieu en mentaliteitsschaal gekorreleerd.* Hiervan voldeed ongeveer 85% aan het criterium. De resultaten zijn geordend naar de indeling van de afhankelijke variabelen die is toegepast in Tabel 2.2.

4.5. Interpretatie van de toetsingen

De korrelatie van het sociaal-ekonomisch milieu van de man met zijn mentaliteit (.48) is hoger dan de hoogste korrelatie die Kohn gevonden heeft met een deelaspect van de mentaliteit. De korrelatiekoëfficiënt is hoog genoeg om hypothese 1 bevestigd te achten: het s.e.m. heeft inderdaad nogal wat met de mentaliteit te maken maar prediceert deze mentaliteit niet voor 100%. Als nu hypothese 2 bevestigd wordt houdt dit beloften in voor de eigen verklaringsmogelijkheden die de mentaliteit heeft t.o.v. sociale verschijnselen. Immers, wanneer de samenhang van s.e.m. met sociale verschijnselen voor een groot deel gevolg zou zijn van de korrelatie s.e.m.-mentaliteit dan kan verwacht worden dat deze mentaliteit, rechtstreeks gemeten, de sociale verschijnselen beter verklaart, dan s.e.m. dat dan opgevat kan worden als slechte vervanger van mentaliteit.

Ook de korrelatie van s.e.m. van de man met de mentaliteit van zijn vrouw is redelijk hoog (.42). Dat deze korrelatie lager is dan de vorige is niet verwonderlijk, het - onbekende - eigen s.e.m. van de vrouw zal niet steeds hetzelfde zijn als dat van haar man of er systematisch van afwijken. Ook hier echter achten we de hypothese (4) bevestigd en formuleren we dezelfde verwachtingen t.a.v. hypothese 5, als boven t.a.v. hypothese 2.

Ook hypothese 3 wordt bevestigd, de samenhang tussen de mentaliteit van mannen en hun vrouwen is vrij hoog (.61).

In de korrelaties, opgenomen in de Tabellen 4.2. en 4.3., ter

* Zie echter ook de voetnoot op p. 120

Tabel 4.2. Korrelaties*, **, partiële en multipele korrelaties*, ** van sociaal-ekonomisch milieu (*sem*) en op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit (*ment*) met 45 afhankelijke variabelen *ij* uit het ouderonderzoek, voor mannen.

	N	$r_{sem_{ij}}$	$r_{ment_{ij}}$	$r_{sem_{ij}.ment}$	$r_{ment_{ij}.sem}$	R
<i>medische attitudes</i>						
(1) afhankelijkheid van gezondheid	553	-.15	-.23	-.05	-.17	.23
(2) esthetisch-relationale betekenis gebit	553	.03	-.16	.12	-.20	.20
(3) betekenis eigen gebit	553	.10	.01	.11	-.04	.11
(4) sociale waardering van gezondheid						
(5) medische kennis	554	.48	.53	.30	.39	.59
(6) beleving h.a. als zakelijk vs.persoonlijk	556	.07	.10	.03	.07	.10
(7) vertrouwen in de medische institutie	556	-.29	-.41	-.11	-.33	.42
(8) skepticisme behandeling arts	556	-.02	-.11	.03	-.11	.11
(9) waardering preventie beleidnivo	556	-.31	-.31	-.19	-.20	.36
(10) waardering preventie indiv. nivo	556	-.08	-.12	-.02	-.10	.13
(11) beleving t.a. als zakelijk vs.persoonlijk	556	-.06	.12	-.14	.17	.18
(12) vertrouwen in de t.a. als vakman	556	-.13	-.15	-.07	-.10	.17
(13) nonchalance t.a.v. het gebit	556	-.11	-.24	.01	-.21	.24
(14) waardering prevent. t.h.k. maatregelen	556	.13	.16	.07	.11	.17
(15) defaitisme t.a.v. eigen gebit	556	-.23	-.24	-.13	-.15	.27
(16) gevoeligheid schoonheidsfouten	556	-.19	-.29	-.06	-.23	.30
(17) gevoeligheid dragen kunstmiddelen						
(18) dominantieaspect h.a.						
(19) dominantieaspect t.a.						
(20) dominantieaspect onderwijzer	555	-.08	-.13	-.02	-.11	.13
(21) geneigdheid h.a. te raadplegen	556	-.30	-.21	-.24	-.07	.31
(22) uitstel van vs. direkte behoeftebevrediging	556	.17	.14	.12	.06	.19

Tabel 4.3. Korrelaties^{*,**}, partiële en multiële korrelaties^{*,**} van sociaal-ekonomisch milieu (*sem*) en op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit (*ment*) met 45 afhankelijke variabelen *ij* uit het ouderonderzoek, voor vrouwen

	N	$r_{sem \times ij}$	$r_{ment \times ij}$	$r_{sem \times ij.ment}$	$r_{ment \times ij.sem}$	R
<i>medische attitudes</i>						
(1) afhankelijkheid van gezondheid	568	-.15	-.17	-.09	-.12	.19
(2) esthetische relationele betekenis gebit	568	-.12	-.24	-.03	-.21	.24
(3) betekenis eigen gebit	568	.13	.11	.09	.06	.14
(4) sociale waardering van gezondheid	568	-.09	-.11	-.05	-.08	.12
(5) medische kennis	568	.41	.55	.24	.45	.58
(6) beleving h.a. als zakelijk vs.persoonlijk	570	.05	.10	.01	.09	.10
(7) vertrouwen in de medische institutie	570	-.29	-.40	-.15	-.32	.42
(8) skepticisme behandeling arts	570	-.06	-.10	-.01	-.09	.10
(9) waardering preventie beleidsnivo	570	-.25	-.24	-.17	-.16	.29
(10) waardering preventie indiv. nivo	570	-.09	-.14	-.03	-.11	.14
(11) beleving t.a. als zakelijk vs.persoonlijk	569	-.03	.09	-.08	.11	.12
(12) vertrouwen in de t.a. als vakman	569	-.07	-.21	.02	-.20	.21
(13) nonchalance t.a.v het gebit	570	-.18	-.35	-.04	-.30	.35
(14) waardering prevent. t.h.k. maatregelen						
(15) defaitisme t.a.v. eigen gebit	570	-.26	-.32	-.14	-.24	.35
(16) gevoeligheid schoonheidsfouten	570	-.21	-.31	-.09	-.25	.32
(17) gevoeligheid dragen kunstmiddelen	570	.13	.10	.10	.05	.14
(18) dominantieaspect h.a.	569	-.02	-.11	.03	-.12	.12
(19) dominantieaspect t.a.	569	-.08	-.08	-.05	-.05	.10
(20) dominantieaspect onderwijzer	570	.02	-.11	.08	-.14	.14
(21) geneigdhed h.a. te raadplegen	570	-.14	-.17	-.07	-.13	.19
(22) uitstel van vs. direkte behoeftebevrediging	570	.11	.15	.05	.11	.15

Tabel 4.2. (vervolg)

	N	$r_{sem_x ij}$	$r_{ment_x ij}$	$r_{sem_x ij.ment}$	$r_{ment_x ij.sem}$	R
<i>attitudes t.a.v. opvoeding, school en kinderen</i>						
<i>en t.a.v. relationele gezinsaspecten</i>						
(23) overprotectie***	556	-.42	-.55	-.22	-.43	.58
(24) autonomie bevorderende huishouding***						
(25) zelfbeklag***	556	-.17	-.25	-.05	-.20	.26
(26) strengheid	338	-.14	-.28	-.02	-.25	.28
(27) straffen vs. niet straffen (feitelijk)	184	.02	-.21	.13	-.24	.24
(28) straffen vs. niet straffen (normatief)	184	-.10	-.32	.05	-.31	.32
<i>attitudes t.a.v. de ruimere sociale kontekst</i>						
(29) politieke machteloosheid***	556	-.06	-.12	-.00	-.10	.12
(30) ekstrinsieke waardering arbeid***	555	.20	.09	.18	-.01	.20
(31) interne prestatiedwang***						
(32) puritanisme***	555	.01	-.24	.14	-.27	.27
(33) zich thuis thuis voelen***	556	.24	.22	.15	.13	.26
(34) traditionele waardering woonkamer***	556	.11	-.07	.16	-.14	.18
(35) gebondenheid aan de woonplaats***						
(36) dogmatisme	182	-.24	-.50	-.04	-.45	.50
(37) sociale wenselijkheid	350	.17	.22	.09	.17	.24
<i>sociale achtergrondvariabelen</i>						
(38) religieuze betrokkenheid	555	.23	.19	.16	.10	.25
(39) politieke betrokkenheid	554	.15	.25	.04	.21	.26
(40) cultureel bezig	555	.40	.36	.28	.21	.44
(41) opinievormend bezig	555	.27	.31	.14	.22	.34

Tabel 4.3. (vervolg)

	N	$r_{sem_x ij}$	$r_{ment_x ij}$	$r_{sem_x ij.ment}$	$r_{ment_x ij.sem}$	R
<i>attitudes t.a.v. opvoeding, school en kinderen</i>						
<i>en t.a.v. relationele gezinsaspecten</i>						
(23) overprotectie***	568	-.31	-.52	-.11	-.46	.53
(24) autonomie bevorderende houding***	568	.11	-.01	.12	-.06	.12
(25) zelfbeklag***	568	-.23	-.31	-.11	-.24	.32
(26) strengheid	348	-.31	-.33	-.20	-.24	.38
(27) straffen vs. niet straffen (feitelijk)	188	-.16	-.33	-.05	-.29	.33
(28) straffen vs. niet straffen (normatief)	188	-.15	-.22	-.08	-.18	.23
<i>attitudes t.a.v. de ruimere sociale kontekst</i>						
(29) politieke machteloosheid***	570	-.12	-.15	-.06	-.11	.16
(30) ekstrinsieke waardering arbeid***	568	-.10	-.13	-.06	-.09	.14
(31) interne prestatiedwang***	568	.02	.10	-.02	.10	.10
(32) puritanisme***	570	.04	-.25	.17	-.30	.30
(33) zich thuis thuis voelen***	568	.30	.34	.18	.25	.38
(34) traditionele waardering woonkamer***	568	-.01	-.14	.05	-.15	.15
(35) gebondenheid aan de woonplaats***	570	.02	.11	-.03	.11	.11
(36) dogmatisme	187	-.25	-.54	-.07	-.50	.55
(37) sociale wenselijkheid	363	.11	.22	.03	.19	.22
<i>sociale achtergrondvariabelen</i>						
(38) religieuze betrokkenheid	569	.24	.13	.20	.04	.24
(39) politieke betrokkenheid	568	.17	.20	.10	.14	.22
(40) cultureel bezig	560	.39	.43	.26	.32	.49
(41) opinievormend bezig	560	.29	.29	.20	.19	.34

Tabel 4.2. (vervolg)

	N	$r_{sem_{xij}}$	$r_{ment_{xij}}$	$r_{sem_{xij}.ment}$	$r_{ment_{xij}.sem}$	R
(42) t.v. kijken	555	-.30	-.28	-.19	-.16	.34
(43) boekenbezit	546	.43	.44	.28	.29	.50
(44) boeken lezen	552	.23	.34	.08	.27	.35
(45) grammofoonplatenbezit	543	.12	.06	.11	.00	.12

* De kritieke waarden van de korrelaties zijn bij de volgende significantienivo's en grootten van N:

N	$r(p=0.05)$	$r(p=0.01)$	$R(p=0.05)$	$R(p=0.01)$
543	.08	.11	.11	.13
338	.11	.14	.13	.17
182	.15	.19	.18	.23

** Een positieve korrelatie is te interpreteren als een relatieve samenhang tussen een hoger sociaal-ekonomisch milieu, resp. een op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit met de betreffende attitude, resp. (bij een bipolair omschreven attitude) de eerste pool van een attitude.

*** In deze gevallen is er enige afhankelijkheid tussen de mentaliteitsschaal en de afhankelijke variabelen. Deze afhankelijkheid is uiterst gering (bij variabelen (29), (32), (34), (35) korreleren 1 tot 3 items van de mentaliteitsschaal op een nivo van .02 tot .06 met de betreffende afhankelijke variabelen) tot gering (bij de afhankelijke variabele (23) korreleren 4 items van de mentaliteitsschaal op een nivo van .12 tot .32 met deze variabelen).

Tabel 4.3. (vervolg)

	N	$r_{sem_x ij}$	$r_{ment_x ij}$	$r_{sem_x ij.ment}$	$r_{ment_x ij.sem}$	R
(42) t.v. kijken	560	-.30	-.27	-.21	-.17	.34
(43) boekenbezit	562	.40	.42	.27	.30	.49
(44) boeken lezen	566	.21	.37	.07	.31	.37
(45) grammofoonplatenbezit	556	.17	.14	.12	.08	.19

* Zie onderschrift Tabel 4.2.

** Zie onderschrift Tabel 4.2.

*** Zie onderschrift Tabel 4.2.

toetsing van de hypothesen 2 en 5 zijn een aantal patronen te ontdekken:

- a) In een aantal gevallen wordt een oorspronkelijke (nulde orde) korrelatie tussen s.e.m. en een afhankelijke variabele in aanzienlijke mate gereduceerd wanneer mentaliteit konstant wordt gehouden. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormen de relaties met (36) dogmatisme. De negatieve verbanden met het s.e.m. (hoe hoger het s.e.m. hoe lager dogmatisme) bij mannen en vrouwen verdwijnen praktisch geheel (zijn niet meer significant) wanneer voor mentaliteit wordt gecontroleerd. De korrelaties van mentaliteit en mentaliteit onder controle van s.e.m. met dogmatisme zijn daarentegen aanzienlijk hoger dan respektievelijke korrelaties van s.e.m. met dogmatisme: hoe sterker gericht op ontplooiing en toekomst, hoe minder dogmatisch. Met andere woorden: s.e.m. dankt zijn - negatieve - korrelatie met dogmatisme praktisch geheel aan het feit dat het met mentaliteit samenhangt, welke mentaliteit op haar beurt sterker negatief met dogmatisme gekorreleerd blijkt te zijn. Voorbeelden van hetzelfde verschijnsel zijn de korrelaties van de variabelen (1), (13), (16), (25), (39) (bij de mannen) en (2), (13), (22), (27) en (44) (bij de vrouwen).
- b) In een aantal gevallen reduceert het konstant houden van mentaliteit weliswaar een oorspronkelijke korrelatie van s.e.m. met een afhankelijke variabele, maar blijft de eigen (partiële) korrelatie van s.e.m. met de afhankelijke variabele hoog, soms hoger dan de partiële korrelatie van mentaliteit met die afhankelijke variabele. Zo blijken b.v. s.e.m. en mentaliteit onafhankelijk van elkaar aanzienlijk bij te dragen aan het verklaren van variantie in (5) medische kennis. S.e.m. verklaart meer dan mentaliteit in b.v. (38) religieuze betrokkenheid. Andere voorbeelden van gelijktijdige bijdragen in de verklaring van variantie in afhankelijke variabelen door s.e.m. en mentaliteit zijn te zien aan de korrelaties van de variabelen (7), (9), (23), (33), (40) en (43).
- c) In een gering aantal gevallen zijn de partiële korrelaties van s.e.m. en mentaliteit met afhankelijke variabelen tegengesteld aan elkaar. De nulde orde-korrelaties worden er door onderdrukt. Een

goed voorbeeld laat variabele (34) zien. In hogere s.e.m. waardeert men - onafhankelijk van de mentaliteit - sterker de traditionele woonkamer, mensen met op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit doen dit juist minder. Andere voorbeelden zijn de korrelaties van de variabelen (2) bij de mannen alleen, (27) bij de mannen alleen en (32).

- d) Bij de mannen treden soms andere patronen op dan bij de vrouwen. Dit geldt b.v. in de gevallen dat korrelaties bij de vrouwen wel significant zijn en bij de mannen niet of omgekeerd (b.v. bij de variabelen (14) en (17)). (Strikt genomen is dan alleen de vermeende zekerheid over de betreffende samenhangen anders bij de mannen dan bij de vrouwen). Verder zijn soms de richtingen van de korrelaties bij mannen en vrouwen tegengesteld (b.v. bij de variabele (2): wel een positieve korrelatie van s.e.m. met de esthetisch-relationale betekenis van het gebit bij de mannen, niet bij de vrouwen). Een volgende variant vormt de hoogte van de korrelatie van s.e.m. met een variabele vergeleken met de korrelatie van mentaliteit met die variabele: bij de mannen verklaart het s.e.m. sterker variabele (21) (hoe hoger het s.e.m. hoe minder groot de geneigdheid de huisarts te raadplegen), bij de vrouwen verklaart de mentaliteit meer (hoe meer op ontplooiing en toekomst gericht, des te minder geneigd de huisarts te raadplegen).

In de hier beschreven gevallen wordt voldoende ondersteuning gevonden voor de hypothesen 2 en 5: op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit verklaart inderdaad vaak een deel van de korrelatie tussen s.e.m. en afhankelijke variabelen. In sommige gevallen is die verklaring min of meer volledig (in gevallen genoemd onder a). Dan is de korrelatie tussen s.e.m. en de afhankelijke variabelen vrijwel geheel te verklaren vanuit de veronderstelde gedragsgerichte en attitudes voortbrengende komponent van de mentaliteit en wel vanwege de samenhang van s.e.m. met deze op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit. In die gevallen verklaart de mentaliteit ook altijd meer van de variantie in de afhankelijke variabelen dan het s.e.m. dat doet.

In andere gevallen heeft het s.e.m. echter ook een bijdrage in de

verklaring, naast de verklaring door de mentaliteit. Deze bijdrage vanuit het s.e.m zullen we proberen te interpreteren. Wij onderscheiden dan de volgende varianten:

- Aan de esthetisch-relationale betekenis van het gebit hechten op ontplooiing en toekomst gerichte mannen én vrouwen minder; maar mannen uit hogere sociaal-ekonomische milieus hechten er wel aan, bij de vrouwen uit deze milieus is er geen (partiële) korrelatie. Het lijkt er op dat hier het feit dat mannen overwegend een beroep uitoefenen en vrouwen niet (slechts in 17,7% van de gevallen wel en daarvan slechts 22,2% voor meer dan 20 uur per week) de reden is van de sociaal-ekonomische bijdrage bij alleen de mannen aan de verklaring van de variantie in de variabele (2) esthetisch-relationale betekenis van het gebit; de korrelatie is positief: in hogere beroepen zijn de eisen van representativiteit strenger. Ook bij de variabele (30) lijkt het feit dat mannen overwegend wel in de beroepssfeer verkeren en vrouwen niet, de reden voor de - uitsluitende - korrelatie met de ekstrinsieke waardering van de arbeid van het s.e.m. en wel in positieve zin bij de mannen en de korrelatie van s.e.m. en mentaliteit beide, en wel in negatieve zin, bij de vrouwen.
- Ook een financieel aspekt, gekoppeld aan het s.e.m., lijkt in sommige gevallen de reden te zijn van een onafhankelijke bijdrage van het s.e.m. aan de variantieverklaring van een afhankelijke variabele naast de bijdrage van de mentaliteit. Een duidelijk voorbeeld hiervan zien we in het patroon van korrelaties met de variabele (43) boekenbezit bij mannen en vrouwen: s.e.m. én mentaliteit korreleren ongeveer even hoog. Als we dit vergelijken met de korrelaties met variabele (44) boeken lezen dan wordt de interpretatie pregnanter. De sociaal-ekonomische korrelatie met boeken lezen wordt vrijwel geheel wegverklaard door die van de mentaliteit. De interpretatie kort samengevat: om boeken te bezitten heeft men geld nodig én een op ontplooiing en toekomst gericht mentaliteit; deze mentaliteit gaat ook samen met boeken lezen, het financieel aspekt heeft dáár geen invloed op. Hoewel enigszins verborgen lijkt het financiële aspekt van s.e.m. ook een rol te spelen in het patroon van korrela-

ties van de variabele (21) de geneigdheid om de huisarts te raadplegen. Deze geneigdheid is er bij de mannen minder naarmate men sociaal-ekonomisch hoger scoort, ook partieel. Het afwijzen van deze geneigdheid is bij de hoger sociaal-ekonomisch skorende vrouwen echter minder sterk, zeker partieel, dan bij de mannen. De verklaring is mogelijk dat de lagere geneigdheid bij de mannen in de hogere sociaal-ekonomische milieus gevoed wordt door het feit dat zij voor kontakten met de huisarts een rekening moeten betalen. Voor de vrouwen, die meestal geen eigen inkomen zullen hebben, zal dit bezwaar minder sterk meespelen.

- Tenslotte lijkt het met het s.e.m. parallel lopende opleidingsaspect in een aantal gevallen de reden te zijn van de bijdrage van het s.e.m. - naast die van de mentaliteit - aan de verklaring van de variantie in afhankelijke variabelen. Het duidelijkst lijkt dit zo bij de afhankelijke variabele (5) medische kennis, bij mannen en vrouwen; maar ook lijkt dit het geval bij de variabele (41) opinievormend bezig en (40) kultureel bezig. In dit laatste geval is mogelijk ook het financiële aspect verklarend.

Het materiaal van het ouderonderzoek laat toe enige van de hiergenoemde interpretaties te toetsen. Helaas beschikken we niet over gegevens om de invloed van financiële aspecten op korrelaties van s. e.m. met afhankelijke variabelen na te gaan. Wel echter is het mogelijk om te zien of bepaalde verbanden bij de werkende vrouwen lijken op die bij de mannen en om de invloed van het opleidingsniveau van vrouwen en van mannen op de korrelaties van s.e.m. met afhankelijke variabelen te achterhalen. In beide gevallen moeten we ons echter beperken tot de participanten omdat van de non-participanten de gegevens m.b.t. werken van de vrouw en opleidingsniveau niet bekend zijn.

Van de participerende vrouwen werkten er 72 (= 17,7%) ten tijde van de eerste enquête. Hiervan waren er 33 handarbeidsters en 39 hoofdarbeidsters. Gezien de bovengenoemde interpretaties mag verwacht worden dat de hoofdarbeidsters - onder konstanthouding van mentaliteit - een grotere esthetisch-relatieve betekenis hechten aan het gebit (2), een lagere geneigdheid hebben de huisarts te

raadplegen (21) en een hogere ekstrinsieke waardering van de arbeid (30) laten zien dan de handarbeidsters. Gezien het dichotome karakter van de variabele arbeid en het continue karakter van de overige variabelen is door middel van covariantieanalyse nagegaan of deze verwachtingen opgaan. Welnu, de hoofdarbeidsters hechten geen andere esthetisch-relatieve betekenis aan het gebit (2) ($\beta = .02$), hebben wel, konform het patroon bij de mannen, een lagere geneigdheid de huisarts te raadplegen (21) ($\beta = .19$) en eveneens volgens verwachting, maar gezien de β (.10) minder overtuigend, een hogere ekstrinsieke waardering van de arbeid (30) dan de handarbeidsters, getoetst onder konstanthouding van de mentaliteit. Anders dan ten aanzien van de esthetisch-relatieve betekenis van het gebit verdwijnen de geslachtsverschillen dus in de korrelaties van het s.e.m. en de mentaliteit met ekstrinsieke waardering van de arbeid en de geneigdheid om de huisarts te raadplegen wanneer mannen en vrouwen worden vergeleken die beroepsarbeid uitoefenen. M.a.w. het feitelijk uitoefenen van een beroep is in bepaalde gevallen konditionerend voor verschillen tussen sociaal-ekonomische milieus.

De invloed van de opleiding in het verklaren van variantie zal worden nagegaan t.a.v. de variabelen medische kennis (5), cultureel bezig (40) en opinievormend bezig (41) bij welke deze invloed boven werd gesuggereerd en t.a.v. de variabelen boeken lezen (44) en boekenbezit (43). Uit de bovengenoemde interpretatie kan de hypothese worden afgeleid dat het opleidingsniveau geheel - t.a.v. (5), (41) en (44) - of gedeeltelijk - t.a.v. (40) en (43) - de partiële korrelaties van het s.e.m. onder konstanthouding van mentaliteit met deze variabelen zal "wegverklaren". Bij de veronderstelde gedeeltelijke "wegverklaring" wordt behalve van het opleidingsniveau ook nog een niet te toetsen bijdrage verwacht van het financiële korrelaat van s.e.m. Wij gaan dus na of het residue korrelaat van s.e.m. met deze variabelen dat resteert wanneer voor mentaliteit wordt gecontroleerd, nog kleiner kan worden of verdwijnt wanneer ook nog voor opleidingsniveau wordt gecontroleerd. Deze mogelijkheden zijn aanwezig aangezien opleidingsniveau vrij hoog korreleert met s.e.m. (.63 bij de mannen en .47 bij de vrouwen). Maar ook de verklaringen

van variantie in deze variabelen door mentaliteit onafhankelijk van s.e.m. zouden kunnen teruglopen wanneer ook nog voor opleidingsniveau wordt gecontroleerd gezien de korrelaties van mentaliteit met opleidingsniveau (resp. .50 en .44). In Tabel 4.4. zijn alle genoemde korrelaties van de nulde, de eerste en de tweede orde opgenomen.

De geformuleerde verwachtingen blijken grotendeels uit te komen. T.a.v. de variabelen medische kennis (5), opinievormend bezig (41) en boeken lezen (44) zakken de partiële korrelaties van s.e.m. meestal tot een niet significant niveau wanneer behalve mentaliteit ook opleidingsniveau konstant worden gehouden. Alleen bij medische kennis (5) blijft bij de mannen nog een aanzienlijk residu korrelaat met s.e.m. bestaan. T.a.v. de variabelen boeken bezit (43) en kultureel bezig (40) worden de partiële korrelaties van s.e.m. enigszins gedrukt wanneer behalve voor mentaliteit ook voor opleidingsniveau wordt gecontroleerd. Er blijven echter nog relatief aanzienlijke residue korrelaties over die voor "wegverklaring" door het financiële aspekt van s.e.m. in aanmerking komen. Anderzijds geldt voor de partiële korrelaties van mentaliteit met alle vijf variabelen dat ze slechts weinig kleiner worden wanneer behalve voor s.e.m. ook voor opleidingsniveau wordt gecontroleerd. In alle gevallen blijft mentaliteit onafhankelijk van s.e.m. en opleidingsniveau een relatief aanzienlijk deel binden van de variantie in de afhankelijke variabelen

4.6. Samenvatting

In dit hoofdstuk is de geldigheid van de mentaliteitsschaal aan de orde geweest. Gekozen is voor een benadering van de geldigheid vanuit de begripsvaliditeit. De geldigheid wordt hierbij deductief benaderd vanuit de theorie met betrekking tot het theoretisch begrip waarvan een bepaalde variabele - hier de mentaliteitsschaal - de operationalisering vormt. Er wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen de theorie van de eerste orde, van de tweede orde en van de derde orde.

De theorieën van de tweede orde en de derde orde betreffen het

Tabel 4.4. Korrelaties* en partiële korrelaties* van sociaal-ekonomisch milieu (*sem*), mentaliteit (*ment*) en opleidingsniveau (*opl*) met vijf afhankelijke variabelen *ij* voor mannen (N=362) en voor vrouwen (N=372) (participanten in het groei-onderzoek)

	(5) medische kennis		(41) opinievormend bezig		(44) boeken lezen		(43) boeken- bezit		(40) kultureel bezig	
	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
$r_{sem_{ij}}$.46	.38	.16	.25	.23	.19	.47	.47	.40	.42
$r_{ment_{ij}}$.53	.58	.26	.31	.30	.32	.45	.44	.33	.39
$r_{opl_{ij}}$.43	.46	.08****	.22	.27	.25	.45	.36	.35	.32
$r_{sem_{ij}.ment}$.28	.16	.03****	.13**	.10***	.05****	.32	.34	.29	.29
$r_{sem_{ij}.ment,opl}$.19	.07****	.08****	.10***	.03****	.00****	.21	.29	.21	.25
$r_{ment_{ij}.sem}$.39	.49	.21	.23	.23	.26	.29	.29	.17	.25
$r_{ment_{ij}.sem,opl}$.36	.44	.23	.21	.19	.22	.24	.25	.14**	.21
	mannen		vrouwen							
$r_{sem_{ment}}$.49		.47							
$r_{sem_{opl}}$.63		.47							
$r_{ment_{opl}}$.50		.44							

* De korrelaties liggen op het significantieniveau $p < .001$ tenzij anders vermeld

** $.001 < p \leq .01$

*** $.01 < p \leq .05$

**** $p > .05$

instrumenteel-nomologisch aspekt van dit onderzoek. De doelstelling hierbij was een instrument te konstrueren overeenkomstig ons theoretisch begrip of konstruktum. Van dit theoretisch begrip werd berekend dat het om een mentaliteit gaat, met als konstituerende elementen waarden en oriëntaties. Deze elementen zijn isomorf. Zij kennen een gedragsgerichte of konatieve komponent, een kognitieve komponent en een affektieve komponent. Wat betreft hun affektieve komponent wijken zij inhoudelijk van elkaar af: bij waarden is de affektieve komponent een uitdrukking van wat wenselijk is, bij oriëntaties een uitdrukking van wat nuttig of noodzakelijk is. De waarden en oriëntaties werden onderscheiden in waarden die men t.a.v. kinderen belangrijk vindt, in waarden die men voor zichzelf van belang acht en in oriëntaties t.a.v. het werk, de maatschappij en op basis van het zelfbeeld. Deze aspekten werden vervolgens geoperationaliseerd als één unidimensionale schaal om het mogelijk te maken de theorie van de eerste orde te toetsen. Verondersteld werd dat de mentaliteit ook een tijdsdimensie bevatte. Toetsing van deze operationalisatie (de theorie van de derde orde) door een faktoranalyse bevestigde de ordening van de verschillende waarden en oriëntaties en de tijdsdimensie in de mentaliteit. Alleen t.a.v. het werk konden geen geschikte oriëntatieaspekten in het materiaal van het ouderonderzoek worden gevonden. De schaal werd geïnterpreteerd als een instrument om *op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit* te meten.

De theorie van de eerste orde betreft de relatie van een konsept t.o.v. andere konsepten op basis van het nomologisch netwerk of het theoretisch kader waar het konsept deel van uit maakt. Er werd een poging gedaan een theoretisch kader voor op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit te formuleren. Hieruit werden enige hypothesen geformuleerd en vervolgens getoetst. Volgens verwachting korreleerde het sociaal-ekonomisch milieu van de man matig met de mentaliteit van de man (.48) en met de mentaliteit van de vrouw (.42). Mentaliteiten van echtgenoten korreleerden vrij hoog (.61). Ook de hypothese dat de mentaliteit een deel zal "wegverklaren" van de korrelaties tussen s.e.m. en sociale verschijn-

selen werd bevestigd. Deze laatste hypothese was gebaseerd op de veronderstelde gedragsgerichte en attitudes voortbrengende eigenschap van de mentaliteit welke eigenschap zelf niet kon worden getoetst. De laatste hypothese was bovendien weinig specifiek geformuleerd. Bovendien kon de hypothese niet getoetst worden op het universum van sociale verschijnselen of een steekproef er uit maar slechts op een willekeurige selectie van beschikbare variabelen. Daarom was bevestiging van deze hypothese geen erg sterke bijdrage aan de begripsvaliditeit van op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit. Een grotere specificiteit van de hypothesen zal bij nieuw onderzoek de mogelijkheid vergroten de begripsvaliditeit sterker te steunen. Deze specificiteit kan worden verhoogd wanneer de theorie het toe zou laten duidelijker aan te geven t.a.v. welke sociale verschijnselen men welke bijdrage verwacht van de verklarende mogelijkheden van de mentaliteit vergeleken met die van het sociaal-ekonomisch milieu. Om hieraan een bijdrage te leveren werd het materiaal van korrelaties verder geëxploreerd. Er werd een aantal varianten in de patronen van korrelaties onderscheiden. Van sommige variabelen konden de korrelaties met het sociaal-ekonomisch milieu volledig worden "wegverklaard" door de mentaliteitsschaal. Deze laatste korreleerde dan steeds hoger met de variabelen dan het s.e.m. deed. Vervolgens bleek dat in andere gevallen het s.e.m. steeds - naast de mentaliteit - een eigen bijdrage leverde aan de verklaring van de variatie in afhankelijke variabelen. Van deze eigen bijdrage van het s.e.m. werd achtereenvolgens verondersteld dat hierbij *het uitoefenen van een beroep* en de andere omstandigheden die dat voor "hogere" dan voor "lagere" beroepen met zich mee brengt konditionerend was; in andere gevallen was het het *financiële-ekonomisch* en in weer andere het *opleidings*korrelaat van het s.e.m. waardoor behalve door het mentaliteitskorrelaat een eigen bijdrage aan de verklaring van variantie in sociale verschijnselen zou zijn geleverd. Alle veronderstellingen behalve die t.a.v. het financiële-ekonomisch korrelaat van s.e.m. konden worden getoetst. Zij werden alle - op een na - bevestigd. Theorievorming zou nu de relevantie van de verschillende korrelaten van s.e.m. in de verklaring van de sociale verschijnselen mogelijk moeten

• maken. Dan ook zouden meer specifieke hypothesen m.b.t. de begripsvaliditeit van de mentaliteitsschaal zijn te formuleren. De nog lage ontwikkeling van de theorie, het daarom betrekkelijk a-specifieke karakter van onze hypothesen en de exploratie van korrelatiepatronen dat na de toetsing van deze hypothesen volgde vormen de redenen dat naast het instrumenteel-nomologisch deel van het onderzoek, dit deel van ons onderzoek exploratief is genoemd. In een slotbeschouwing in het volgende hoofdstuk zullen wij op deze theorievorming verder ingaan.

NABESCHOUWING

De eerste in hoofdstuk een geformuleerde vraagstelling heeft een duidelijk antwoord gekregen in dit onderzoek: *op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit* (verder te noemen: de mentaliteit) *is* een analytisch kenmerk* van sociaal-ekonomisch milieu. In een aantal gevallen was dit analytische kenmerk zelfs de enige reden dat variabelen korreleerden met sociaal-ekonomisch milieu. Dan was het kennen van de mentaliteit ook belangrijker voor het verklaren van de variaties in de betreffende variabelen dan het kennen van het s.e.m.. Dit hing samen met het feit dat de mentaliteit niet perfect korreleert ($r=.42$ - $r=.49$) met s.e.m., mogelijk als gevolg van de door Kohn genoemde partiële, persoonlijk-idiosynkratische genese van de mentaliteit. De eigen - aangetoonde - verklaringskracht van de mentaliteit had daarom, losgekoppeld van het s.e.m., meer mogelijkheden variantie in afhankelijke variabelen te binden. Immers in die gevallen was het s.e.m., zoals in hoofdstuk vier geformuleerd, een slechte vervanger van de mentaliteit. In andere gevallen bleken ook andere analytische kenmerken van s.e.m. een eigen bijdrage te kunnen leveren in de verklaring van variantie in afhankelijke variabelen. We konden laten zien dat dit zeker geldt voor het kenmerk opleidingsniveau, we konden het aannemelijk maken, maar door het ontbreken van gegevens niet aantonen, voor het financieel-ekonomisch aspekt van s.e.m.. Tenslotte bleek soms het simpele gegeven van feitelijke be-

* Wij gebruiken de termen "analytisch kenmerk" in navolging van Wippler (par. 1.1.).

roepsuitoefening pas een specifieke - want alleen voor beroepsbeoefenaren zo opgaande - korrelatie met s.e.m. op te leveren. In dit laatste geval hebben we niet zozeer te maken met een analytisch kenmerk, maar met een konditionerende faktor die het korreleren van s.e.m. met een variabele "verklaart". Al met al blijkt het werken met analytische kenmerken van s.e.m. vruchtbaar te zijn. Alle multipеле korrelaties in de Tabellen 4.2. en 4.3. van mentaliteit en s.e.m. - nu fungerende als slechte vervanger voor de overige analytische kenmerken van s.e.m. - met daarin opgenomen 45 afhankelijke variabelen waren groter dan of in een enkel geval gelijk aan de nulde-ordekorrelaties van s.e.m. met die variabelen. Er is dus m.a.w. winst te boeken in het binden van variantie in afhankelijke variabelen wanneer men de "vang-variabele" s.e.m. zou vervangen door zijn analytische kenmerken.

Maar deze benadering heeft slechts een kwantitatief karakter. Niet zo zeer maksimalisering maar optimalisering bij het verklaren van variantie zou voorop moeten staan. Hierbij gaat het om het verschil tussen beschrijven en verklaren van verbanden, om onze tweede vraagstelling betreffende de theorie waar s.e.m., mentaliteit en sociale verschijnselen deel van uit zouden moeten maken. In het bovenstaande kon aannemelijk gemaakt worden en na toetsing bevestigd, dat naast mentaliteit ook ander analytische kenmerken van s.e.m. met sociale verschijnselen samenhangen. Maar *waarom* de mentaliteit zijn gevariëerde verbanden met tal van variabelen heeft is niet duidelijker geworden. Waarom b.v. is er wel een partiëel verband met de esthetisch-relationale betekenis van het gebit (2) maar niet met de betekenis die men aan een eigen gebit (3) hecht, waarom wel met de gevoeligheid voor schoonheidsfouten (16), maar niet met de gevoeligheid voor het dragen van kunstmiddelen (17), waarom onderdrukt de mentaliteit wel het verband van s.e.m. met puritanisme (32) maar niet met dogmatisme (36), waarom verklaart de mentaliteit wel de korrelatie van s.e.m. met zelfbeklag (25) volledig weg, maar niet met overprotektie (23) (en waarom alleen bij de mannen en niet bij de vrouwen), waarom wel van nonchalance t.a.v. het gebit (13), maar niet van defaitisme t.a.v. het eigen gebit (15). De vragen m.b.t. de funktionele betekenis van de mentaliteit (de theorie van de eerste orde) zijn via deze eksplora-

tieve weg niet veel dichterbij een antwoord gekomen. Dat de mentaliteit als analytisch kenmerk van s.e.m. werkzaam is, is zichtbaarder geworden dan het waarom ervan.

De eerste verklaringsgrond die voor dit verschijnsel in aanmerking komt betreft de meetnauwkeurigheid van de variabelen. In onze kritische beschouwing na de beschrijving van de variabelen (par. 2.5.) zijn we echter tot de konklusie gekomen dat op grond van de daarin genoemde stress-analyses de variabelen redelijk betrouwbaar genoemd kunnen worden. We zoeken de verklaring daarom eerder in de theoretische ontwikkeling van het konsept "op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit".

Wij menen dat voor de ontwikkeling van een theorie van de eerste orde het mede noodzakelijk is dat eerst de theorie van de tweede orde verder wordt opgebouwd. Het gaat er dan om dat meer inzicht ontstaat in de aard van het sociale verschijnsel dat begripsmatig wordt geïsoleerd. Waarom behoren juist de aspecten die wij geoperationaliseerd hebben tot het konsept en waarom niet ook andere: hoe essentieel is het onderscheid tussen de "vertikale" en de "horizontale" aanpassing, tussen het wel en niet insluiten van een tijdsdimensie, tussen het wel en niet insluiten van oriëntatieaspecten naast waardeaspecten. T.a.v. elk van deze elementen hebben wij in het voorafgaande beslissingen genomen, eerder echter op basis van gezond verstand dan vanuit theoretische overwegingen. En het is onduidelijk welke de konsekwenties zouden zijn geweest bij andere beslissingen. Om een voorbeeld te geven: het aspect oriëntatie t.a.v. het werk is door ons niet geoperationaliseerd, niet principiëel maar wegens het ontbreken van geschikte indicatoren. Wanneer op ontplooiing en toekomst gerichte aspecten m.b.t. het werk wel onderdeel hadden uitgemaakt van de mentaliteitsschaal dan zou mogelijk het patroon van korrelaties t.a.v. de variabele puritanisme (kenmerkend item: als iemand van het leven wil genieten hoort hij ook bereid te zijn er hard voor te werken) er anders hebben uitgezien. Zo ligt er een relatie tussen de theorie van de tweede orde en de theorie van de eerste orde.

Kohn's "self-direction versus conformity", onze mentaliteit, zij maken deel uit van een reeks verwante begrippen. Bekende konsepten

zijn Riesman's "inner- and otherdirectedness" en Rotter's "I-E" dimensie. Minder bekend zijn de analyses van de franse socioloog A. d'Houtaud. Hij is geïnteresseerd in de determinanten op het gedrag m.b.t. de gezondheid. Het leidende beginsel voor het gedrag noemt hij, konform de franse sociologische traditie, de "représentations" ("voorstellingen", vertaling van Leent, 1964). Deze voorstellingen karakteriseert d'Houtaud als een van nature psychosociale realiteit welke door socialisatie aan individuen wordt overgedragen. De voorstellingen van de gezondheid manifesteren zich in algemene attitudes die vertaald worden in gedrag m.b.t. de gezondheid. Hij analyseerde de antwoorden van 4000 respondenten op de vraag "Wat is volgens u de beste definitie van gezondheid?" en onderscheidt in deze antwoorden vier dimensies welke hij met de beroepskategorieën van zijn respondenten in relatie brengt. Kort samengevat zijn op elke van de vier dimensies bij de leidinggevende beroepen gepersonaliseerde konsepties dominant welke "de verwerkelijking van het zelf t.b.v. het zelf" inhouden en bij de niet-leidinggevende beroepen meer gesocialiseerde konsepties waarbij het vooral gaat "om een integratie van het zelf met de samenleving en met de taken welke deze van de individuen vraagt. Hierin weerspiegelen zich de korresponderende rollen van leidinggeven en uitvoeren". De overeenkomsten van zijn "représentations" met Geiger's "Mentaliteit" en van zijn interpretaties met die van Kohn, van welke literatuur d'Houtaud geen kennis heeft genomen*, zijn opvallend (d'Houtaud, 1977, 1978). Onze konklusie is dat het geen twijfel lijdt dat een belangrijk konsept is aangeboord. De noodzaak is er des te duidelijker door dat inzicht in de werkelijke inhoud van het konsept t.b.v. de genoemde theorievorming onontbeerlijk is.

Het bovenstaande brengt met zich mee dat de door ons ontwikkelde mentaliteitsschaal een voorlopig karakter heeft. Ook om andere redenen is de bruikbaarheid ervan aan spelregels gebonden. We noemden reeds het ontbreken van indicatoren voor de oriëntatie t.a.v. het werk. Verder moet onder ogen worden gezien dat sommige items toegesneden zijn op ouders van (schoolgaande) kinderen. Een opmerking die-

* persoonlijke mededeling

nen we voorts te maken over de korrelaties van de schaal met variabele (37) sociale wenselijkheid (Tabellen 4.2. en 4.3.). Wij hielden er rekening mee dat korrelaties van de mentaliteitsschaal en afhankelijke variabelen met sociale wenselijkheid de beoogde funktionele betekenis van de mentaliteit zou kunnen flatteren. Anders dan in de literatuur bekend is (zie Tijmstra en Brinkman-Engels, 1978) hangt onze sociale wenselijkheid echter niet negatief maar positief met s.e.m. samen. Het is om deze reden niet waarschijnlijk dat ons instrument ook werkelijk sociale wenselijkheid meet. Daarom is het hier niet mogelijk de invloed van de sociale wenselijkheid op de korrelaties na te gaan, al moet uiteraard met de mogelijkheid van beïnvloeding rekening worden gehouden.

Tenslotte willen wij nog enige aandacht besteden aan de maatschappelijke betekenis van de mentaliteit. Hebben de "lagere" sociaal-ekonomische milieus er een nieuw etiket bijgekregen? De opgevoerde citaten van Kohn lieten een hogere waardering zien voor "self-direction" dan voor "conformity". Wij zelf spraken over waardeaspecten als konstituerende elementen van de op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit en over oriëntatieaspecten als konstituerende elementen van de op aanpassing en heden gerichte mentaliteit. Kort gezegd: de laatste mentaliteit ontstaat als gevolg van de onmogelijkheid de eerste te onderkennen of te realiseren.

Er zijn toch een aantal redenen waarom wij het eindresultaat van dit onderzoek niet willen zien als een bijdrage tot een negatief op te vatten stereotypering van de "lagere" sociaal-ekonomische milieus.

Ten eerste is de korrelatie tussen mentaliteit en s.e.m. probabilistisch. Kohn wijst op ook een persoonlijke, idiosynkratische genese van waarden en oriëntaties. M.a.w. beide polen van de mentaliteit en hun tussenvormen worden in alle milieus aangetroffen. Vervolgens is geen uitspraak te doen en is ook geen uitspraak gedaan over het morele aspekt van de mentaliteit. De ene pool er van is niet meer "gerechtvaardigd" dan de andere. Uitspraken, zoals eerder gedaan, als: "Waarden als netheid, gehoorzaamheid en goede manieren voor de kinderen en gerespekteerd worden en sukses voor zichzelf zijn in de "con-

formity" mentaliteit vooral konsekutieve sentimenten (...)” zijn analyserende konklusies die door de aanhangers van deze waarden anders kunnen worden beleefd. In het persoonlijke leven van de betrokkenen kunnen zij even centraal staan en als dominerend ervaren als de op ontplooiing gerichte waarden bij anderen. In de derde plaats, en dat is de verdienste van Kohn, is niet slechts beschreven, maar ook verklaard. Het is één ding om een autoritaire opvoedingshouding vooral te lokaliseren in één sociaal-ekonomisch milieu, het is een andere zaak om te onderzoeken wat daarvan de oorzaak is en daarvoor de opleiding en de (on)zelfstandige beroepsuitoefening als determinanten aan te wijzen. Hiermee zijn we gekomen aan ons laatste punt. De uitkomst van de analyses naar de oorzaak van de typische spreiding van waarden en oriëntaties over de sociaal-ekonomische milieus houdt tegelijkertijd de mogelijkheid tot verandering in. In de maatschappij waarin wij leven is deze verandering al gaande. Al zijn konjuncturele tegenbewegingen waarneembaar, structureel is een ontwikkeling te zien in de richting van een hoger opleidingsniveau en een grotere invloed van de werkenden op hun werk en de wijze waarop zij dat kunnen inrichten. Van Strien (1975) noemt vier wegen tot opheffing van vervreemding. Wij zien hierin even zovele mogelijkheden om de hier geschetste ontwikkeling te bespoedigen. Het zal afhangen van iemands mens en maatschappijbeeld of hij voor één van deze wegen kiest of helemaal niet kiest. Het kan zijn dat het kiezen zelf al als het hanteren van een waardeoordeel over de mentaliteiten wordt uitgelegd. Maar dat dit in een studie over waarden en oriëntaties niet opvallend wordt gevonden zal geen verbazing wekken.

- ADORNO, T.W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D.J., SANFORD, R.N.,
The authoritarian personality. New York, 1950.
- BAUMANN, B.M.A., Diversities in conceptions of health and physical
fitness. Journal of Health and Human Behavior, 2(1961)39-46.
- BECKER, M.H., HAEFNER, D.P., KASL, S.V., KIRSCHT, J.P., MAIMAN, L.A.,
ROSENSTOCK, J.M., Selected psycho-social models and correlates
of individual health-related behavior. Medical Care, 15(1977)
suppl. nr. 5, 27-46.
- BENDIX, R., LIPSET, S.M. (eds.), Class, status, and power, Social
stratification in comparative perspective. London, 1967, sec. ed.
- BERKMAN, P.L., Spouseless motherhood, psychological stress, and
physical morbidity. Journal of Health and Social Behavior,
10(1969)323-334.
- BICE, TH.W., KALIMO, E., Comparisons of health-related attitudes:
a cross-national, factor-analytic study. Social Science and
Medicine, 5(1971)283-318.
- BLOOD, R.O., The family.
New York, 1972.
- BOEKE, P.E., Over empirisch onderzoek naar gedragsvariabelen bij
tandheelkundige afwijkingen. Nederlands Tijdschrift voor Tand-
heelkunde, 71(1964)401-416.
- BOESJES-HOMMES, R.W., De geldige operationalisering van begrippen.
Meppel, 1970.
- BOON VAN OSTADE, A.M., De iteratieve clusteranalyse.

- Nijmegen, 1969.
- BREMER, J.J.C.B., De ziekenhuispatiënt.
Nijmegen, 1964.
- BREZNITZ, S., KUGELMASS, S., The perception of parents by adolescents.
Human Relations, 18(1965)102-113.
- BRODBECK, A.J., NOGEE, PH., DI MASCIO, A., Two kinds of conformity:
a study of the Riesman typology applied to standards of parental
discipline. Journal of Psychology, 41(1956)23-45.
- BRONFENBRENNER, U., Socialization and social class through time and
space. In: E. Maccoby, T. Newcomb and E. Hartley (eds.),
Readings in social psychology. New York, 1958.
- BUISMAN, P.H., 'Dental mindedness'. Tijdschrift voor Tandheelkunde,
66(1959)82-86.
- BURR, W.R., Theory construction and the sociology of the family.
New York, 1973.
- BUTLER, J.R., Illness and the sick role: an evaluation in three
communities. The British Journal of Sociology, 21(1970)241-261.
- CASSEE, E.TH., Het gedrag van de huisarts en de tevredenheid van de
patiënt. Huisarts en Wetenschap, 12(1969)97-104.
- CENTERS, R., An examination of the Riesman social character typology:
a metropolitan survey. Sociometry, 25(1962)231-240.
- CONNOR, R., GREENE, H.F., WALTERS, J., Agreement of family member
conceptions of 'good' parent and child roles. Social Forces,
35(1957)353-358.
- DAHRENDORF, R., Class and class conflict in industrial society.
Stanford, 1959.
- DAHRENDORF, R., On the origin of inequality among men.
In: R. Dahrendorf, Essays in the theory of society. Stanford,
1968, 151-178.
- DAVIS, K., Human society.
New York, 1949.
- DAVIS, K., Reply to Tumin. American Sociological Review,
5(1953)394-397.
- DEFARES, P.B., PRAAG, E. VAN, Het meten van dogmatisme. Sociologische
Gids, 16(1969)247-254.

- DINGWALL, R., Aspects of illness.
London, 1976.
- DOBRINES, W.M., Local and cosmopolitan as contemporary suburban character types. In: W.M. Dobrines, The suburban community. New York, 1958, 132-143.
- DOORN, J.A.A. VAN, Het probleem van de beroepsstratificatie. Sociologische Gids, 2(1955)88-93.
- DOORN, J.A.A. VAN, LAMMERS, C.J., Moderne sociologie. Systematiek en analyse. Utrecht/Antwerpen, 1962, 3e druk.
- DUVALL, E.M., Conceptions of parenthood. American Journal of Sociology, 52(1946)193-203.
- DYE, TH.R., The local-cosmopolitan dimension and the study of urban politics. Social Forces, 41(1963)239-246.
- EMANUEL-VINK, H., HOF, M.A. VAN 'T, Dogmatisme, wat wordt er mee bedoeld? Gedrag, 5(1977)106-125.
- EMANUEL-VINK, H., HOF, M.A. VAN 'T, VISSERS, A., Explanation of differences in attitudinal changes among the participants. In: B. Prahl-Andersen et al. (eds.), 1979, 247-260.
- EMANUEL-VINK, H., HOF, M.A. VAN 'T, Dogmatism: another characterization of the familial environment of the participants in the Nymegen Growth Study. In: B. Prahl-Andersen et al. (eds.), 1979, 261-275.
- FISHBEIN, M. (ed.), Readings in attitude theory and measurement. New York, 1967.
- FISHER, C.S., Alienation: trying to bridge the chasm. The British Journal of Sociology, 27(1976)35-49.
- FREIDSON, E., Patient's views of medical practice. New York, 1961.
- GADOUREK, I., Sociologische onderzoekstechnieken. Arnhem, 1969.
- GEIGER, TH., Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Stuttgart, 1932.
- GROOT, A.D. DE, Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen. 's-Gravenhage, 1961 (1972, 7e druk).
- GRONFELD, F., Habitat and habitation.

- Amsterdam, 1970.
- GULLIKSEN, H., Theory of mental tests.
New York, 1950.
- GUTMAN, R., WRONG, D.H., David Riesman's typology of social character.
In: S.M. Lipset and L. Lowenthal (eds.), Culture and social character: the work of David Riesman reviewed. New York, 1961, 295-315.
- HEEK, F. VAN, VERCRUYSE, E.V.W., De Nederlandse beroepsprestige-stratificatie. In: F. van Heek et al., Sociale stijging en daling in Nederland I. Leiden, 1958.
- HERMANS, H.J.M., Motivatie en prestatie.
Amsterdam, 1967.
- HEUNKS, F.J., Aliënatie als begrip en als object van sociologisch onderzoek. Sociale Wetenschappen, 10(1967)1-46.
- HEYDENDAEL, P., HUYGEN, F.J.A., KETELAAR-VAN IERSSEL, A.J.M.,
PERSOON, J.G.M. (red.), Gezin en ziekte. Nijmegen, 1972.
- HEYDENDAEL, P., KETELAAR-VAN IERSSEL, A., PERSON, J., TAX, B.,
HOF, M. VAN 'T, Waardering van gezondheid en tandverzorging bij Nijmeegse echtparen. (III)Gezondheid en gebit. Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde, 82(1975)92-103.
- HEYDENDAEL, P., TAX, B., PERSON, J., Sociological and social/psychological variables: definitions and measurement techniques.
In: B. Prahl-Andersen et al. (eds.), 1979, 71-103.
- HEYDENDAEL, P., HOF, M.A. VAN 'T, TAX, B., Longitudinal development of sociocultural and medical attitudes. In: B. Prahl-Andersen et al. (eds.), 1979, 235-245.
- HOF, M.A. VAN 'T, TAX, B., VELING, S.H.J., Een systeem voor de data-verzameling en dataverwerking in het sociaal-wetenschappelijk survey-onderzoek met behulp van een Optical Mark Reader.
Sociologische Gids, 22(1975)190-201.
- HOF, M.A. VAN 'T, KOWALSKI, C.J., Analysis of mixed-longitudinal data sets. In: B. Prahl-Andersen et al. (eds.), 1979, 161-172.
- D'HOUDAUD, A., Recherches en Lorraine sur les facteurs psychosociaux de la santé. Paris, 1977 (3 tomes).
- D'HOUDAUD, A., L'image de la santé dans une population lorraine: ap-

- proche psychosociale des représentations de la santé. Revue de l'Epidémiologie et de la Santé Publique, 26(1978)299-320.
- HUTCHEON, P.D., Value theory: towards conceptual clarification. The British Journal of Sociology, 23(1972)172-187.
- HYMAN, H.H., The value systems of different classes: a sociopsychological contribution to the analysis of stratification. In: R. Bendix and S.M. Lipset (eds.), 1967, 488-499.
- ITEMBOEK, Het Nijmeegse Groei-onderzoek. Nijmegen, 1976.
- ITS, Beroepenklapper. Nijmegen, 1971.
- JAFFE, P.E., Factors affecting the dentist-patient relationship. Journal of the American College of Dentists, 32(1965)332-335.
- KASL, S.V., COBB, S., Health behavior, illness behavior, and sick role behavior. I Health and illness behavior. Archives of Environmental Health, 12(1966)246-266.
- KASSARJIAN, W.M., A study of Riesman's theory of social character. Sociometry, 25(1962)213-230.
- KAUFMANN, F., Methodology of the social sciences. London, 1958.
- KEGELES, S.S., Some motives for seeking preventive dental care. Journal of the American Dental Association, 67(1963)90-98.
- KESSEL, N., SHEPPERD, M., The health and attitudes of people who seldom consult a doctor. Medical Care, 3(1965)6-10.
- KETELAAR-VAN IERSSEL, A., HEYDENDAEL, P., PERSOON, J., TAX, B., HOF, M. VAN 'T., Waardering van gezondheid en tandverzorging bij Nijmeegse echtparen. (IV)Gezondheidsattitudes en dental mindedness. Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde, 82(1975)140-154.
- KISCH, A.J., REEDER, L.G., Client evaluation of physician performance. Journal of Health and Social Behavior, 10(1969)51-58.
- KLEISER, J.R., Application of psychological principles to dental practice. Journal of Dentistry for Children, 33(1966)113-117.
- KLUCKHOHN, C., Values and value-orientations in the theory of action: an exploration in definition and classification. In: T. Parsons and E.A. Shils (eds.), Toward a general theory of action.

- Cambridge (Mass.), 1951, 388-433.
- KLUCKHOHN, F., Dominant and substitute profiles of cultural orientations: their significance for the analyses of social stratification. *Social Forces*, 28(1950)376-393.
- KOHN, M.L., Social classes and parental values. *American Journal of Sociology*, 64(1959)337-351.
- KOHN, M.L., Social class and parent-child relationships: an interpretation. *American Journal of Sociology*, 68(1963)471-480.
- KOHN, M.L., Class and conformity: a study in values. Homewood (Ill.), 1969 (1977, 2nd edition).
- KOHN, M.L., SCHOOLER, C., Class, occupation, and orientation. *American Sociological Review*, 34(1969)659-678.
- KOOS, E.L., The health of Regionville. New York, 1954.
- KOUWER, B.J., Een bewerking van de polariteitsprofielenmethode van Osgood. *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie en haar grensgebieden*, 13(1958)1-14.
- KUGELMASS, S., BREZNITZ, S., Perception of parents by kibbutz adolescents. *Human Relations*, 19(1966)117-122.
- KUIPER, G., Rangen en standen. Een studie in sociale stratificatie. Zeist/Arnhem, 1965.
- LAMMERS, C.J., Sociale oorzaken van het ziekteverzuim. *Sociaal Maanblad Arbeid*, 21(1966)480-494.
- LAND, H., Woonvoldoening. Amsterdam, 1970.
- LAND, M., The human side of dental treatment or 'teeth have people'. *New York Journal of Dentistry*, 36(1966)6.
- LASSWELL, TH.E., Class and stratum. An introduction to concepts and research. Boston, 1965.
- LEENT, J.A.A. VAN, Sociologie, psychologie en sociale psychologie. Zeist/Arnhem, 1964.
- LENSKI, G.E., Power and privilege. A theory of social stratification. New York, 1966.
- LUDWIG, E.G., Gibson, G., Self perception of sickness and the seeking of medical care. *Journal of Health and Social Behavior*,

LUKES, S., Alienation and anomie. In: P. Laslett and W. Runciman (eds.), *Philosophy, politics, and society*, 3rd series. Oxford, 1967, 134-156.

MARSHALL, T.H., *Class conflict and social stratification*. Le Play House, 1938.

Mc.CLOSKEY, H., SCHAAR, J.H., Psychological dimensions of anomie. *American Sociological Review*, 30(1965)14-40.

Mc.KEITHEN, E.J., The patient's image of the dentist. *Journal of the American College of Dentists*, 33(1966)87-107.

MECHANIC, D., *Medical sociology: a selective view*. New York, 1968.

MERTENS, A., HEYDENDAEL, P., HUYGEN, F., OBERS, L., PERSOON, J., *De patiënt als gezinslid*. Nijmegen, 1973 (2e druk).

MERTON, R.K., *Social theory and social structure*. Glencoe (Ill), 1949 (1957 2nd ed.).

MEYER-EHLERS, G., *Wohnung und Familie*. Stuttgart, 1968.

MILIO, N., Values, social class, and community health services. 1967. In: C. Cox and A. Mead (eds.), *A sociology of medical practice*. London, 1975.

MUNCKHOF, H. VAN DEN, WELS, P.M.A., Relationships between cultural/ educational environment and psychological development. In: B. Prahl-Andersen et al. (eds.), 1979, 327-343.

NICOLAS, F., ZWAAN, A.H. VAN DER, *De dimensies van de semantische differentiaal*. *Sociologische Gids* 14(1967)315-324.

OSGOOD, C.E., The nature and measurements of meaning. *Psychological Bulletin*, 49(1952)197-237.

OSGOOD, C.E., Studies on the generalities of affective meaning systems. *American Psychologist*, 17(1962)10-28.

OSSOWSKI, S., Different conceptions of social class (1963). In: R. Bendix and S.M. Lipset (eds.), 1967, 86-96.

OSSOWSKI, S., Old notions and new problems: interpretations of social structure in modern society. In: A. Bêteille (ed.), *Social inequality*. Selected readings. Harmondsworth, 1969, 79-89.

- PARSONS, T., Definitions of health and illness in the light of American values and social structure. In: E.G. Jaco (ed.), Patients, physicians, and illness. Glencoe (Ill.), 1958. New York, 1972 (2nd ed.).
- PARSONS, T., SHILS, E.A. (eds.), Toward a general theory of action. Cambridge (Mass.), 1951 (1962 2nd ed.).
- PARSONS, T., BALES, R.F., Family, socialization, and interaction process. Glencoe (Ill.), 1955.
- PEAL, E., Normal sex roles: an historical analyses. In: Family Process, 14(1975)389-409.
- PEARLIN, L.I., KOHN, M.L., Social class, occupation, and parental values: a cross-national study. American Sociological Review, 31(1966)466-479.
- PERSOON, J., HEYDENDAEL, P., KETELAAR-VAN IERSSEL, A., TAX, B., HOF, M. VAN 'T., Waardering van gezondheid en tandverzorging bij Nijmeegse echtparen. (II) Affektieve beleving van tandarts en huisarts in vergelijking met enkele andere beroepen. Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde, 82(1975)53-57.
- PETERSON, R.A., Dimensions of social character: an empirical exploration of the Riesman typology. Sociometry, 27(1964)194-207.
- PLOEG, H.M. VAN DER, Psychologie en tandheelkunde. Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde, 77(1970)264-267, 304-308, 349-352, 383-388.
- PRAHL-ANDERSEN, B., KOWALSKI, CH.J., HEYDENDAEL, P.H.J.M. (eds.), A mixed-longitudinal, interdisciplinary study of growth and development. New York, 1979.
- PRATT, L., Family structure and effective health behavior: the energized family. Boston, 1976.
- PRIEMUS, H., Wonen, creativiteit en aanpassing. Delft, 1968.
- RIESMAN, D., The lonely crowd. A study of the changing American character. New Haven, 1950.
- ROKEACH, M., Political and religious dogmatism. An alternative to the authoritarian personality. Psychological Monographs, 70(1956) nr. 18.

- ROKEACH, M., The open and closed mind. Investigation into the nature of belief systems and personality systems. New York, 1960.
- ROKEACH, M., Beliefs, attitudes and values. San Francisco, 1968.
- ROKEACH, M., The nature of human values. New York, 1973.
- ROOF, W.C., Religious orthodoxy and minority prejudice: causal relationship or reflection of localistic world view. American Journal of Sociology, 80(1975)643-664.
- ROOF, W.C., Traditional religion in contemporary society: a theory of local-cosmopolitan plausibility. American Sociological Review, 41(1976)195-208.
- ROSKAM, E., BORGERS, H., Programmabulletin nr. 14. Progr. ROTA01, ROTA03. Psychologisch Laboratorium, Afd. Mathematische Psychologie. Nijmegen, 1969.
- RUPP, J.C.C., Opvoeding tot schoolweerbaarheid. Groningen, 1970.
- SCHAEFER, E.S., Organization of maternal behavior and attitudes within a two-dimensional space: an application of Gottman's Radex Theory. The American Psychologist, 12(1957)401.
- SCHAEFER, E.S., A circumplex model for maternal behavior. Journal of Abnormal and Social Psychology, 59(1959)226-235.
- SCHAEFER, E.S., Converging conceptual models for maternal behavior and for child behavior. In: J.C. Glidewell (ed.), Parental attitudes and child behavior. Springfield (Ill.), 1961.
- SCHAEFER, E.S., BELL, R.Q., Patterns of attitudes toward child rearing and the family. Journal of Abnormal and Social Psychology, 54(1957)381-395.
- SCHAEFER, E.S., BELL, R.Q., Development of a parental attitude research instrument. Child Development, 29(1958)338-361.
- SILBERMANN, A., Vom Wohnen der Deutschen. Frankfurt a. M., 1966.
- SMYTH, J., Utility and the social order: the axiological problem in sociology. The British Journal of Sociology, 22(1971)381-394.
- SROLE, L., Social integration and certain corrolaries: an exploratory

- study. American Sociological Review, 21(1956)709-716.
- STAPF, K.H., HERRMANN, TH., STAPF, A., STACKER, K.H., Psychologie des elterlichen Erziehungsstils, Stuttgart, 1972.
- STRIEN, P.J. VAN, Vervreemding en emancipatie. In: P.J. van Strien (red.), Vervreemding in de arbeid. Meppel, 1975, 64-99.
- SWANBORN, P.G., Variabelen en hun meting. Meppel, 1973.
- SWANBORN, P.G., De kunst van het meten, of de operationalisering van beroepsprestige. In: J.L. Peschar en W.C. Ultee (red.), Sociale stratificatie. Op weg naar empirisch-theoretisch stratificatieonderzoek in Nederland. Mens en Maatschappij, boekaflevering, 1978, 40-64.
- TAX, B., HEYDENDAEL, P., KETELAAR-VAN IERSSEL, A., PERSOON, J., HOF, M. VAN 'T, Waardering van gezondheid en tandverzorging bij Nijmeegse echtparen. (I) Een kijk op tanden en tandarts. Nederlands Tijdschrift voor Tandheelkunde, 82(1975)23-32.
- TAX, B., HEYDENDAEL, P., PERSOON, J., Tandheelkundig gezondheidsgedrag. Verschillen tussen participanten en non-participanten aan het Nijmeegse Groei-onderzoek en enige opmerkingen over gezondheidsvoorlichting en -opvoeding. Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde, 56(1978)510-523.
- TAX, B., HEYDENDAEL, P., PERSOON, J., Measuring the social structure of the participants in the Nymegen Growth Study. In: B. Prahl-Andersen et al. (eds.), 1979.
- TIJMSTRA, T.J., BRINKMAN-ENGELS, M., Sociale wenselijkheid als validiteitsprobleem. Mens en Maatschappij, 53(1978)196-208.
- TOUW-OTTEN, F., VERBEEK-HEIDA, P., Hulpzoekend en ziektegedrag. In: C.W. Aakster en G. Kuiper (red.), Leerboek medische sociologie. Groningen/Deventer, 1978, 237-247.
- TULDER, J.J.M. VAN, De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919-1954; een sociaal-statistische studie. Leiden, 1962.
- TWADDLE, A.C., Health decisions and sick role variations: an exploration. Journal of Health and Social Behavior, 10(1969)105-115.
- VELDEN, H.G.M. VAN DER, Huisvrouw, huisarts, huisgezin. Nijmegen, 1971.

- VELING, S.H.J., HOF, M.A. VAN 'T, Data quality control methods in longitudinal studies. In: M. Ostijn, G. Beunen, and J. Simons (eds.), International Series on Sport Sciences, vol. 9, Kinanthropometry II. Baltimore, 1980, 436-442.
- VERCRUYSSSE, E.V.W., Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek. Assen, 1966.
- WEIMA, J., Autoritaire persoonlijkheid en antipapisme. Hilversum/Antwerpen, 1963.
- WELS, P.M.A., Kijken naar ouders. Opvoedingsstijl empirisch onderzocht aan de hand van een model van bekrachtiging. Nijmegen, 1977.
- WIGBOLDUS, J.S. Ontwikkelingen van de stratificatietheorie in geschiedsociologisch perspectief. Tijdschrift voor Geschiedenis, 84(1971)179-214.
- WILLIAMS, R.M., The concept of values. In: D.L. Sills (ed.), International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 16. New York, 1968, 283-287.
- WIPPLER, R., Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag. Assen, 1968.
- WIPPLER, R., Theorie, taxonomie en model in de sociologie. Mens en Maatschappij, 44(1969)271-286.
- WISHART, D., Clustan 1a. User Manual. University of St. Andrews, Scotland, 1969.
- ZELDENRUST-NOORDANUS, M., Onderzoek naar enige psychologische aspecten van de woninginrichting. Amsterdam, 1956.
- ZETTERBERG, H.L., On theory and verification in sociology. Totowa (N.J.), 1965 (3rd edition).

.

OVERZICHT VAN DE VARIABELENKONSTRUKTIES

Toelichting

In deze bijlage worden de bewerkingen op data van de ouderenquêtes beschreven die dienden voor de konstruktie van de variabelen. Het betreft faktoranalyses, itemsommeringen en andere hercoderingen. De data (items) waarop de bewerkingen plaats vonden zijn alle volledig in de oorspronkelijke vorm, maar losgemaakt van de kontekst van de enquêtes, weergegeven*. De antwoordcategorieën dan wel reaktiemogelijkheden op de items zijn niet altijd weergegeven. Tenzij anders vermeld zijn de reaktiemogelijkheden bij uitspraken (Likert-type):

- helemaal mee eens
- toch wel mee eens
- weet niet
- toch niet mee eens
- helemaal niet mee eens.

In het geval van faktoranalyses is steeds gebruik gemaakt van de principale komponentenmethode, gevolgd door varimaxrotatie (behalve bij éénfaktor-oplossingen). Alleen ladingen van .30 en hoger van de items op de factoren zijn vermeld. Bij dichotome items is, in het geval geen duidelijke verwachtingen bestonden omtrent de structuur van de itemverzameling, een iteratieve klusteranalyse uitgevoerd volgens Boon van Ostade (1969).

* Het itemboek waarin opgenomen de drie volledige vragenlijsten met inhoudsopgave is op aanvraag bij de auteur verkrijgbaar.

In het geval van itemsommeringen, soms na hercoderingen, is steeds een homogeniteitscoëfficiënt vermeld (alpha, KR (20) of volgens Gulliksen, 1950).

Tenzij anders vermeld werden incidenteel ontbrekende items (max. 20%) per konsept per respondent berekend uit een regressievergelijking op basis van de hoogste korrelatie van het ontbrekende item met een ander item van dezelfde kategorie.

Bijlage 1-1, *waardering van gezondheid en gebit*, faktoranalyse over
13 items

5 factoren	1	2	3	4	5	h^2
Een goede gezondheid is absoluut nodig om je plezierig te kunnen voelen	.75					.58
Mensen die ziek zijn, al is het maar een griep, voelen zich maar een half mens	.73					.55
Mensen die zich erg ziek voelen hebben niet graag anderen om zich heen	.50					.32
Ziekte is een goed middel om van vervelende verplichtingen af te komen		.78				.61
Soms vind ik het plezierig om een tijdje ziek te zijn		.75				.58
Scheefstaande tanden hebben is voor meisjes erger dan voor jongens			.74			.58
Mensen met een mooi en gaaf gebit hebben het veel gemakkelijker in het maken van nieuwe vrienden en kennissen			.59			.51
Ik zou er veel geld en moeite voor over hebben om een goed verzorgd gebit te hebben				.84		.74
Je kunt beter een kunstgebit hebben dan iedere keer problemen met je eigen tanden en kiezen			.43	.56		.56
De meeste werkgevers willen geen risico's lopen door mensen met een slechte gezondheid in dienst te nemen					.71	.54
Als je een lichamelijk gebrek hebt word je door veel mensen gemeden					.66	.50
Mensen die ziek zijn, al is het maar een griep, gedragen zich vaak als kleine kinderen		.32			.43	.34
Mensen met een slechte gezondheid kunnen nooit hogerop komen in deze maatschappij			.31		.39	.27
verklaarde variantie	.51	.11	.10	.10	.09	.11

faktor 1 afhankelijkheid van gezondheid

faktor 2 bereidheid tot maatschappelijk verzuim

faktor 3 esthetisch-relatieve betekenis van het gebit

faktor 4 betekenis van het eigen gebit

faktor 5 sociale waardering van gezondheid

De vragenlijst omvatte 20 uitspraken waarop als antwoorden mogelijk waren: volgens mij juist, volgens mij niet juist, weet niet.

-
- 1 Je kunt TBC hebben zonder dat je het weet
 - 2 Astma krijg je als je leeft in een kleine benauwde ruimte
 - 3 Bij reuma kunnen op den duur misvormingen optreden
 - 4 Vooral dikke mensen krijgen last van hun maag
 - 5 Verkoudheid is een virusziekte
 - 6 De enige oorzaak van tandbederf is het gebruik van suiker
 - 7 De oorzaak van kinderloosheid kan ook bij de man liggen
 - 8 Eczeem is meestal het gevolg van onvoldoende wassen
 - 9 Een melkgebit hoeft nog niet gepoetst te worden
 - 10 Suikerzieken moeten altijd behandeld worden met spuitjes
 - 11 Kanker is soms te genezen door bestraling
 - 12 Het hebben van een slecht gebit is erfelijk
 - 13 Om tandarts te kunnen worden moet men eerst arts zijn
 - 14 Omdat een melkgebit toch uitvalt hoeven gaten niet gevuld te worden
 - 15 Als een kies niet meer gevuld kan worden moet deze altijd getrokken worden
 - 16 Een plastische chirurg behandelt vooral mensen die vanwege hun beroep er mooi uit moeten zien
 - 17 Een uroloog opereert onder andere mensen die moeilijkheden hebben met hun blaas
 - 18 De jeugd psychiatrische dienst zorgt voor kinderen van psychiatrische patiënten
 - 19 In ons land is iedereen verplicht verzekerd tegen ziektekosten
 - 20 Met fluoridering van het drinkwater kan men alle tandbederf in de toekomst voorkomen
-

De antwoorden werden gedichotomiseerd in goede en niet-goede antwoorden. Het goede antwoord is: volgens mij juist, bij de items 1, 3, 5, 7, 11 en 17 en: volgens mij niet juist, bij de overige items.

Iteratieve klusteranalyse wees op uni-dimensionaliteit. Hierop werd per respondent de somscore berekend over alle goede antwoorden (range van 0-20), met correctie voor ontbrekende antwoorden.

Homogeniteitscoëfficiënt $\alpha = .79$

Bijlage 1-3, *waardering van (huis)arts en medische institutie,*
 faktoranalyse over 15 items

3 factoren	1	2	3	h^2
De meeste huisartsen geven je het gevoel dat zij zich voor je interesseren	-.71			.58
De meeste huisartsen zijn bereid om naar je moeilijkheden te luisteren	-.70			.56
De meeste huisartsen houden de patiënten op een afstand	.61			.40
De meeste huisartsen hebben vaak te weinig tijd voor je	.60			.37
De meeste huisartsen interesseren zich alleen voor je ziekte	.58			.41
De meeste huisartsen leggen je precies uit waarom ze iets doen	-.50			.33
Je hebt geluk als je in een plaats woont waar een univ.ziekenhuis is, want dan ben je verzekerd van de beste medische hulp		.59		.35
Het beroep van dokter is zo ongeveer de hoogste roeping die een mens kan hebben		.59		.37
Als je maar luistert naar de dokters leef je gezonder en langer		.57		.34
Het geeft me een veilig gevoel dat er een speciale hartambulance rondrijdt in Nijmegen		.57		.33
Er zal een dag komen waarop de medische wetenschap in staat is praktisch alle ziekten te voorkomen		.46		.22
De meeste huisartsen staan erop dat je precies doet wat zij zeggen		.46		.26
Vaak heb ik het gevoel dat een andere behandeling van mijn ziekte beter zou zijn dan die de dokter mij voorschrijft			.81	.66
Vaak heb ik het gevoel dat ik zelf beter weet wat ik mankeer dan de dokter			.80	.67
Volgens mij kunnen artsen lang niet zo veel als ze zeggen			.62	.45
verklaarde variantie .42	.16	.14	.12	

faktor 1 beleving van de huisarts als zakelijk vs persoonlijk

faktor 2 vertrouwen in de medische institutie

faktor 3 scepticisme t.a.v. de behandeling door de arts

3 factoren	1	2	3	h^2
Er wordt veel te weinig voorlichting gegeven over hoe mensen zouden moeten leven om gezond te blijven	.74			.55
De overheid stelt te weinig geld beschikbaar om sport te stimuleren	.66			.52
Op de konsultatieburo's voor zuigelingen en kleuterzorg zouden ze de kinderen voor nog veel meer ziekten moeten inenten	.56			.44
Men moest het reclame maken voor sigaretten verbieden	.33			.16
Dat trimmen tegenwoordig vind ik wel wat overdreven		-.74		.59
Voor huisvrouwen is sport niet zo belangrijk, die hebben toch al voldoende lichaamsbeweging door de dag heen		-.70		.53
Als ik in het buitenland met vakantie ga en ik weet dat daar enkele gevallen van paratyphus zijn ontdekt zou ik me eerst laten inenten			.73	.54
Mensen van middelbare leeftijd zouden zich om de paar jaar eens helemaal door de dokter moeten laten nakijken			.72	.52
Ik ben altijd blij als ik weer eens doorgelicht ben			.59	.41
verklaarde variantie .47	.17	.14	.17	

faktor 1 waardering voor preventie op beleidsnivo

faktor 2 waardering voor sport op preventief middel

faktor 3 waardering voor preventie op individueel nivo

3 factoren	1	2	3	h^2
De meeste tandartsen stellen je eerst op je gemak	-.83			.70
De meeste tandartsen leggen je altijd uit wat ze aan je gebit doen	-.80			.64
De meeste tandartsen interesseren zich voor de problemen die je met je gebit hebt	-.74			.58
Een goede verzorging van je gebit is tegenwoordig nauwelijks te betalen		.67		.46
De meeste tandartsen besteden te weinig tijd aan de behandeling		.59		.42
De meeste tandartsen zijn nogal zakelijk in hun optreden		.55		.39
Tandartsen mogen er niet op aandringen dat het drinkwater gefluorideerd wordt		.39		.16
Een goede tandarts is iemand die snel en zonder pijn behandelt			.69	.48
Na een behandeling weet ik tenminste dat mijn gebit weer in orde is			.63	.53
De meeste tandartsen mopperen als ze een slecht onderhouden gebit zien			.53	.33
Voor de meeste tandartsen is het verzorgen van het gebit belangrijker dan het geld dat ze ermee verdienen	-.24	-.35	.29	.26
verklaarde variantie .45	.19	.14	.12	

faktor 1 beleving van de tandarts als zakelijk vs. persoonlijk

faktor 2 zakelijk-kritische opstelling t.o.v. de tandarts

faktor 3 vertrouwen in de tandarts als vakman

Bijlage 1-6, *waardering van tand(heelkundige) verzorging*,
 faktoranalyse over 10 items

3 factoren	1	2	3	h^2
Ik vind eenmaal daags tanden poetsen meer dan genoeg	.67			.46
Ik vind dat mensen die éénmaal per jaar naar de tandarts gaan en bijna iedere dag hun tan- den poetsen hun gebit voldoende verzorgen	.66			.44
Als een kind naar de lagere school gaat vind ik het vroeg genoeg om het mee te nemen naar de tandarts	.64			.45
Ik vind het erg als andere kinderen op hun verjaardag op school snoep uitdelen	-.42			.26
Als ik moest kiezen tussen meer tandartsen opleiden of meer artsen zou ik op dit moment de voorkeur geven aan tandartsen		.77		.61
Ondanks de huidige bezuinigingen zouder er veel meer tandartsen opgeleid moeten worden		.71		.51
Ik zou er vóór zijn als het drinkwater in Nijmegen gefluorideerd zou worden		.47		.24
Ik vind dat ik veel meer problemen met mijn tanden heb dan de meeste andere mensen			.66	.46
Ik wilde dat mijn ouders mij eerder naar de tandarts hadden gestuurd			.65	.48
Als je je gebit eenmaal een tijd verwaarloosd hebt, is er toch niet veel meer aan te doen	.36		.60	.50
verklaarde variantie .44	.17	.14	.13	

faktor 1 nonchalance t.a.v. het gebit

faktor 2 waardering voor preventieve tandheelkundige maatregelen

faktor 3 defaitisme t.a.v. het eigen gebit

Bijlage 1-7, *waardering van ekstrinsieke gezondheid*,
 faktoranalyse over 8 items

Op de vraag als hoe erg men een aantal zaken beoordeelde, kon geantwoord worden door per item een score aan te geven op een 5-puntschaal waarvan de uiterste posities omschreven waren met: heel erg en helemaal niet erg.

2 factoren	1	2	h^2
grijze haren op jonge leeftijd	.72		.52
klein litteken in het gezicht	.70		.51
tandenbeugel	.58		.34
kaalhoofdigheid voor mannen	.54	.35	.42
scheefstaande voortanden	.47		.25
gehoorapparaat		.73	.56
kunstgebit		.73	.53
bril moeten dragen		.66	.49
verklaarde variantie .45	.24	.21	

faktor 1 gevoeligheid voor schoonheidsfouten

faktor 2 gevoeligheid voor het dragen van kunstmiddelen

Bijlage 1-8, *perceptie van medische en andere professies*,
 faktoranalyse over 11 items

Bij 5 beroepen - resp. huisarts, automonteur, tandarts, kapper en onderwijzer - werden onderstaande contrastparen aangeboden. Bij elk beroep diende men als antwoord een positie op te geven op een 5-puntsschaal tussen elk contrastpaar, overeenkomstig de semantische differentiaaltechniek van Osgood (1952 en 1962). Over de vijf reeksen aldus verkregen antwoorden volgde één faktoranalyse.

4 factoren		1	2	3	4	h^2
sympathiek	- onsympathiek	.78				.64
persoonlijk	- onpersoonlijk	.72				.61
angst oproepend	- geruststellend	-.60				.49
onhandig	- handig	-.30	-.71			.63
technisch	- niet technisch		.67			.47
vrouwelijk	- mannelijk		-.60			.41
toegeeflijk	- streng			-.62		.43
verstandelijk	- gevoelsmatig			.62		.49
dominerend	- niet dominerend			.59		.46
rijk	- niet rijk				.75	.62
goedkoop	- duur				-.64	.59
verklaarde variantie .53		.16	.14	.12	.11	

faktor 1 geborgenheidsaspect

faktor 2 technisch aspect

faktor 3 dominantie-aspect

faktor 4 financieel aspect

Bijlage 1-9, *konsumptiegeneigdheid*, hercodering en sommering van 16 items

Aan de respondenten werden onderstaande 16 klachten voorgelegd. Zij konden per klacht kiezen uit 5 mogelijkheden waarmee ze er op zouden kunnen reageren als zij de kacht hadden, nl.:

1. er geen acht op slaan
2. aspirine of een ander (genees)middel gebruiken
3. naar bed gaan, eventueel met aspirine of zo iets
4. het een paar dagen aanzien en dan naar de dokter gaan
5. zo snel mogelijk naar de dokter gaan

De antwoorden werden op twee wijzen geherkodeerd:

- a. 1, 2 en 3 = 0; 4 = 1 en 5 = 2 en
b. 1 en 4 = 0 en 2, 3 en 5 = 1

In beide gevallen gaf item-restsomkorrelatie-analyse één dimensie aan. Hierop volgde sommering van de antwoorden tot twee schalen, met correctie voor ontbrekende antwoorden:

- a. de geneigdheid om de huisarts te raadplegen, range van 0 - 40
(som x 20/N). Alpha = .81
b. uitstel van versus directe behoeftebevrediging, range van 0 - 20
(som x 20/N). Alpha = .68. Hierbij is N = aantal gegeven antwoorden.

U heeft op een dag steken in de borst als u diep ademt of hoest
U verzwikt een enkel
U heeft een stoot tegen de borst gehad; nu doet het op die plaats pijn bij ademen en hoesten
U heeft uw hoofd gestoten en nu heeft u wat hoofdpijn
U ontdekt wormen bij de ontlasting
U heeft overdag af en toe wat steken in de buik gevoeld en 's avonds moet u plotseling braken
U slaapt al enige tijd niet zo goed meer. Op een nacht wordt u vaak wakker; u voelt uw hart "kloppen"
U voelt zich de laatste tijd zo zenuwachtig en gejaagd
U heeft wat pijn bij het plassen en u moet wat vaker plassen dan gewoonlijk
U bemerkt plotseling vele rode jeukende vlekken op uw huid maar u voelt zich verder niet ziek
U heeft een steenpuist in uw nek
U hebt een rood tranend oog wat de volgende dag dichtzit met korstjes
U voelt pijnlijke steken in uw oor
U wordt gestoken door een wesp
U vindt dat u te zelden ontlasting heeft; soms duurt het wel drie dagen voor u ontlasting heeft
U wordt gebeten door een hond. Er zit een schram op uw been

1 faktor	1	h^2
Als ouders moet je je alleen met de gang van zaken op school bemoeien als er problemen zijn met het kind	-.69	.47
Een goede onderwijzer brengt de kinderen op de eerste plaats beleefdheid en goede manieren bij	-.67	.45
Ook al heeft iemand alleen maar lagere school gehad, dan heeft hij tegenwoordig genoeg mogelijkheden om hogerop te komen	-.61	.37
Je hebt meer aan een paar goede relaties dan aan een goede schoolopleiding om echt vooruit te komen in het leven	-.60	.36
verklaarde variantie	.41	

faktor 1 koöperatieve houding t.a.v. de school

Bijlage 1-11, *aspiratienivo met betrekking tot de kinderen*, faktoranalyse over 5 dichotoom geformuleerde items

1 faktor	1	h^2
Dat mijn kind meer presteert dan leeftijdgenoten vind ik erg belangrijk - onbelangrijk	.73	.53
Voor mijn kinderen vind ik vriendjes waar zij bij het leren iets aan hebben erg belangrijk - onbelangrijk	.62	.39
Als ik over de toekomst van mijn kind(eren) bezig ben dan denk ik meestal zeer ver - niet zo ver vooruit	.60	.35
Bij alles wat mijn kinderen doen reken ik erop dat zij dat zeer goed - niet zo goed doen	.52	.27
Voor mijn kinderen vind ik dat zij veel meer zouden kunnen presteren dan zij nu doen - meer presteren dan nodig is	.37	.13
verklaarde variantie	.33	

faktor 1 prestatieverwachting m.b.t. de kinderen

Bijlage 1-12, *ouder-kindrelatie*, faktoranalyse over 15 items

4 factoren	1	2	3	4	h^2
Het is voor de kinderen zelf beter als ze streng worden aangepakt	.75				.61
Een kind zal je later dankbaar zijn voor de strenge opvoeding die je het hebt gegeven	.67				.51
Het is mijn plicht erop toe te zien dat de kinderen doen wat ik zeg	.62				.44
Verstandige ouders zullen hun kinderen vroeg leren wie de baas is	.58	.32			.49
Ik moet mijn kinderen leren dat je vooruitkomt door veel te doen en geen tijd te verknoeien	.52				.42
Ik moet proberen om alle kleine teleurstellingen waarmee een kind in zijn leven te maken krijgt te voorkomen		.78			.66
Ik heb er recht op om alles te weten wat er in mijn kinderen omgaat		.71			.58
Je moet voorkomen dat kinderen het moeilijk krijgen want dan verliezen ze de moed		.68			.52
Een kind mag geen geheimen hebben voor vader of moeder		.67			.53
Hoe eerder een kind zelfstandig wordt en zich losmaakt van zijn ouders, hoe beter het is			.80		.67
Kinderen moeten zo vlug mogelijk leren om alles zelf op te knappen			.72		.60
Kinderen werken me vaak op mijn zenuwen als ik er de hele dag mee moet optrekken				.73	.53
Kinderen moesten eens weten hoeveel ik omwille van hen moet opgeven				.63	.51
Voor het geluk van je kinderen moet je heel wat opofferen				.57	.39
Kinderen blijven je lastig vallen met al hun kleine moeilijkheden als je daar niet van meet af aan voor oppast			.33	.51	.44
verklaarde variantie .53	.16	.16	.09	.12	

faktor 1 autokratische houding

faktor 2 overprotectie

faktor 3 autonomie bevorderende houding

faktor 4 zelfbeklag

De antwoordmogelijkheden op onderstaande items zijn: vaak (skore 1), soms (skore 3) en nooit (skore 5). Aan de vaders en moeders van zonen in het groei-onderzoek werd een aangepaste lijst voorgelegd. De lijst is alleen opgenomen in de 3e enquête.

-
- 1 Als mijn dochter iets uitgehaald heeft, zeg ik dat zij een ver-
velend kind is en zich moet schamen
 - 2 Als mijn dochter niet in slaap kan komen, mag zij van mij uit
bed komen tot zij slaap krijgt
 - 3 Als ik haar straf geef, vertel ik haar waarom ik straf geef
 - 4 Als zij iets uitgehaald heeft, moet zij van mij voor straf
meteen naar bed
 - 5 Als zij met een vriendje of vriendinnetje ruzie heeft, zeg ik
tegen haar wat zij moet doen
 - 6 Ik kanker op haar
 - 7 Ik dwing haar om mij dingen te vertellen, die zij liever niet
wil vertellen
 - 8 Als er burens over haar komen klagen, neem ik het voor haar op
 - 9 Zij mag met mij mee naar plaatsen, waarheen andere kinderen
niet mee mogen
 - 10 Ik speel met haar
 - 11 Ik prijs haar, als zij zich gedraagt als de grote mensen
 - 12 Als zij niet meteen doet wat ik zeg, word ik boos
 - 13 Als zij te laat thuis komt, krijgt zij gedonder met mij
 - 14 Ik praat met haar over haar vriendjes of vriendinnetjes en zeg
haar wie ik aardig vind
 - 15 Voor straf sla ik haar
 - 16 Ik geef haar een flinke tik op haar vingers als zij ergens van
snoept
 - 17 Als zij na het spelen smerig thuiskomt, word ik boos
 - 18 Ik neem het voor haar op als de meester, juffrouw of leraar
haar onrechtvaardig behandelt
 - 19 Als zij zich misdraagt, moet zij van mij voor straf binnen
blijven
 - 20 Als zij een opdracht goed uitgevoerd heeft, krijgt zij van mij
een beloning
 - 21 Als zij iets wil tekenen of knutselen, geef ik haar goede raad
 - 22 Ik lees haar voor of vertel haar verhalen
 - 23 Ik heb liever niet, dat zij haar vriendjes of vriendinnetjes
mee naar huis neemt
 - 24 Ik heb slechte zin als ik voor haar thuis moet blijven
 - 25 Als zij op school goed haar best gedaan heeft, krijgt zij van
mij een beloning
 - 26 Ik prijs haar, ook wanneer er andere mensen bij zijn
 - 27 Als zij iets uitgehaald heeft, vergeet ik het snel
-

-
- 28 Als zij iets getekend of geknutseld heeft, kom ik het bekijken
29 Zij moet van mij alles eten wat op tafel komt, ook al weet ik,
dat zij er helemaal niet van houdt
30 Als zij het niet met mij eens is, zeg ik dat zij dom is en te
jong om het te begrijpen
31 Ik verbied haar dingen zonder erbij te vertellen waarom
32 Als zij vervelend is geweest, praat ik niet meer tegen haar,
totdat zij zegt dat het haar spijt
-

Na dichotomisering van de antwoordcategorieën (skore 1 en 3 worden 1; skore 5 wordt 0) volgde een iteratieve klusteranalyse.

Hierdoor werden de items in 2 groepen verdeeld overeenkomstig de verwachting en werden 2 schalen gekonstrueerd door optelling:

1. strengheid, range 0 - 16 (sommerring van items 1, 4, 6, 7, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 23, 24, 29, 30, 31, 32) en
2. ondersteuning , range 0 - 16 (sommerring van overige items).

Alpha respektievelijk .67 en .49.

Bijlage 1-14, *ouderlijke discipline*, sommering na hercodering van de antwoordcategorieën van 2 x 12 items

Onderstaande 12 items werden alleen in de tweede enquête aan de respondenten voorgelegd met als antwoordcategorieën:

- 1 = het kind een klap geven
- 2 = op het kind mopperen
- 3 = er geen aandacht aan besteden
- 4 = het kind een tijdje alleen laten
- 5 = er met het kind over praten

Wat doet u als uw kind niet wil eten
Wat doet u als uw kind niet wil slapen
Wat doet u als uw kind zijn kleren vuil maakt
Wat doet u als uw kind andere kinderen slaat
Wat doet u als uw kind zijn speelgoed stuk maakt
Wat doet u als uw kind op de meubels krast
Wat doet u als uw kind bang is in het donker
Wat doet u als uw kind met zijn geslachtsdelen speelt
Wat doet u als uw kind zeurt
Wat doet u als uw kind voortdurend vragen stelt
Wat doet u als uw kind vieze woorden gebruikt
Wat doet u als uw kind niet naar school wil gaan

Per opvoedingssituatie werd tevens gevraagd:

Wat denkt u dat u eigenlijk zou moeten doen, en
Wat denkt u dat men in uw kennissenkring gewoonlijk doet.

De antwoordcategorieën werden geherkodeerd: de scores 1, 2 en 4 worden 1 (= straffen) en 3 en 5 worden 0 (= niet straffen).

Na optelling ontstonden 3 ranges van 0 - 12 waarvan er 2 werden opgeslagen n.l.:

straffen versus niet straffen (feitelijk) en straffen versus niet straffen (normatief: gebaseerd op de antwoorden op de derde vraag)
Alpha respectievelijk .59 en .61.

Elk tiental items bestond uit 5 items waarmee een traditionele en 5 items waarmee een "developmental" opvatting over de rol van moeder, vader en kind werden geïndiceerd.

Een goede moeder

- 1 Bevordert dat haar kinderen goed kunnen opschieten met andere mensen
- 2 Zorgt dat haar kinderen oppassende mensen worden
- 3 Zorgt dat de kinderen goed gehoorzamen
- 4 Zorgt voor het lichamelijk welzijn van haar kinderen
- 5 Zorgt dat haar kinderen zelfstandig worden
- 6 Toont openlijk haar liefde en genegenheid aan haar kinderen
- 7 Went haar kinderen aan regelmaat (eet- en slaapgewoonten enz.)
- 8 Heeft begrip voor haar kinderen
- 9 Laat haar kinderen hun eigen weg kiezen
- 10 Kookt goed en zorgt dat het huis er netjes uitziet

Een goede vader

- 1 Probeert zijn kinderen te begrijpen
- 2 Verdient een behoorlijk inkomen om zijn gezin te onderhouden
- 3 Gaat op alle vragen van zijn kinderen vrij en openlijk in
- 4 Besteedt veel vrije tijd aan gezamenlijke activiteiten met zijn kinderen
- 5 Laat zijn kinderen zelf beslissen
- 6 Zorgt dat zijn kinderen de gewoonte krijgen om te gehoorzamen
- 7 Bepaalt wat het beste is voor zijn kinderen
- 8 Helpt zijn vrouw en kinderen bij werk, dat in huis gedaan moet worden
- 9 Brengt zijn kinderen discipline bij
- 10 Beschermst zijn kinderen tegen moeilijkheden

Een goed kind

- 1 Is gehoorzaam en heeft eerbied voor volwassenen
 - 2 Moet van zijn ouders houden
 - 3 Stelt zelf vast wat zijn eigen interesses zijn
 - 4 Moet weleens problemen geven
 - 5 Is zuinig op zijn spullen
 - 6 Heeft een eigen mening en komt daarvoor uit
 - 7 Werkt hard op school en thuis
 - 8 Wil zelf beslissen als het iets onderneemt
 - 9 Is eerlijk en beleefd
 - 10 Vindt het fijn om op te groeien
-

Uit elk 10-tal dienden de respondenten er 5 te kiezen die zij het meest van toepassing vonden. Door optelling van de "developmental"-items ontstonden 3 schalen met een range van 0 - 5 die de mate aangaven waarin men t.a.v. moeder, vader en kind vooral een traditionele dan wel een "developmental" rolopvatting had.

De 5 traditionele moederitems zijn: 2, 3, 4, 7 en 10,

de 5 traditionele vaderitems zijn: 2, 6, 7, 9 en 10, en

de 5 traditionele kinditems zijn: 1, 2, 5, 7 en 9.

De overige items indiceren de "developmental" rolopvatting.

De alpha's zijn respektievelijk .44, .52 en .66

Bijlage 1-16, *seks-rolldifferentiatie*, hercodering en sommering van 15 items

De 15 onderstaande items werden voorgelegd met de vraag wie de betreffende taken in de regel uitvoerde en vervolgens wie ze zou moeten uitvoeren. De antwoordmogelijkheden waren man, vrouw, beiden.

-
- 1 In het week-end voor de boodschappen zorgen
 - 2 's-Avonds koffie of thee zetten
 - 3 De kinderen naar bed brengen
 - 4 Beslissen over een nieuw behang
 - 5 De vuilniszak buiten zetten
 - 6 Dagtochtjes op touw zetten
 - 7 Voor de betaling van de huur zorgen
 - 8 Het eten in het week-end klaar maken
 - 9 Kontakt met de school onderhouden
 - 10 De vakantie regelen
 - 11 Karweitjes in huis opknappen
 - 12 Voor de inkomsten zorgen
 - 13 Ruzie tussen de kinderen sussen
 - 14 Verjaardagen in de familie bijhouden
 - 15 De kinderen straf geven
-

Voor de instrumentele items 5, 6, 7, 10, 11, 12 en 15 werden de antwoorden man gehercodeerd tot skore 1, de antwoorden vrouw en beiden tot skore 0. Van de ekspressieve items 1, 2, 3, 4, 8, 9, 13 en 14 werden de antwoorden vrouw gehercodeerd tot skore 1 en de antwoorden man en beiden tot skore 0. Bij de instrumentele items werd het antwoord vrouw in de normatieve situatie als inkonsistent beschouwd, bij de ekspressieve het antwoord man. Vanwege een te groot aantal inkonsistente antwoorden n.l. 28%, werd item 7 uitgesloten. De overige items hadden 8% of minder inkonsistente antwoorden. Door sommering werd vervolgens een feitelijke en een normatieve instrumentaliteits-schaal gekonstrueerd met een range van 0 - 6 en een feitelijke en een normatieve ekspressiviteitsschaal met een range van 0 - 8. De alfa's zijn respektievelijk .32, .46, .47 en .58.

4 factoren	1	2	3	4	h^2
Ik denk dat veel van waar onze ouders achter stonden voor onze ogen verloren gaat	.67				.53
Het probleem van deze tijd is dat de meeste mensen nergens meer in geloven	.60				.43
Wat de mensen hedentendage missen is de ouderwetse vriendschap die een leven lang meegaat	.60				.46
De mensen waren er vroeger beter aan toe toen iedereen precies wist wat men van hen verwachtte	.59				.45
Alles verandert tegenwoordig zo snel dat ik het vaak moeilijk vind uit te maken aan welke regels je nu moet houden	.58				.44
Vroeger wist je tenminste waar je je aan moest houden, nu zie ik het niet meer	.49		.30	.34	.49
Ik heb vaak het gevoel nergens bij te horen	.41		.40		.41
Om in de kamer gekozen te worden moet een politikus beloften doen die hij toch niet kan houden		.62			.46
Men wordt in deze maatschappij als een nummer behandeld		.60			.47
De meeste gemeentelijke instanties zijn niet echt geïnteresseerd in de problemen van de gewone man		.59			.40
De gewone man heeft niets te vertellen in deze maatschappij		.56		.35	.47
Je moet het tegenwoordig allemaal zelf maar uitvinden		.49			.38
De anderen interesseren zich alleen maar voor je als ze van je kunnen profiteren	.39	.48			.45
Tegenwoordig weet je helemaal niet meer op wie je kunt vertrouwen	.33	.45		.35	.44
Het heeft weinig zin om te stemmen want een stem telt toch nauwelijks mee			.66		.50
Degenen die thuis blijven bij de verkiezin- gen zijn grotendeels verantwoordelijk voor een slechte regering			-.59		.44
Toch wordt de situatie van de gewone man eerder slechter dan beter		.32		.65	.52
Zoals het er nu uit ziet voor de toekomst is het bijna niet meer verantwoord een kind op de wereld te zetten				.63	.47
Tegenwoordig moet een mens nogal sterk voor het moment leven en "morgen zie je wel verder"				.58	.37

4 factoren	1	2	3	4	h^2
Je hebt geen enkele zekerheid meer hoe de toekomst eruit gaat zien	.37			.44	.35
Het komt me voor dat andere mensen gemakkelijker een besluit kunnen nemen dan ik	.35		.33	.36	.44
verklaarde variantie .45	.14	.12	.07	.11	

faktor 1 normloosheid

faktor 2 machteloosheid

faktor 3 politieke machteloosheid

faktor 4 doelloosheid

Bijlage 1-18, *aspiratienivo/tijdspektief*, faktoranalyse over
19 items

5 factoren	1	2	3	4	5	h^2
Meestal heb ik het druk - helemaal niet druk	.80					.61
Voor ekstra genoegens heb ik vaak geen tijd - alle tijd	.73					.55
Anderen vinden dat ik zeer hard - niet zo hard werk	.62				.31	.52
Meer presteren dan anderen vind ik zeer - niet zo belangrijk		.70				.52
De uitdrukking: tijd is geld, vind ik juist - wat overdreven		.60				.39
Verder komen in de maatschappij is iets waarvan de waarde overdreven wordt - dat waard is om na te streven						
Wat anderen van mijn prestaties denken vind ik belangrijk - onbelangrijk		.50				.28
Een leven waarin je helemaal niet zou hoeven werken zou ik plezierig - zeer onplezierig vinden						
Voor mij is werken iets dat ik maar van tijd tot tijd zou willen doen - steeds graag doe						
Ik vind dat de mensen van mijn leeftijd te hard - harder zouden kunnen werken						
Ik ben in het algemeen sterk - weinig op de toekomst gericht						
Ik houd van activiteiten met tamelijk veel - zeer weinig risico						
Iets organiseren doe ik graag - helemaal niet graag						
Als ik over mijn toekomst bezig ben dan denk ik meestal zeer ver - niet erg ver vooruit						
Zich lang van te voren voorbereiden op een belangrijke taak is dikwijls voorbarig - getuigt van realiteitszin						
Als ik begonnen ben met een moeilijke taak, dan is ophouden iets dat ik gemakkelijk - zeer moeilijk kan						
Als ik met iets moeilijks bezig ben geef ik het wel eens op - zet ik meestal door						
Als ik werk zijn de eisen die ik aan mezelf stel zeer hoog - niet zo hoog						
Gewoonlijk doe ik meer - minder dan ik me voorgenomen heb						

verklaarde variantie	.46	.09	.10	.08	.10	.09
----------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

faktor 1 ekstrinsieke waardering van de arbeid

faktor 2 geldingsstreven

faktor 3 intrinsieke waardering van de arbeid

faktor 4 toekomstgerichtheid

faktor 5 interne prestatiedwang

Bijlage 1-19, *waardering van plicht en vrije tijd*,
 faktoranalyse over 12 items

3 factoren	1	2	3	h^2
Als iemand van het leven wil genieten hoort hij ook bereid te zijn er hard voor te werken	.75			.58
Ik voel me het gelukkigst als ik flink gewerkt heb	.68			.47
Vrijuit doen waar je zin in hebt mag je pas als je je plicht hebt gedaan	.55			.35
Ik zou een leven zonder werken zinloos vinden	.54			.30
Ik vind iemand die doet wat zijn hartje begeert een nietsnut	.42			.21
Ik zou het niet erg vinden als ik minder vrije tijd had dan nu		-.70		.56
Ik zou het erg vinden als ik minder vrije tijd had dan nu		.65		.44
Met meer vrije tijd zou ik misschien gelukkiger zijn		.65	.31	.53
Ik zou er heel veel voor over hebben als ik meer vrije tijd zou krijgen		.65	.35	.54
Zolang ik goed te eten en te drinken heb kan de rest mij niet schelen			.73	.56
Wie een kans om lekker te eten en te drinken voorbij laat gaan weet niet te leven			.66	.46
Ik koop liever nu iets waarvan ik plezier heb, dan dat ik voor de toekomst spaar	-.03	.14	.31	.11
verklaarde variantie .43	.16	.15	.12	

faktor 1 puritanisme

faktor 2 waardering eigen vrije tijd

faktor 3 hedonisme

5 factoren	1	2	3	4	5	h^2
Ik heb graag de boel wat opgeruimd omdat je nooit weet of er iemand komt .68						.50
Ik vind het erg fijn als bezoekers hun waardering laten blijken voor onze huisinrichting .67						.52
Ik vind het erg als mijn kind(eren) krassen of andere beschadigingen op de huiskamermeubels maakt (maken) .64						.41
Als ik bij iemand kom waar het een erge rommel in huis is voel ik me niet erg op mijn gemak .63						.51
Als ik over meer geld zou beschikken zou ik mijn woonkamer helemaal anders inrichten dan nu -.63						.51
Zelfs thuis is het soms moeilijk om echt jezelf te zijn -.62						.45
Het kan me niets schelen wat anderen van ons interieur zeggen -.56					.38	.54
Het moderne meubilair is kil en ongezellig .79						.63
Een huiskamer zonder schilderijen of platen aan de muur is geen echte huiskamer .69						.49
Een flink meubelstuk koop je voor je leven .34 .42						.36
Ik zou best eens wat vaker visite willen hebben .78						.67
Visite is best als het maar niet erg vaak is -.75						.63
Het geeft niet hoe een huiskamer er uitziet als het maar gezellig is .72						.55
Voor een gezin is het het beste als iedereen de ruimte heeft om zich rustig met zijn eigen activiteiten bezig te houden .68						.50
verklaarde variantie	.15	.09	.10	.09	.09	

faktor 1 waardering netheid m.b.t. wonen

faktor 2 zich thuis thuis voelen

faktor 3 traditionele waardering van de woonkamer

faktor 4 behoefte aan visite

faktor 5 waardering huiselijkheid m.b.t. wonen

Bijlage 1-21, "local" versus "cosmopolitan", faktoranalyse over
6 items

2 factoren	1	2	h^2
Het nieuws uit je eigen stad en streek is uitein- delijk toch het belangrijkste	.80		.64
Als inwoner van Nijmegen vind ik het bij verkiezingen van meer belang wat voor een nieuwe gemeenteraad er komt dan hoe de nieuwe Tweede Kamer eruit ziet	.72		.53
Aan een plaatselijke krant heb je veel meer dan aan een landelijk dagblad	.64		.43
Ik vind het veel belangrijker wat NEC klaar- speelt in de competitie dan wat Ajax presteert in de Europacup	.52		.29
Je kunt beter lid zijn van een grote landelijke vereniging dan van een plaatselijke club of ver- eniging		-.75	.57
Ik zou onmiddellijk verhuizen als ik in een an- dere stad een aantrekkelijker baan zou kunnen krijgen		-.67	.45
verklaarde variantie .49	.31	.18	

faktor 1 lokale vs landelijke gerichtheid

faktor 2 gebondenheid aan de woonplaats

Bijlage 1-22, "social character", sommering na herkodering van
9 items

De vragenlijst bevatte de 14 onderstaande items van het "forced-choice" type. Van de items 1, 3, 6, 7, 8, 9, indiceerde het eerste antwoord "innerdirectedness", van de overige het tweede antwoord.

-
- 1 Als ik kon kiezen
 - zou ik meer avonden thuis willen doorbrengen en de dingen doen die ik graag doe
 - zou ik vaker met vrienden of bekenden uit willen gaan
 - 2 Ik lees graag over
 - gewone mensen
 - belangrijke figuren
 - 3 Ik geef de voorkeur aan een beroep
 - waarin ik op m'n eentje kan werken
 - waarin ik met veel verschillende mensen in kontakt kom
 - 4 Om in het leven vooruit te komen is het belangrijker dat men
 - vrienden kan maken
 - dat men in z'n eentje bepaalde prestaties kan leveren
 - 5 Het is wenselijker
 - om door iedereen graag gemogen te worden
 - om aan eigen standpunten vast te houden ook al maakt je dat minder geliefd
 - 6 In het maatschappelijk leven moet je eerder
 - je eigen normen hanteren en er naar leven
 - je houden aan de bestaande normen
 - 7 Een kind dat niet goed meekan in een bepaalde klas
 - moet die klas overdoen om in de volgende klas beter mee te kunnen
 - moet met zijn leeftijdgenoten mee overgaan naar de volgende klas ook al kan hij niet zo goed mee
 - 8 In mijn vrije tijd
 - lees ik thuis graag een interessant boek
 - ben ik liever bij een stel vrienden
 - 9 Als ik iets doe is het belangrijk voor me
 - dat het voor mij persoonlijk iets betekent
 - wat voor indruk anderen ervan hebben
-

-
- 10 Wat mezelf betreft:
- ik ben vooral gelukkig met mensen om me heen
 - ik ben vooral gelukkig wanneer ik alleen gelaten word
- 11 Bij het grootbrengen van kinderen moeten de ouders
- meer letten op wat andere gezinnen met kinderen doen
 - zich bij hun ideeën houden over hoe kinderen moeten worden opgevoed, ongeacht wat anderen doen
- 12 Voor mij is erg belangrijk
- wat mijn vrienden van mij denken
 - wat ik ben en doe afgezien van wat anderen denken
- 13 Scholen moeten
- kinderen vooral leren zich aan te passen aan de maatschappij
 - kinderen vooral leren zich kritisch in te stellen tegenover de maatschappij
- 14 Het is wenselijk
- dat men de meningen deelt die anderen over een bepaalde zaak hebben
 - dat men sterk aan zijn meningen vasthoudt, ook al verschillen ze radikaal met die van anderen
-

De items 1, 4, 5, 8, 9, 10, 12, 13 en 14 hadden na hercodering, een lage maar significante restsomkorrelatie van .13 tot .26. Sommering gaf een schaal "other- vs innerdirectedness", met een range van 0 - 9. Alpha = .44

Sommering van de items, uitsluitend opgenomen in de tweede enquête, gaf een schaal met een range van 14 -70. De homogeniteit (Gulliksen, 1950) bedraagt .73.

Pas wanneer iemand zich wijdt aan een ideaal of iets groots krijgt zijn leven betekenis

De meeste mensen weten nu eenmaal niet wat goed voor ze is

Het Westen en Rusland hebben zo goed als niets gemeen

Het komt er in het leven van een mens vooral op aan dat hij iets belangrijks wil doen

Ik zou het fijn vinden als ik iemand wist die mij kon vertellen hoe ik mijn persoonlijke problemen moet oplossen

In de geschiedenis zijn er waarschijnlijk maar een paar werkelijk grote denkers geweest

Er bestaan twee soorten mensen op deze wereld: zij die voor de waarheid zijn en zij die tegen de waarheid zijn

Een mens kan beter een dode held worden dan een levende lafaard zijn

Er zijn een aantal mensen die ik ben gaan haten om de standpunten die zij innemen

Op den duur is de beste manier van leven, vrienden en collega's te vinden die dezelfde smaak en hetzelfde geloof hebben als jezelf

Ik word woedend als iemand koppig weigert toe te geven dat hij ongelijk heeft

In een discussie vind ik het vaak nodig om mijn mening enige keren te herhalen, teneinde er zeker van te zijn dat ik begrepen word

Eigenlijk geven de meeste mensen geen cent om elkaar

De meeste mensen zijn mislukkelingen en het is de maatschappij die daar verantwoordelijk voor is

Bijlage 1-24, *sociale wenselijkheid*, sommering na hercodering van 13 items

Onderstaande 13 items, uitsluitend gemeten in de derde enquête, waren ter vermindering van antwoordtendenties verspreid opgenomen tussen items betreffende aspiratienivo/tijdsperspektief. Er kon gekozen worden uit 2 antwoordalternatieven: 1 = juist en 2 = onjuist.

-
- 1 Zo nu en dan sta ik er echt op mijn zin door te drijven
 - 2 Als ik iets niet weet, vind ik het meestal niet erg om dat toe te geven
 - 3 Als ik een fout maak, ben ik altijd bereid om deze toe te geven
 - 4 Ik aarzel nooit om iemand te helpen die in moeilijkheden verkeert
 - 5 Ik zou er nooit aan denken om iemand anders voor mijn fouten op te laten draaien
 - 6 Ik ben altijd beleefd, zelfs tegen onprettige mensen
 - 7 Met wie ik ook praat, ik kan altijd goed luisteren
 - 8 Ik probeer soms liever met gelijke munt te betalen dan te vergeven en te vergeten
 - 9 Als ik een bioscoop binnen zou kunnen komen zonder te betalen en ik er zeker van was dat niemand mij zou zien, zou ik het waarschijnlijk doen
 - 10 Ik heb wel eens van iemand geprofiteerd
 - 11 Ik heb nooit een sterke hekel gehad aan iemand
 - 12 Ik houd er van om af en toe in het wilde weg te kletsen
 - 13 Ik heb nooit het gevoel gehad dat ik zonder reden gestraft werd
-

De antwoorden werden gehercodeerd: van de items 1, 8, 9, 10 en 12 werd skore 1 = 0 en skore 2 = 1, van de overige items werd skore 1 = 1 en skore 2 = 0 waarbij de nieuwe skores 1 een sociaal wenselijk antwoord betekenden.

Iteratieve klusteranalyse gaf geen duidelijke klusterstructuur aan. Hierna volgde sommering. De homogeniteit van de items bedroeg .54 (KR-20).

Wat is of was uw beroep?

Beroep:

Kunt u een omschrijving geven van uw functie of van uw werkzaamheden:

Bent u zelfstandig, dus voor eigen rekening werkzaam of bent u in loondienst?

☐ in loondienst

☐ zelfstandig, voor eigen rekening werkzaam

Indien in loondienst:

hebt u bij uw werk leiding over of toezicht op andere werknemers?

☐ ja

☐ nee

indien ja:

is leidinggeven de hoofdzaak of werkt u voornamelijk mee?

☐ hoofdzakelijk leidinggeven

☐ hoofdzakelijk meewerken

Indien zelfstandig, voor eigen rekening werkzaam:

hebt u personeel in dienst? Zo ja, hoeveel mensen?

☐ geen personeel

☐ 1 tot 25 mensen

☐ 25 mensen of meer

De items werden, aan de hand van de ITS-Beroepenklapper, geherkodeerd tot één schaal met een range van 1 - 6, waarbij 1 = ongeschoolde arbeiders, 2 = geschoolde arbeiders, 3 = lagere employees, 4 = kleine zelfstandigen, 5 = middelbare employees en 6 = hogere beroepen.

En u mevrouw, bent u nog in een beroep werkzaam?

☐ ja

☐ nee

Indien ja:

Hoeveel uur werkt u per week?uur

Wat is uw beroep beroep:

Omschrijving functie of werkzaamheden :

Uit de antwoorden op de vragen naar beroep en omschrijving functie of werkzaamheden werden 11 beroepskategorieën afgeleid: 1 = in productieproces werkzaam, 2 = schoonmaakster, 3 = hulp in de huishouding, 4 = bejaardenhulp, 5 = serveerster, winkelbediende, 6 = verpleegkundige, 7 = maatschappelijk werkster, 8 = welfare leidster, 9 = in onderwijs werkzaam, 10 = administratief beroep, 11 = in bedrijf echtgenoot werkzaam.

Vanwege de kleine aantallen werd vervolgens een hercodering uitgevoerd: 1 tot 5 wordt 1 = handenarbeid en

6 tot 11 wordt 2 = hoofdarbeid

Bijlage 1-27, *opleidingsnivo*, hercodering van 1 item

Aan de begeleidende ouder van het "groei-kind" werd tijdens de eerste meetperiode van het groei-onderzoek in de eerste helft van 1971, de vraag gesteld naar de hoogste voltooide opleiding van beide ouders. De antwoorden werden geherkodeerd tot vier categorieën:

1 = lager onderwijs

2 = lager nijverheidsonderwijs

3 = u.l.o

4 = v.h.m.o. en hoger.

Bijlage 1-28, *religieuze betrokkenheid*, sommering na hercodering
van 4 items

Van onderstaande items werden de antwoorden gehercodeerd.

Van item 2 wordt skore 1 = 0, skore 2, 3 en 4 = 1; van item 3 wordt
skore 2 = 0, skore 1 = 1, van item 4 wordt skore 1 = 0, skore 2 en
3 = 1 en van item 5 wordt skore 1 = 0, skore 2 en 3 = 1.

Na sommering ontstaat een range van 0 - 4.

1	Bent u lid van een kerkgenootschap? Zo ja, van welk?	1	geen
		2	R.K.
		3	Ned. Hervormd
		4	Gereformeerd
		5	andere
2	Indien kerkgenootschap, gaat u naar de kerk?	1	nooit
		2	een enkele keer
		3	meestal iedere week
		4	vaker dan 1x per week
3	Indien kerkgenootschap, betaalt u een kerkelijke belasting of kerkbijdrage?	1	ja
		2	nee
4	Leest u wel eens een boek over gods- dienstige vraagstukken?	1	nooit
		2	een enkele keer
		3	geregeld
5	Kijkt of luistert u wel eens naar gods- dienstige programma's op radio of tele- visie?	1	nooit
		2	een enkele keer
		3	geregeld

Bijlage 1-29, *politieke betrokkenheid*, hercodering en sommering van 4 items

De hercoderingen zijn uitgevoerd over de volgende 4 items met de daarbij aangegeven antwoordcategorieën.

1 Tot welke politieke partij voelt u zich het meest aangetrokken?

1 geen	9 KVP
2 AR	10 Middenstandspartij
3 BP	11 PPR
4 CHU	12 PSP
5 CPN	13 PvdA
6 D'66	14 SGP
7 DS'70	15 VVD
8 GPV	16 overige

2 Bent u ook lid van een politieke partij of van een politieke vereniging?

- 1 ja
2 nee

3 Gaat u ook naar politieke bijeenkomsten?

- 1 ja
2 nee

4 Leest u politieke bijdragen in de krant of luistert of kijkt u naar politieke programma's op radio of televisie?

- 1 nooit
2 een enkele keer
3 geregeld
-

Herkodering item 1: skores 2 t/m 16 = 1, skore 1 = 0

item 2: skore 1 = 1, skore 2 = 0

item 3: skore 1 = 1, skore 2 = 0

item 4: skore 3 = 1, skore 1, 2 = 0

Sommering van de gehercodeerde skores gaf een schaal met een range van 0 - 4.

Deze konstruktie heeft in twee stappen plaatsgevonden.

Eerst werden 3 items geherkodeerd:

Uit het item:

Leest u regelmatig een krant?	- geen
Zo ja, welke?	- De Brug
	- De Gelderlander
	- Nijmeegs Dagblad
	- NRC-Handelsblad
	- De Volkskrant
	- De Tijd
	- Telegraaf
	- Algemeen Dagblad
	- Het Vrije Volk
	- Trouw
	- Het Parool
	- De Waarheid
	- overige

ontstond een variabele met een range van 0 - 3, uitdrukking informatie door dagbladen, waarbij 0 = geen

1 = uitsluitend streekblad(en)

2 = uitsluitend landelijk(e) blad(en)

3 = streekblad(en) + landelijk(e) blad(en)

Het item:

Leest u regelmatig een opinieweekblad?	- geen
Zo ja, welk(e)?	- Accent
	- Elsevier
	- Haagse Post
	- Vrij Nederland
	- Nieuwe Linie
	- De Groene
	- buitenlands weekblad
	- overige opinieweek- bladen

werd gedichotomiseerd. De range 0 - 1 drukt uit niet-wel een opinie-weekblad.

Ook het item:

Bent u geabonneerd op een programmablad	- geen
of koopt u het regelmatig?	- Studio (K.R.O.)
Zo ja, welk programmablad?	- Vrije Geluiden (V.P.R.O.)
	- Televisier - AVRO-bode
	- VARA-gids
	- NCRV-gids
	- Tros Kompas
	- Visie (E.O.)
	- overige

werd gedichotomiseerd. Range van 0 - 1: niet-wel een programmablad.

De 3 gehercodeerde variabelen werden met de volgende 11 items gefactoranalyseerd.

Leest u wel eens een boek?	1 nooit
Zo ja, hoe vaak?	2 minder dan 1 per maand
	3 1 tot 3 per maand
	4 4 of meer per maand
Hoeveel boeken schat u dat u heeft?	1 0 - 50
	2 51 - 100
	3 101 - 200
	4 meer dan 200
En hoeveel grammofoonplaten?	1 0 - 10
	2 11 - 25
	3 26 - 50
	4 meer dan 50
Gaat u wel eens naar de schouwburg?	1 geregeld
	2 een enkele keer
	3 nooit
Gaat u wel eens naar de bioscoop?	1 geregeld
	2 een enkele keer
	3 nooit
Gaat u wel eens naar concerten	1 geregeld
	2 een enkele keer
	3 nooit

Leest u wel eens een boek over gods- dienstige vraagstukken?	1 nooit 2 een enkele keer 3 geregeld
Kijkt of luistert u wel eens naar godsdienstige programma's op de radio of televisie?	1 nooit 2 een enkele keer 3 geregeld
Leest u regelmatig een geïllustreerd weekblad?	1 nee 2 ja
Leest u politieke bijdragen in de krant of luistert of kijkt u naar politieke programma's op radio of televisie?	1 nooit 2 een enkele keer 3 geregeld
Kijkt u wel eens naar de televisie? Zo ja, hoe vaak?	1 nooit 2 1x per week of minder 3 2 tot 4x per week 4 5x per week of meer

De faktoranalyse gaf het volgende resultaat:

4 factoren	1	2	3	4	h^2
boekenbezit	.73				.59
grammofoonplatenbezit	.61				.46
boeken lezen	.58				.36
konserthbezoek	.53			-.39	.47
schoonwburgbezoek	.48			-.42	.43
bioskoopbezoek	.39	-.39			.35
godsdienstige programma's zien/luisteren		.80			.66
godsdienstige boeken lezen		.70			.58
informatie van dagbladen			.70		.54
opinie-weekblad			.60		.42
geïllustreerd weekblad			.59		.43
politiek krant/radio/t.v.		.41	.58		.51
programmablad				.65	.55
t.v. kijken				.55	.37
verklaarde variantie .47	.15	.11	.12	.10	

De 4 factoren zijn benoemd als:

- faktor 1 kultureel bezig
- faktor 2 godsdienstig bezig
- faktor 3 opinie-vormend bezig
- faktor 4 televisie kijken

OVERZICHT VAN DE FAKTORANALYSES OVER LONGITUDINAAL GEMETEN ITEMS

Toelichting

De faktoranalyses - principale componentenmethode met, eventueel, varimaxrotatie - zijn overall-faktoranalyses: ze zijn uitgevoerd over de antwoordscores van alle drie metingen.

De antwoordmogelijkheden bij de items zijn:

- helemaal mee eens
- toch wel mee eens
- weet niet
- toch niet mee eens
- helemaal niet mee eens

Alleen faktorladingen van .30 en hoger zijn vermeld.

Bijlage 2-1, *kultuur-pedagogisch nivo*, overall-faktoranalyse over 4 items, 3 maal gemeten

1 faktor	1	h^2
Een goede onderwijzer brengt de kinderen op de eerste plaats beleefdheid en goede manieren bij	-.68	.44
Als ouders moet je je alleen met de gang van zaken op school bemoeien als er problemen zijn met het kind	-.66	.46
Je hebt meer aan een paar goede relaties dan aan een goede schoolopleiding om echt vooruit te komen in het leven	-.60	.35
Ook al heeft iemand alleen maar lagere school gehad, dan heeft hij tegenwoordig genoeg mogelijkheden om hogerop te komen	-.58	.34
verklaarde variantie .40	.40	

faktor 1 koöperatieve houding t.a.v. de school

Bijlage 2-2, *aspiratienivo met betrekking tot de kinderen*, overall-faktoranalyse over 5 items, 3 maal gemeten

1 faktor	1	h^2
Dat mijn kind meer presteert dan leeftijdgenoten vind ik erg belangrijk - onbelangrijk	.72	.52
Voor mijn kinderen vind ik vriendjes waar zij bij het leren iets aan hebben erg belangrijk - onbelangrijk	.65	.42
Als ik over de toekomst van mijn kind(eren) bezig ben dan denk ik meestal zeer ver - niet zo erg vooruit	.57	.33
Bij alles wat mijn kinderen doen reken ik erop dat zij dat zeer goed doen - niet zo goed doen	.52	.27
Van mijn kinderen vind ik dat zij veel meer zouden kunnen presteren dan zij nu doen - meer presteren dan nodig is	.35	.12
verklaarde variantie .33	.33	

faktor 1 prestatieverwachting m.b.t. de kinderen

Bijlage 2-3, *ouder-kindrelatie*, overall-faktoranalyse over 15 items,
3 maal gemeten

4 factoren	1	2	3	4	h^2
<hr/>					
Ik moet proberen om alle kleine teleurstellingen, waarmee een kind in zijn leven te maken krijgt te voorkomen	.75				.61
Ik heb er recht op om alles te weten wat er in mijn kinderen omgaat	.70				.55
Je moet voorkomen dat kinderen het moeilijk krijgen want dan verliezen ze de moed	.70				.55
Een kind mag geen geheimen hebben voor vader of moeder	.67				.53
Het is voor de kinderen zelf beter als ze streng worden aangepakt		.76			.62
Een kind zal je later dankbaar zijn voor de strenge opvoeding die je het hebt gegeven		.69			.56
Het is mijn plicht erop toe te zien dat de kinderen doen wat ik zeg		.65			.48
Verstandige ouders zullen hun kinderen vroeg leren wie de baas is		.61			.54
Ik moet mijn kinderen leren dat je vooruit komt door veel te doen en geen tijd te verknoelen		.47			.46
Hoe eerder een kind zelfstandig wordt en zich losmaakt van zijn ouders, hoe beter het is				.81	.69
Kinderen moeten zo vlug mogelijk leren om alles zelf op te knappen			.72		.59
Kinderen werken me vaak op de zenuwen als ik er de hele dag mee moet optrekken				.74	.57
Voor het geluk van je kinderen moet je heel wat opofferen				.62	.46
Kinderen moesten eens weten hoe veel ik omwille van hen moet opgeven				.62	.53
Kinderen blijven je lastig vallen met al hun kleine moeilijkheden als je daar niet van meet af aan voor oppast				.50	.40
<hr/>					
verklaarde variantie .54	.17	.16	.10	.12	
<hr/>					
faktor 1 overprotektie					
faktor 2 autokratische houding					
faktor 3 autonomie bevorderende houding					
faktor 4 zelfbeklag					

Bijlage 2-4, *anomie/aliënatie*, overall-faktoranalyse over 7 items,
3 maal gemeten

2 factoren	1	2	h^2
Tegenwoordig weet je helemaal niet meer op wie je kunt vertrouwen	.73		.53
Toch wordt de situatie van de gewone man eerder slechter dan beter	.68		.47
Zoals het er nu uitziet voor de toekomst is het bijna niet meer verantwoord een kind op de wereld te zetten	.68		.46
Tegenwoordig moet een mens nogal sterk voor het moment leven en "morgen zie je wel verder"	.62		.39
De meeste gemeentelijke instanties zijn niet echt geïnteresseerd in de problemen van de gewone man	.61		.38
De mensen die thuis blijven bij de verkiezingen zijn grotendeels verantwoordelijk voor een slechte regering		-.84	.75
Het heeft weinig zin om te stemmen want een stem telt toch nauwelijks mee	.34	.59	.46
verklaarde variantie .49	.34	.15	

faktor 1 anomie

faktor 2 politieke machteloosheid

Bijlage 2-5, *aspiratienivo/tijdspektief*, overall-faktoranalyse
over 15 items, 3 maal gemeten

4 factoren	1	2	3	4	h^2
Meestal heb ik het druk - helemaal niet druk	.80				.66
Voor ekstra genoegens heb ik vaak geen tijd - alle tijd	.73				.54
Anderen vinden dat ik zeer hard - niet zo hard werk	.66				.50
Een leven waarin je helemaal niet zou hoeven werken zou ik plezierig - zeer onplezierig vinden		-.76			.57
Voor mij is werken iets dat ik maar van tijd tot tijd zou willen doen - steeds graag doe		-.64			.47
Ik vind, dat de mensen van mijn leeftijd te hard - harder zouden kunnen werken		-.52			.30
Als ik met iets moeilijks bezig ben geef ik het wel eens op - zet ik meestal door			-.63		.48
Ik houd van activiteiten met tamelijk veel - zeer weinig risico			.63		.43
Als ik begonnen ben met een moeilijke taak, dan is ophouden iets dat ik gemakkelijk kan - zeer moeilijk kan			-.58		.46
Iets organiseren doe ik graag - helemaal niet graag			.57		.33
Als ik werk zijn de eisen die ik aan mezelf stel zeer hoog - niet zo hoog			.52		.42
Ik ben in het algemeen sterk - weinig op de toekomst gericht			.48	.39	.38
Meer presteren dan anderen vind ik zeer - niet zo belangrijk				.72	.55
De uitdrukking: tijd is geld, vind ik juist - wat overdreven				.72	.55
Verder komen in de maatschappij is iets waarvan de waarde overdreven wordt - dat waard is om na te streven				-.61	.47
verklaarde variantie .47	.12	.10	.14	.11	

faktor 1 ekstrinsieke waardering van de arbeid

faktor 2 intrinsieke waardering van de arbeid

faktor 3 prestatiedwang

faktor 4 geldingsstreven

Bijlage 2-6, *waardering van plicht en vrije tijd*, overall-faktoranalyse over 6 items, 3 maal gemeten

2 factoren	1	2	h^2
Als iemand van het leven wil genieten hoort hij ook bereid te zijn er hard voor te werken	.80		.64
Ik voel me het gelukkigst als ik flink gewerkt heb	.79		.63
Vrijuit doen waar je zin in hebt mag je pas als je je plicht hebt gedaan	.62		.42
Zolang ik goed te eten en te drinken heb kan de rest mij niet schelen		.68	.46
Wie een kans om lekker te eten en te drinken voorbij laat gaan weet niet te leven		.64	.45
Ik koop liever nu iets waaraan ik plezier heb, dan dat ik voor de toekomst spaar		.63	.40
verklaarde variantie .50	.28	.22	

faktor 1 puritanisme

faktor 2 hedonisme

SUMMARY

VALUES, MENTALITY AND OCCUPATION

A STUDY IN AID OF A SOCIOCULTURAL INTERPRETATION OF SOCIOECONOMIC MILIEU

This study was carried out on the basis of data gathered for the Nymegen Growth Study (Prahl-Andersen et al., 1979).

In chapter one the problem underlying the study is defined. The point of departure is that socioeconomic milieu (s.e.m.; these - neutral - terms have been chosen for pragmatic reasons) has a great many correlates. This, however, only means a localization of social phenomena within socioeconomic milieus and not an explanation of them by s.e.m. For the sake of furthering the explanation of variations of social phenomena by s.e.m. it is necessary to adapt the concept s.e.m. to sociological theories. ("To ask for an explanation in science is to ask for a theory", Zetterberg, 1965). For this purpose it may be helpful to replace s.e.m. by its analytic characteristics and to explore the correlations of these characteristics with social phenomena.

After an orientation in the literature concerning social stratification it is decided that differences in culture patterns are characteristic of differences between socioeconomic milieus. Values are considered to be essential for these culture patterns, and therefore seen as an important analytic characteristic of s.e.m. Two questions are posed in this study:

1. Is it possible to construct a value scale correlating with s.e.m.?
2. Is it possible to obtain insight in the nature of relationships between s.e.m., values and social phenomena?

See also Figure 1.1. (p. 9) in which values (waarden), income (inkomen) and formal education (opleiding) are seen as analytic charac-

teristics of s.e.m. The two questions can also be formulated with reference to this figure:

1. Do values characteristic of s.e.m. exist (relation 1)?
2. To what extent can relations between s.e.m. and social phenomena (sociale verschijnselen) be interpreted by means of these values? Value is defined by Kluckhohn (1951): "a value is a conception, explicit or implicit, distinctive of an individual or characteristic of a group, of the desirable which influences the selection from available modes, means, and ends of action." An essential part of this definition is the affective element ("desirable"), the cognitive element ("conception") and the conative element ("selection").

In order to develop a value scale correlating with s.e.m. the work of Kohn has been examined. From the mid-fifties he has developed a research program concerning the relationship between social class position (ISP) and values. He found two factors in social class responsible for divergencies in values and orientations between working-class and middle-class. Both occupational self-direction and formal education have an independent influence on the value and orientation patterns of the social classes. Middle class people, who are comparatively more characterized by aspects of occupational self-direction and by higher formal education, will see "self-direction" as an important value for themselves and for their children. Working class parents who usually lack a high degree of occupational self-direction and formal education will consider "conformity to external authority" to be an important value for both their children and for themselves. In this phase of his investigation Kohn defines both concepts as follows: "self-direction focuses on internal standards for behavior; conformity on externally imposed rules. (One important corollary is that the former is concerned with intent, the latter only with consequences)". He also found a correlation of social class not only with people's values but also with their conceptions of the external world and of themselves, which conceptions were called orientations (... "they serve to define men's stance toward reality."). He distinguished orientations with regard to three aspects of reality: work, society, and self. (See Kohn, 1969).

After a short review of other studies special attention is given to the formal relationship of the two concepts value and orientation. Both are seen as isomorphous, i.e. both incorporate an affective, a cognitive and a conative element. The contents of the affective elements, however, are different; in the case of values the affective element expresses what is seen as desirable, in the case of orientations what is considered useful or necessary. These insights lead to two conclusions:

1) Both values and orientations form a part of one complex called "mentality" (Geiger, 1932: "Die Mentalität(...) ist geistig-seelische Disposition, ist unmittelbare Prägung des Menschen durch seine soziale Lebenswelt und die von ihr ausstrahlenden, an ihr gemachten Lebenserfahrungen."). From this conclusion it follows that the term value is to be replaced by the term mentality in the two questions posed in this study. In other words, from here on it is not values but mentality that is considered to be an analytic characteristic of s.e.m. in this study.

2) The "self-directed vs. conformistic mentality" is coupled with a time-dimension. Self-directed people are supposed to be more future-oriented, conformistic people to be more present-oriented. Kohn hesitates to accept this connection which has been made by other researchers. In my view his hesitation is a consequence of his implicit refusal to accept the dominance of value-aspects in the self-direction mentality and of orientation-aspects in the conformity mentality, although his last description of the concepts leads to that view: "The essence of higher class position is the expectation that one's decisions and actions can be consequential; the essence of lower class position is the belief that one is at the mercy of forces and people beyond one's control, often, beyond one's understanding. Self-direction - acting on the basis of one's own judgment, attending to internal dynamics as well as to external consequences, being open-minded, being trustful of others, holding personally responsible moral standards - this is possible only if the actual conditions of life allow some freedom of action, some reason to feel in control of fate. Conformity - following the dictates of authority, focusing on external

consequences to the exclusion of internal processes, being intolerant of nonconformity and dissent, being distrustful of others, having moral standards that strongly emphasize obedience to the letter of the law - this is the inevitable result of conditions of life that allow little freedom of action, little reason to feel in control of fate. Self-direction, in short, requires opportunities and experiences that are much more available to people who are more favorably situated in the hierarchical order of society; conformity is the natural consequence of inadequate opportunity to be self-directed." (Kohn, 1969, p. 189). So self-direction means freedom, conformity implies the impossibility to realize freedom. In the first case values can be seen as constitutive elements of mentality which direct to the future, in the second case values can be characterized as consecutive sentiments which are important here and now.

An other decision made with regard to the theoretical content of the mentality concept is the concept of 'conformity' to broaden from "conformity to external authority" (a vertical aspect) to also "conformity to one's peers" (a horizontal aspect), following Kohn's virtual operationalization of the concept. In consequence of this arguments against comparing conformity with Riesman's otherdirectedness, are no longer tenable.

Decisions with regard to measuring the mentality concept are 1) to combine the several fields with respect to which Kohn explored self-direction vs. conformity (parental values, values for self, orientations to work, society, and self) into one scale, and 2) to measure mentality (=values + orientations) by means of indicating attitudes (Rokeach, 1968; 1973).

In chapter two the variables are described which are available to carry out the analyses. In appendices one and two the variables are described extensively. Some 70 variables are accounted for: medical attitudes, attitudes with regard to education, school, children and family, attitudes with regard to the broader social context (like work, living, alienation, local/cosmopolitan) and background variables (like s.e.m., formal education, religious and political engage-

ment and leisure activities). The procedures of gathering the data (by means of three enquiries within the same sample of about 550 couples of parents of school-aged children) and of constructing the variables are also explained. A selection from these variables is made to construct the mentality scale (in chapter three) to answer question one. In addition the dependent variables are selected to answer question two (in chapter four).

Chapter three shows the selection of variables which are used to construct the mentality scale. This selection was made by means of vertical operationalization (variables are seen as indicators of the theoretical concept) and of horizontal operationalization (on the basis of resemblances with Kohn's value and orientation aspects; it was not possible to find variables within the variables available, with which orientation to work could be measured).

By means of cluster analyses (on persons) and of factoranalyses (on variables) two versions of one unidimensional mentality scale are constructed on the basis of 13 variables (consisting of 92 items) and a shorter version formed from 51 items respectively. This scale is named "mentality directed to conformism and present versus to autonomy and future". The scale shows a great similarity of husbands and wives (stresses are .07 and .05). The correlations of the two versions are .94 in men and .94 in women. Future-direction appears to be an essential part of the scale, though not very convincingly. Instrument-technical reasons are probably due to the rather weak loading of the variable on the scale.

Since some variables are measured longitudinally (three times with intervals of 1½ years), it is possible to estimate the retest reliability by means of an interperiod correlation matrix (Veling and van 't Hof, 1980). On the basis of these selections of variables test-retest reliability appears to be .83 and .74 for men and .85 and .90 for women (for the scales based on variables and items respectively).

Chapter four deals with the validity of (the short version of) the mentality scale. All analyses made to answer questions one and two are also used to give an impression of the construct-validity of

the mentality scale. Mentality directed to conformism and present vs. to autonomy and future correlates in the right direction with s.e.m. ($r = .48$ in men and $.42$ in women). S.e.m. in both cases is s.e.m. of the husbands. Wives' and husbands' mentalities have a correlation of $r = .61$. With respect to 45 attitudes and (reported) behavior as dependent variables zero-order correlations and partial correlations of s.e.m. and mentality (as independent variables) are analyzed. In some cases formal education is also involved in calculating second-order correlations. Some readings can be discerned in the patterns of variables:

- 1) For some dependent variables the zero-order correlations with s.e.m. can be explained completely by mentality. In this case mentality itself has always higher correlations with these variables than s.e.m. had.
- 2) For other dependent variables s.e.m. has its own contribution in explaining variance beside mentality; sometimes the fact that one has a job is a conditioning factor to see this independent contribution: especially differences in patterns of husbands and wives can so be explained; furthermore a financial aspect and finally also a formal education aspect of s.e.m. is responsible for the independent contribution of s.e.m.

In chapter five "discussion", it is stated that mentality directed to conformism and present vs. to autonomy and future really is an analytic characteristic of s.e.m. that can be measured by one unidimensional scale. This applies to the instrumental-nomological part of this study. Concerning the exploratory part of this study, departing from question two, it has become clear that mentality beside other analytic characteristics of s.e.m., has its own independent contribution in explaining variance of dependent variables. However, the why of this contribution towards some variables and the lack of it towards others has not become very clear. A plea is held to gain first of all more insight into the nature of that part of reality to which the concept refers, compared with e.g. similar concepts like Riesman's inner- and otherdirectedness and Rotter's I-E dimension.

Finally some arguments are put forward to reject the possible ob-

jection that conformism means a new label for the working class: correlations are probabilistic, there is no causal relationship; descriptions of conformism do not have a moral intention, but merely an analytic one; it is Kohn's merit to have shown not only correlations but to have demonstrated the mechanisms through which conformism can arise. This creates possibilities for change.

De auteur van dit proefschrift is op 16 december 1943 in 's-Hertogenbosch geboren. Hij deed het eindexamen gymnasium β aan het St.-Janslyceum aldaar in 1962. Het doktoraal examen westerse sociologie, hoofdvak methoden van onderzoek, werd afgelegd aan de KU te Nijmegen in 1971. Hierna volgde een aanstelling als projekt-medewerker bij het Nijmeegse Groei-onderzoek en vervolgens vanaf 1 december 1976 als wetenschappelijk ambtenaar aan het Instituut voor Sociale Geneeskunde te Nijmegen. Thans is hij daar als wetenschappelijk hoofdamtenaar belast met onderwijs in het curriculum geneeskunde en het curriculum tandheelkunde, in de sociaal-geneeskundige beroepsopleidingen en in het post-akademisch onderwijs geneeskunde. Hij deed en doet onderzoek op het gebied van de medische konsumptie.

STELLINGEN

1. In het gedragswetenschappelijk onderzoek dient behalve aan de structurele aspecten ook aan de kulturele dimensie van sociale stratifikatie aandacht te worden besteed. (Dit proefschrift)
2. De op aanpassing en heden versus op ontplooiing en toekomst gerichte mentaliteit is een belangrijk, deels structureel verankerd kulturelement voor de verklaring van attitudes en gedrag. (Dit proefschrift)
3. Voor de bepaling van de toekomstige behoefte aan medische zorg is het onjuist de huidige medische consumptiecijfers op basis van epidemiologische en demografische gegevens te extrapoleren. Medische consumptie komt tot stand onder invloed van determinanten in de levensfeer en in de sfeer van het zorgsysteem zelf. De toekomstige behoefte moet daarom worden afgeleid van de verwachte invloed die deze (veranderbare) determinanten zullen hebben.

(Zie B. Tax et al., Ziekte en ziektegedrag: enkele implicaties voor de schatting van de behoefte aan medische zorg; in: F. Sturmans et al. (red.), Verkenningen in de Sociale Geneeskunde. Nijmegen, 1981)

4. De invloed van de gedragswetenschappen op de attitudevorming van studenten in het geneeskundig en tandheelkundig curriculum bestaat eerder hieruit dat ze de attitudevorming die op grond van reeds bestaande socialisatieprocessen gaande is voor de betrokkenen structureren en inzichtelijk maken, dan dat ze zelf attitudes genereren.
5. De medische sociologie en de epidemiologie kunnen beschouwd worden als wetenschappelijke pijlers van de sociale geneeskunde. Dit houdt niet in dat sociaal-geneeskundigen medisch socioloog en epidemioloog moeten zijn, maar wel dat zij de inzichten van deze wetenschappen naar waarde weten te schatten en waar nodig weten toe te passen.

(Vgl. Stelling VI bij J.M.G. Persoon, Veranderingen in de patiënt-huisartsrelatie, diss. Nijmegen, 1975)

6. De organisatie van onderzoekers van instituten voor sociale geneeskunde in ZWO-werkgemeenschappen kan effecten hebben op de kwaliteit van hun onderzoek. Een aanzienlijke toename van subsidies voor dit onderzoek uit de tweede geldstroom is niet te verwachten.

7. Er zijn geen aanwijzingen voor dat aanstaande WAO-gerechtigden vóór de toekenning van een blijvende uitkering 'extra' medische consumptie vertonen.

(Zie E. Blommaert et al., Veranderingen in medische consumptie bij WAO-gerechtigden, Arts en Sociale Verzekering, 19(1981) nr. 4)

8. Parallel aan de praktijk van de geneeskunde dienen t.a.v. de verslaving aan 'hard drugs' drie zorggebieden met elk hun eigen clientèle te worden onderscheiden: dat van de preventie, dat van de genezing ('cure') en dat van de verzorging ('care').

9. Voorzover door individuen, actiegroepen en politieke partijen een 'selektieve verontwaardiging' naar buiten wordt gebracht betreffende vermeende misstanden in andere landen, hoeft dit niet noodzakelijk te worden toegeschreven aan een anti-westerse of kommunistische gezindheid. De selektiviteit van de verontwaardiging kan in die gevallen gebaseerd zijn op overwegingen en gevoelens van overeenkomst in historische, kulturele, politieke of bondgenootschappelijke zin met de landen waartegen de verontwaardiging zich richt.

10. Het apartheidssysteem van de Republiek Zuid-Afrika is immoreel.

Stellingen behorende bij Bert Tax,

'Waarden, mentaliteit en beroep', 1982

Sociaal-wetenschappelijke
proefschriften relevant voor de
hulpverlening

SWETS & ZEITLINGER B.V.

ISBN 90 265 0395 4